psihotrauma i rat

ZIDOVI ŠUTNJE

Pišu i govore:

Cvitan, Gregurek, Kraljević, Pantić, Sutović, Avdibegović, Klain, Cramer Azima, Tocilj-Šimunković, Urlić

stranice 21-28

zarez

Eduard Klain

Nitko ne želi vidjeti sebe

ISSN 1331-7970

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja • zagreb, 22. lipnja 2000, godište II, broj 34 • cijena 10,00 kn; za BiH 2,5 km; za Sloveniju 320 sit

Kulturna politika

Mamuzanje lipsale kulture

Davorka Vukov Colić

stranice 6-7

Tjedan suvremenog plesa

Koreografija kao teorija

Nataša Govedić, Lada Čale Feldman

stranice 40-41

Kritika

Krleža, Millennium Edition

Dean Duda

stranice 18-19

Književnost

Također

esejističke bilješke

Danijel Dragojević

stranice 16-17

Skupovi

Nevidljivi etnolozi

Iva Pleše
Jasna Čapo-Žmegač

stranice 10-11

OPTIKA KRALJEVIĆ

SUSRETI UZ GRANICU

Drndić, Rakovac, Zlobec, Bernardi, Maroević

stranice 12-15

9 771331 797006

zarez gdje je što

Zarezi

Info: lipanj 2000. • *Grozdana Cvitan, Zrinka Matić* **4**
Najave: lipanj 2000. • *Sanja Jukić, Dušanka Profeta* **5**

U žarištu

Majka svih urbanističkih bitaka • *Mladen Škreblin* **2-3**
Tko je sljedeći? • *Urša Raukar* **5**
Borci nikad ne umiru • *Pavle Kalinić* **5**
Mamuzanje lipsale kulture • *Davorka Vukov-Colić* **6-7**
Zlatna šutnja dekanâ • *Karlo Nikolić* **7**
Nevidljivi etnolozi • *Iva Pleše* **10**
Kako biti zanimljiv • *Jasna Čapo Žmegač* **10-11**
Suze i plavi pasoš • *Dušanka Profeta* **11**
Formalna ekonomija i stvarni povijesni svijet • *Matko Meštrović* **32-33**

»travers« 2000.

U duhu Franje Josipa • *Maja Starčević* **8**
Razgovor s Michaelom Henryjem Heimom: Zašto je prevođenje vrijedno • *Maja Starčević* **8-9**
Razgovor s Alešom Mustarom: Portret prevoditelja s rumunjskog • *Maja Starčević 101* **9**

Susreti uz granicu

Opipljiva želja za dijalogom • *Daša Drndić* **12**
Kako me Fulvio naveo da napišem • *Riva i druži Milan Rakovac* **12-13**
Razgovor s Cirilom Zlobecom: Književnost nikog ne zanima • *Daša Drndić* **14**
Razgovor s Uldericom Bernardijem: Istra kao laboratorij multikulturalnosti • *Daša Drndić* **15**
Sonetni dijalog • *Ciril Zlobec i Tonko Maroević* **15**

Likovnost

Za bolji početak • *Rosana Ratkovčić* **29**
Za reformu sarajevske ALU • *Nebojša Šerić-Šoba* **29**
Za sekundu više • *Silva Kalčić* **30**
Od EXAT-a do Nade • *Silva Kalčić* **31**

Glazba

Razgovor s Vladom Divljanom: Sve je to samo slika • *Tomislav Brlek i Branko Kostelnik* **36-37**
Završnica u velikom stilu • *Trpimir Matasović* **37**
Razgovor sa Zlatkom Gallom: Vodič kroz CD-galaksiju • *Dina Puhovski* **38**

Film

Filmološki kognitivizam i teorijski model Hrvoja Turkovića • *Nikica Gilić* **34**
Wenders ne zna plesati • *Sandra Antolić* **35**

Kazalište

Koreografija kao teorija • *Nataša Govedić* **40**
Može i bez plesa • *Lada Čale Feldman* **41**
Abeceda kritike: Javni pritisak na kritičara • *Nataša Govedić* **41**

Kritika

Učilište kršćanske magije & Učilište hrvatskog grča • *Neven Jovanović* **17**
Krleža, Millennium Edition • *Dean Duda* **18-19**
Nigdine kazališne semiotike • *Lada Čale Feldman* **39**
Rezultati eksplozije — četiri godine poslije • *Igor Štiks* **42**
Zašto danas čitati Zweiga • *Andrea Zlatar* **43**
Hijerarhija i anarhija • *David Šporer* **44**
Lordovi ženidbeno-udajnog podrijetla • *Bruno Kragić* **44**

Književnost

Također, esejističke bilješke • *Danijel Dragojević* **16**
Razgovor s Josipom Novakovićem: Uvijek ab ovo • *Jadranka Pintarić* **20**

Zarezi

Ukratko • *Grozdana Cvitan, Dušanka Profeta, Rade Jarak, Milan Pavlinović, David Šporer* **45**
Eurozarezi • *Srđan Rabelić, Gioia-Ana Ulrich* **47**

Reagiranja

Cahier Croates nisu djelo jednog čovjeka • *Tomislav Rajić i Maja Perinić* **46**
Ukorijenjene predrasude • *Edvin Bukulin* **46**

TEMA BROJA
ZIDOVI ŠUTNJE — Psihotrauma i rat
Priredila Grozdana Cvitan

Psihotrauma i rat • *Rudolf Gregurek* **21**
Kazna i opraštanje • *Radojka Kraljević i Zdenka Pantić* **21**
Žrtve mučenja i reparacija • **21**
Razgovor s Alijom Sutovićem: Trauma na traumu • *Grozdana Cvitan* **22**
Zašto se Arkan povampirio • *Alija Sutović* **22**
Razgovor s Esminom Avdibegović: Susret sa sobom • *Grozdana Cvitan* **23**
Razgovor s Eduardom Klainom: Nitko ne želi vidjeti sebe • *Grozdana Cvitan* **24-25**
Razgovor s Fern J. Cramer Azima: Povratak u društvo • *Grozdana Cvitan* **26**
Kako se i zašto otvaraju tajne • *Gorana Tocilj- Šimunković* **27**
Razumijevanjem do oporavka • *Gorana Tocilj-Šimunković* **27-28**
Razrješenje unutrašnjih čvorova • *Ivan Urlić* **28**

Na naslovnici: Prizor iz predstave *Orfejev pogled*, kazališne skupine Motus, Rimini, Italija

u prvom licu

Majka sv

Urbanistički šalabahter za novog gradonačelnika i novog pročelnika Zavoda za planiranje razvoja grada i zaštitu okoliša

Mladen Škreblin

Na Trgu domovinske zahvalnosti, br. 2

Kad me tko od poznanika ili kolega upita što je to i gdje se nalazi Trg domovinske zahvalnosti, onako na brzinu odgovaram samo da znam tko mu je nadjenuo to ime. U nelagodi, u onih nekoliko sekundi traženja što kraćeg odgovora na to, poput domovine teško pitanje, glavom mi prodefiliraju svi pokojni i živući gradski i inozemni arhitekti i urbanisti ovog stoljeća, Zrinjevac, Kolodvor, vlakovi i tramvaji... Obavezno mi se još pritom ukažu i kralj Tomislav i maršal Tito, ali i Palača pravde i Kafka, oblije me prljava Sava i sva uzaludnost urbanističke struke kojoj su se i u protekloj dekadi domovina i grad »zahvalili« na uhodani način — ponašali su se kao da ne postoji.

Simptom bolesti

Usprkos naporima rezigniranih i preživjelih kolega i novih klinaca, urbanistička struka je kao javni posao bila ukinuta. Predstoji joj dugo razdoblje ponovnog uspostavljanja. Brojne tribine i izložbe, iznenadna živost, više su u funkciji pokušaja samoizlječenja njenih aktera. U pokušaju reanimacije struke, na prostor zamišljenog nastavka Zrinjevca, Trg Stjepana Radića, a koji bi u budućnosti trebao biti posvećen žrtvama Domovinskog rata, vraćam se iz istih pobuda, u nadi da će se budućnost početi napokon događati. Ovo je mjesto majka svih izgubljenih zagrebačkih urbanističkih bitaka za javni gradski prostor. A u kvaliteti javnog gradskog prostora nalazi se, da malo pretjeram, istinski smisao ove struke. To ne znači da se time želi zanemariti privatno ili građane. Naprotiv, do kvalitete grada dolazilo se uvijek uzajamnošću, partnerstvom privatnog i javnog.

U prošlom broju pokušali smo pokazati do kakve se situacije u planiranju može doći kad izostane zakonsko rješavanje tog ključnog odnosa. Zahvaljujući naporu advokata Božidara Rusana, otkrilo se da ni danas, nakon punog stoljeća pokušaja realizacije ovog važnog gradskog prostora, grad Zagreb još uvijek nije niti otkupio zemljište niti donio odgovarajuće zakone koji bi mu omogućili da provede toliko potrebno rješenje. Netko bi s pravom mogao upitati pa čime su se to bavili urbanisti i arhitekti cijelo stoljeće, i u čemu su sve do posljednjih radova na nedavnom natječaju vidjeli smisao? Ponovno ću pokušati pokazati da su se bavili svojom profesijom: koncipiranjem i definiranjem trajne gradske mreže javnih mjesta, poteza, ulica, trgova i parkova, traženjem načina da se poveže, uredi i organizira cjelokupno gradsko tkivo i dogodi grad.

Priča je više nego jednostavna: Kada bismo zamislili da je, umjesto barijere željezničke pruge, Kolodvora, radionica, skladišta i substandardnih građevina, grad povezan, tada bismo mogli govoriti o cjelovitom gradu do Save. Kada bi Zagreb bio povezan s rijekom Savom i smatrao je svojom vrijednošću, a ne brojnim barijerama i fragmentima prethodnih razdoblja sve udaljenijom živjeli bismo u bitno kvalitetnijem gradu. Upravo je nepovezanost gradskog tkiva simptom bolesti i pogrešnog načina na koji su se cijelo proteklo stoljeće organizirali društvo i grad.

Zaprepašćujuće svjedočanstvo

U dobrim gradovima građevine su povezane tako da se u većini slučajeva doslovce fizički *naslanjaju* jedna na drugu, ali ono što ih presudno čini gradom jest smisleni javni prostor dobro organiziranih koridora javnog prometa, ulica, trgova, parkova, zajedničkih dvorišta, urbanih sadržaja i događaja koje onda zovemo njegovim urbanizmom i arhitekturom. U tom su se pogledu i zagrebački urbanisti i arhitekti dvadesetog stoljeća uvijek mogli složiti, bez obzira na razlike u koncepcijama koje su predlagali. No, teritorij na kojem je u dvadesetom stoljeću trebalo planirati razvoj grada do Save okupirala je već koncem devetnaestog stoljeća željeznica, njeni servisi i skladišta, način na koji su toliko željeni vlakovi ušli u grad.

Odbacivanju Lenucijeve vizije iz 1907. godine o podizanju željezničke pruge prije Save i zaglavnim kolodvorima, koju je nedavno stručnoj javnosti otkrila dr. Snješka Knežević, kumovala je politička volja koja nije imala razumijevanja za razvoj grada. Kad o tome razmišljamo danas, spopada nas samo sve veća tuga. Kronologija planiranja ovog prostora zaprepašćujuće je svjedočanstvo. Zar je moguće da grad cijelo stoljeće nije bio u stanju podići običnu željezničku prugu i donijeti odluku o svojim kolodvorima? Koliko smo samo sati mi, današnji stanovnici grada, izgubili zaobilazeći lijevo ili desno barijeru stvorenu koncem devetnaestog stoljeća. Stoljeća u kojem su definitivno nestale brojne srednjovjekovne četvrti i zidine velikih evropskih gradova. Možda zato imamo taj nesretni osjećaj da živimo u tako malom gradu?

Mora koja traje

1930. godine, kad se grad pomalo oporavlja od posljedica 1. svjetskog rata i raspisuje Međunarodni natječaj, jasno se ističe teza: »Željezničko pitanje je u punom smislu osnovno i odlučno pitanje«. U pretprojektu i propozicijama

svih urbanističkih bitaka

natječaja Glavni kolodvor ostaje na svom mjestu, ali uzdignut kao i sve prilazne pruge minimalno pet metara, kako bi ispod njega i dovoznih pruga gradske ulice mogle biti povezane. Glavni je kolodvor zamišljen kao putnički kolodvor, a Ranžirni i Loko-teretni te glavna ložionica se izmještaju. Predviđa se i drugo, južno krilo kolodvora dakle ono koje je imalo biti na danas još uvijek virtualnom Trgu domovinske zahvalnosti. Na spomenutom natječaju već se pojavljuju sve ideje koje nas more do današnjeg dana: podiže se pruga ili spušta, nastavlja se kolni, tramvajski i pješački promet i povezuju ulice, spominje se i brza gradska željeznica, predlaže se pomicanje zgrade Glavnog kolodvora prema istoku, ili se Donji grad i Trnje povezuju vijaduktom, uklanja se željezničke pruga i trokut u Savskoj. Dakle, istočni krak Zelene potkove nastavlja se prema Savi u gotovo svim prijedlozima kao centralno područje grada sa pripadajućim sadržajima, a zeleni pojas Zrinjevca sve do Save.

Postoje samo naši nedovršeni pokušaji i promašaji i naša sve veća nepovjerljivost prema traženju, jer kao da se već sve zna i nema se što otkriti

U Regulatornoj osnovi iz 1936. pod vodstvom V. Antolića i J. Seissela, sjeverno od pruge nalazi se *City*, južno od pruge stanovanje, istočni predio grada postaje industrijska zona, na obalama Save razvija se sport i rekreacija. U Direktivnoj osnovi iz 1953. spajanje Donjeg grada i Trnja preuzeto je iz Regulatorne osnove iz 1936. Produžetak Zrinjevca je reprezentativni bulevar, ujedno i glavna ulazna cesta s juga, tu se već spominju vizure na grad, slobodno postavljeni gradski reprezentativni objekti, uklanjaju se željeznička postrojenja, predložena su tri putnička kolodvora s novim uzdignutim kolodvorskim zgradama na obje strane te kolnim prometom ispod, a brza gradska prometnica povezuje na nasipu uz uzdignutu željezničku prugu istočni i zapadni dio grada i sva tri kolodvora. Paralelno s tim dokumentom pojavljuje se i teza arhitekta N. Dobrovića o oslobađanju centralne gradske osi od prometa i zelenoj parkovnoj površini namijenjenoj isključivo pješacima, o ozelenjenom poluusjeku za željezničku prugu i brzu gradsku prometnicu. Osnova iz 1953. nije prihvaćena, ali se izvodi traka Autoputa bratstva i jedinstva, Most slobode te stambene građevine u tadašnjoj Beogradskoj, kasnije Proleterskih brigada pa Vukovarskoj aveniji.

Niz novih/starih ideja

Na Natječaju 1956. u prvoplasiranom radu Z. Kolacia i Z. Sile koji se zvao »Društveni potez grada« ponovno se problematizira potez od Zrinjevca do Save s najvažnijim gradskim sadržajima obodno. Predviđa se da potez u širini Zrinjevca ostane neizgrađenim. Ocjenjivački sud predlaže da se ne definira smještaj željezničke stanice, već usvoji neko bolje rješenje za urbanističku cjelinu. Prvonagrađeni autori predložili su pomicanje kolodvora 700 metara prema istoku, zadržavajući samu zgradu Glavnog kolodvora. To je potaklo nove prijedloge i vratilo na stolove neke stare. Tako se u Urbanističkom programu iz 1965. predlaže podizanje pruge na visinu od šest metara na cjelokupnom potezu Svetice — Vrapče, pomiče se Glavni kolodvor prema prethodnom prijedlogu prema istoku, zadržava zgrada Glavnog kolodvora i predlaže pasažni prostor na spojnici Zrinjevca i budućih trgova. Grad se u međuvremenu već bio prebacio preko Save. Centralni potez je kontinuirani gradski centar dug četiri kilometra sve do Velesajma.

U idejno urbanističkom rješenju Trnja iz 1965. predlaže se podizanje pruge na užem gradskom području te sagledavanje rješenja novog Autobusnog i Željezničkog kolodvora kao cjeline. Centar grada predviđa se od kolodvorske zgrade do Save. Na natječaju za Urbanističko rješenje središnjeg prostora, 1969. Kolodvor i željeznički čvor tretirani su ponovno na već dugo poznate načine — ispod ili iznad — predlažu se novi natječaji za Željeznički i Autobusni kolodvor, a te godine Zagreb, paralelno sa spomenutim natječajem, počinje realizirati jedan od triju predloženih pothodnika. Središnji je trebao izlaziti na parkovnu površinu Tomislavova trga i budući trg na južnoj strani. Na natječaju za Urbanističko rješenje Trnja 1970. još se uvijek drži teza o dislokaciji Kolodvora, prijedlozi se više odnose na spuštanje Ulice proleterskih brigada. Dominiraju razrađene kompozicije linearnog centra Trnja, pješačkih trgova od Kolodvora do Save i južnog Zagreba. Generalni urbanistički plan iz 1971. uz niz novih/starih ideja vraća se na rješenje željezničkog problema iz 1958. god., predviđa kompletnu rekonstrukciju centralnog poteza željeznice, podizanje pruge, a kao novum vozilo na tračnicama koje povezuje grad s izvangradskim područjima pod zemljom.

Nedovršeni pokušaji i promašaji

Detaljnim urbanističkim planom iz 1974. predviđaju se, od Glavnog kolodvora s Kolodvorskim trgom prema jugu, stepenasti trgovi širokih vizura i mogućnost pješačkog kontinuiteta u širini zamišljenog nastavka zrinjevačkih trgova. U podzemlju su planirane servisne etaže, garaže, skloništa i spremišta, u pješačkoj razini, u dvije etaže, višenamjenski sadržaji. Analiziraju se čak tri lokacije Glavnog kolodvora — uz Botanički vrt, između Petrinjske i Držićeve i današnje mjesto. Odabire se današnja lokacija, uz poznatu dilemu — ili u razini ili podizanje. Ponovno se predviđa izgradnja Južnog trga s novim kolodvorskim kompleksom. Generalni prometni plan iz 1980. izrađen u sklopu revizije Generalnog urbanističkog plana 1978-1985. predlaže stvaranje ravnomjerne mreže prometnica jer su podaci već tada bili zastrašujući, aktualizira tramvaj i gradsku željeznicu. Krajem 1979. izrađeni su projekti: Projekt organizacije putničkog prometa u željezničkom čvoru Zagreb, Urbanističko prometno rješenje željezničkog čvora u južnom Zagrebu s prijedlogom novog putničkog kolodvora na kraju Avenije Većeslava Holjevca te Program uključenja željeznice u sistem javnog gradskog prijevoza. Glavni današnji kolodvor postao bi terminal gradskog i prigradskog prometa.

U svim studijama centralnog gradskog prostora Trnja, Novog Zagreba i priobalja Save, 1981-1982. (riječ je o šest studija Arhitektonskog fakulteta, Urbanističkog instituta SRH, Urbanističkog zavoda grada Zagreba) prihvaćena je centralna os koja uvijek završava planiranim novim južnim kolodvorom, između Novog Zagreba i Velike Gorice. Ocjenjivačka komisija, na temelju ideja u svim radovima, preporučuje da se centralna zona od Glavnog kolodvora do Save i njeno područje formiraju u individualnu cjelinu, organski povezanu sa starijim dijelovima grada. Zadržava se zgrada Glavnog kolodvora i predlaže da se sjeverno pročelje Trga revolucionara arhitektonski definira te da se prednost daje javnom prometu, stvore jake pješačke površine. Željeznički sistem trebao bi postati dio sistema brzog gradskog prometa, a povezivanje sjevera i juga imalo bi se ostvariti podizanjem nivelete kolosijeka kod Glavnog kolodvora. U ovim studijama postoje već apsolutno sve moguće kombinacije. U studiji broj 4 (Ž. Čidić, I. Šojat, V. Uhlik, D. Vrcan) nailazi se na ovaj zanimljivi stav: »Postoje samo naši nedovršeni pokušaji i promašaji i naša sve veća nepovjerljivost prema traženju, jer kao da se već sve zna i nema se što otkriti«.

Gradonačelniče, ostavite se predizbornih dodvoravanja o obnovama kavana, bavite se ključnim problemima grada

1985. u Urbanističkom zavodu grada Zagreba izrađena je Studija razvoja Trnja, a 1986-1988. god., Prijedlog novog Regulacijskog plana središnjeg prostora Trnja. Prihvaćena je metodologija spomenutog GUP-a iz 1985. godine pod kredom »urbane obnove«. Između 1986. i 1987. god. nakratko se grad na ovom prostoru poigrao sa spomenikom maršalu Titu, no ni on ni socrealizam nisu mogli pomoći. Radilo se o tipičnom ideološkom podmetanju.

Nakon toga u Provedbenom urbanističkom planu Trga revolucionara 1990. ponovno je ispod središnjeg dijela proširenog Glavnog kolodvora bio predviđen široki pothodnik koji povezuje dva kolodvorska trga. U Studiji šire zone Trga revolucionara, Glavnog kolodvora i Tomislavova trga 1988. ispitane su

prostorne mogućnosti kolodvorskog i pješačkog pasaža, izgradnje garažnog, poslovnog i trgovačkog prostora, uz respektiranje postojeće nivelete pruge.

Katastrofa kao prednost

U Provedbenom urbanističkom planu Središnjeg trga, 1990. željeznica predlaže centralnu postavu Kolodvora sa simetričnim kolosijecima, što udvostručuje širinu željezničkih postrojenja. U Urbanističko-arhitektonskom anketnom natječaju 1992. za Ulicu Hrvatske bratske zajednice i Središnji trg u Zagrebu, pomiče se težište interesa južno od Vukovarske i ne mijenjaju se teze oko Kolodvora. U radionicama »Okviri metropole«, »Urbana pravila« i »Male promjene«, koje od sredine devedesetih godina vodi Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša, konstatira se da nema inicijalnih sredstava za velika ulaganja u javne projekte (gradsku željezničku npr.), iako još u Idejnom rješenju rekonstrukcije Glavnog kolodvora iz 1992. tramvaj ide ispod Glavnog kolodvora, formira se prometno čvorište i povezuje s budućim kolodvorom u Novom Zagrebu. U radionicama se brojni mladi arhitekti također bave ovim problemom, ponovno se diže pruga i premješta kolodvor prema istoku, kombinira tramvajska mreža sjever — jug s gradskom željeznicom istok — zapad, predlaže u jednom radu da Željeznički kolodvor postane Autobusni s novom zgradom do postojeće i peronima na prvom katu, predlažu se polja »urbanih jastuka« spremnih na buđenje, sfere intervencija, priprema i proces grada u očekivanju, prikladna područja za razvoj i investiciju, predlaže se pruga kao megastruktura, kao građevina, premošćenje pruge nizom pješačkih prijelaza, priziva se brza gradska željeznica. Zanimljiv stav u jednom radu: »Svrha je ne odbaciti sva stanja određenih razdoblja i tako otpočeti još suptilnije razaranje, već da se katastrofa iskoristi kao prednost i da oblik nezaštićenim ali važnim cjelinama«. Pod naslovom *Život uz prugu* u knjizi *Govor o gradu*, Gradskog zavoda za planiranje razvoja i zaštitu okoliša, V. Mattioni sumira cjelokupni historijat planiranja i poziva na očigledno najracionalnije rješenje — prihvaćanje i podizanje pruge.

Prethodni se gradonačelnici nisu htjeli baviti tim problemom i mahati njime pred vlastitim građanima i Evropom. Nisu htjeli biti Evropa. No, paradoksalno, u sobama Gradske uprave radila je ekipa izuzetnih stručnjaka. Predložila je niz pametnih i zrelih projekata, ali ih je, zna se zbog čega, dozirano prezentirala javnosti i čekala. Više je komunicirala s Evropom i ondje je bila cjenjenija nego u svom gradu. Nisam ih mogao nagovoriti na potrebu i važnost javnosti njihovih studija u vlastitu dvorištu. Prozivajući gradonačelnicu samo sam im odmogao. Tako na primjer, iako naručena, nije objavljena ni odlična studija Snješke Knežević i Hildegard Auf Franić *Željeznička pruga, Kolodvor i Strojarska radionica kao problem prostornog razvoja Zagreba*, iz koje sam izvukao najviše podataka za ovaj tekst.

Sveto stručno pismo

Ali kolege, došlo je vrijeme da se napokon pobunite. To ćete učiniti samo tako da javnost vašeg rada i komunikacija s građanima napokon postanu sveto pismo vašeg djelovanja. Ovih smo dana dobili novog gradonačelnika koji se zaklinje u demokraciju, a na temelju famoznog šestorostranačkog ključa i pročelnika spomenutog Zavoda.

Stoga ovaj tekst, gospodine gradonačelniče i pročelniče, preventivno posvećujem i Vama, ne bih li Vam pokazao da problemi planiranja i razvoja grada možda i nalikuju Vašem stranačkom natezanju, ali da ih prije svega morate pokušati razumjeti oslobođene konteksta puke političke kombinatorike i početi rješavati drugačijom voljom. Gradonačelniče, ostavite se predizbornih dodvoravanja o obnovama kavana, bavite se ključnim problemima grada. Sve su već, kao što vidite i u ovom primjeru, godinama razrađivali i u, danas, »Vašoj« kući. Zato biste ovaj *Zarez* možda baš mogli i pročitati. On bi Vam poput šalabahtera mogao možda dobro doći bar za neka prigodna obećanja, a nadam se i Vama, novopostavljeni pročelniče Zavoda za planiranje razvoja i zaštitu okoliša. Budući da ste Vi postavljeni za prvog urbanista Zagreba, a da se pritom i prije toga u stručnoj javnosti o Vama gotovo ništa nije čulo, postoji opravdana bojazan da ni Vi niste čuli za nju i navedene probleme. Preporučujem Vam stoga, želite li saznati nešto više i detaljnije o njima, kao što su obećali oni koji su Vas postavili, da uz građane pitate o tome i svoje nove suradnike, stručne i znanstvene institucije i brojne druge znalce ovih disciplina. Zašto, međutim, nitko nije pitao njih kad se politika »dogovarala« o Vašem postavljanju? Z

info

lipanj 2,,,

Dječji festival u Šibeniku

Grozdana Cvitan

Međunarodni dječji festival u Šibeniku uvijek počinje u subotu. Uvijek se otvara na Ljetnoj pozornici, nakon dežurnog političara uvijek dijete proglasi otvorenim festival i tri izložbe u nedjelju, drugog dana festivala. Nakon toga festival je nov, drukčiji i neponovljiv iduća dva tjedna, sve dok opet jedne subote početkom srpnja zvukovi festivalske himne ne skinu festivalski barjak s jarbola na završnoj priredbi. Ovogodišnji, 40. po redu Šibenski dječji festival traje od 24. lipnja do 8. srpnja, otvara ga dječak Filip Bakula, izložbe su u znaku arhitekture (izložba dječjih radova nazvana *Da sam ja arhitekt...*, izložba austrijskog arhitekta Borisa Podrecca i izložba *Arhitekti djeci*), a preko stotinu programa izvest će se u dva tjedna na gradskim trgovima, ulicama, pozornicama, radionicama ili za radnim stolovima... Programi za neradnim stolovima dio su atmosfere po kojoj festivale pamtimo sa širim ili manje širokim osmijehom.

Festival otvara *Afrička priča* Ingrid Flesch u režiji i koreografiji Snježane Bator i izvedbi Gradskog kazališta mladih iz Splita. Uz redovite domaće ansamble iz Zagreba, Virovitice, Varaždina, Slavonskog Broda, Zadra, Karlovca, Opatije i drugih hrvatskih gradova na ovogodišnjem festivalu svoj su dolazak zasad potvrdili ansambli i pojedinci iz Austrije, Francuske, Japana, Italije, Njemačke, Egipta, Slovenije, Bugarske, Slovačke, Velike Britanije. Urednici programa na ovogodišnjem MDF-u (Dubravko Jelačić Bužimski, Jakša Fiamengo, Igor Kuljerić, Ivo Brešan, Hrvoje Hribar, Marcela Munger, Jasenka Ramljak i Pavao Roca) uz voditelje deset dječjih radionica (novinarska i radionovinarska, slikarska, graditeljska, glazbena, lutkarska, kompjutorska, video i filmska, kiparska i strip) na svakodnevnim će konferencijama za tisak, zajedno s autorima i izvođačima programa odgovarati novinarima na pitanja, ali i razgovarati o tome kako dalje s festivalom o socijalnoj krizi grada, sa činjenicama da pripremljena monografija za ovu godinu (spremna za tisak) ipak nije ugledala svjetlo dana... Središnja književna večer posvećena je stvaralaštvu Tita Bilopavlovića, dugogodišnjeg voditelja literarne radionice.

Iz pristiglog programa moguće je odčitati i to kako kazališna zgrada još nije popravljena, pa će se lutkarski programi predviđeni za male pozornice izvoditi na Trgu Dinka Zavorovića ili u kinu Odeon. Zbog toga će mnogi kukati unaprijed i unazad. Ali, možda se ovogodišnje isprike razlikuju od lanjskih. O tome ćemo izvijestiti u sljedećem *Zarezu*.

Predstavljanje Durieuxa

Dušanka Profeta

Na Starčevićevu trgu 6 u ponedjeljak, 26. lipnja u 12 sati, nakladnička kuća *Durieux* predstavlja pet novih naslova. Riječ je knjizi *Zapisi iz JNA i druge glose i arabeske* Stanka Andrića, romanu *Dražba zavičaja* Vojina Jelića, drami *Kažeš anđeo* Miljenka Jergovića, knjizi priča *Crni anđeli* Smilje Kursar Pupavac i romanu *Dvorac u Romagni* Igora Štiksa. O knjigama će govoriti autori i književni kritičar Nenad Rizvanović. (D. P.)

Nova generacija u Operi

Zrinka Matić

Uz premijeru *Madame Butterfly*, Opera HNK Zagreb, 15. lipnja 2000.

Spostavljanjem *Madame Butterfly* Giacoma Puccinija na scenu HNK Zagreb u završnici sezone 1999/2000, nije se nikako moglo pogriješiti. Ovo omiljeno djelo velikog opernog skladatelja, koje je svoj život započelo skandaloznim neuspjehom na praizvedbi 1904. u milanskoj Scali, ubrzo je potom doživjelo uspon u sam vrh opernog repertoara. Privlačnost Puccinijevih karaktera i drame koju oslikava fluentan bogat orkestar, u kojem se verističke i impresionističke kvalitete spajaju s melankolijom, garancija je uzbudljivoga glazbenog i kazališnog događaja.

U Zagrebu je *Madame Butterfly* željno iščekivana, a premijera je ta iščekivanja i opravdala. Najviše je oduševio izbor mlade pjevačke postave, od kojih su neki debitirali u velikim opernim rolama. Njihova mladenačka motiviranost i nadahnutost razlogom je za optimizam oko budućnosti zagrebačke operne kuće.

U naslovnoj ulozi bila je odlična mlada sopranistica koja iza sebe već ima niz velikih opernih uloga. Lirski sopran Miljenke Grđan uspješno je iznio rolu Butterfly koja nerijetko zahtijeva dramsku snagu i voluminoznost glasa. Iako se na trenutke osjetilo da prirodna boja glasa sopranistice nije u dovoljnoj mjeri nosiva, pogotovo ne u nižoj lagi, karakter madame Butterfly osjetio se u doređenoj glazbenoj interpretaciji lika. Suptilnoj Puccinijevoj karakterizaciji, u kojoj lik sazrijeva u tragičnu junakinju, mnogo je pomogla i vrlo scenična pojava Miljenke Grđan te dobro uvježbban scenski pokret.

I ostale su uloge našle u ovoj postavi dostojne tumače. Seriozan pristup mezzosopranistice Renate Pokupić osjetio se u kvalitetno realiziranoj ulozi Suzuki. Nenametljiva, a glasovno dovoljno snažna, prirodnog scenskog pokreta, Renata Pokupić pokazala se doista perspektivnom pjevačicom.

Debitanti u velikim ulogama bili su tenor Nikša Radovanović i bariton Saša Ivaci. Mediteranska muzikalnost i ljepota glasa Nikše Radovanovića došli su do izražaja u muzički zahtjevnoj ulozi Pinkertona. Puccinijevska lirska emocionalnost kod njega je ostvarena s možda najmanje promišljenosti i artificijelnosti. Iako se nije do kraja dala osjetiti potpuna saživljenost s ulogom, u kojoj Puccini od pjevača zahtijeva potpunu angažiranost, Nikša Radovanović mogao bi vrlo skoro postati izvrstan tumač najljepših talijanskih opernih uloga.

Bariton Saša Ivaci plijenio je vrlo lijepim, snažnim baritonom i pristalom pojavom u ulozi Sharplessa. Plemenitost i punoća glasovne boje rijetka je kvaliteta koja u spoju s muzikalnošću ovom pjevaču sigurno obećava uspjeh.

Za scensko ostvarenje predstave zaslužni su također mladi ljudi. Rezultat njihova posla bila je profesionalna i efektna, ali povremeno učenički preuredna i predosljedna vizualizacija libreta. Suptilna glazba koja nije tek puka pratnja libretu ne zahtijeva u ovolikoj mjeri detaljistički pristup koji

smo dobili od redateljice Dore Ruždjak, scenografa Ive Knezovića koji je sudjelovao i u oblikovanju svjetla zajedno s Vladimirom Kazdom te kostimografkinje Barbare Bourek.

Loša strana predstave bio je neuredan i preglasan orkestar koji se pod bezidejnim i neosjetljivim vodstvom maestra Zorana Juranića nije ni u jednom trenutku približio ideji Puccinijeve glazbe. U operi u kojoj orkestar tumači dramu jednako kao i pjevači, nadopunjujući ih i nadovezujući se u neprekinutoj glazbenoj misli, ovako loš orkestar pravi je promašaj.

Zbor je pod vodstvom maestra Roberta Homena, iako u prvom činu ponešto neusklađen, odlično otpjevao mumljajući dio s kraja drugog čina, a ostali solisti uspješno su potpomogli tijek predstave.

Možemo zaključiti da je predstava bila uspješna prvenstveno zbog mladih i motiviranih pjevača, iako zahvaljujući dirigentu i orkestru nismo dobili glazbeno i idejno cjeloviti kreativni rad.

	Utorak 20.06.	Srijeda 21.06.	Četvrtak 22.06.	Petak 23.06.	Subota 24.06.	Nedjelja 25.06.	Ponedjeljak 26.06.	Utorak 27.06.	Srijeda 28.06.	Četvrtak 29.06.	MEDIJSKI POKROVITELJI
HNK, Trg maršala Tita 15	20:00 THEATRE GERARD PHILIPE DE SAINT-DENIS, Pariz, Francuska *Svinjac'*	20:00 THEATRE GERARD PHILIPE DE SAINT-DENIS, Pariz, Francuska *Svinjac'*		19:30 HNK Split, Hrvatska *"Šest lica traži autora"*	20:00 TEATRUL NOTTARA, Bukurešt, Rumunjska *'Kostimi'!*						
Teatar &TD, Savska 25			20:00 'PME' Montreal/ Toronto, Kanada *'Na francuskom kao i na engleskom, lako je kritizirati'*	23:00 'PME' Montreal/ Toronto, Kanada *'Na francuskom kao i na engleskom, lako je kritizirati'*							
ZeKaeM Teslina 7						20:00 MOTUS Rimini, Italija *'Orfejev pogled'*	22:00 MOTUS Rimini, Italija *'Orfejev pogled'*				
SKUC, Jurunska ulica 2							20:00 TEATRINO CLANDESTINO, Bologna, Italija *'Otelo'*	22:00 TEATRINO CLANDESTINO, Bologna, Italija *'Otelo'*			
Attack, Tvornica Jedinstvo, Trnjanski nasip bb, Attack/Močvara		20:00 SHOWCASE BEAT LE MOT, Hamburg / Berlin, Njemačka *'Gorite, gradovi, gorite'*	22:00 SHOWCASE BEAT LE MOT, Hamburg / Berlin, Njemačka *'Gorite, gradovi, gorite'*							18:00 off Eurokaz: FAKI	
GDK Gavella, Frankopanska 8	Press-konferencije - (skoro) svaki dan, točno u podne u Klubu Preradovićeva 18							20:00 FANNY & ALEXANDER, Ravenna, Italija *'Romeo i Julija - et ultra'*			
Tunel Grič, Mesnička 25	Službeni klub - (d)ružionica sudionika i gledatelja Eurokaza je TVORNICA Šubićeva 2 Radi svaki dan od kasnih noćnih sati do svitanja (04:00 h) S ulaznicom Eurokaza ostvaruje se popust od 50% na sve službene programe Tvornice toga dana.								19:00 i 20:00 TEATRINO CLANDESTINO, Bologna, Italija *'Molimo ne raspravljati o Kući lutaka'*		
Škola primijenjene umjetnosti i dizajna, Trg maršala Tita 11				17:00 FANNY & ALEXANDER, Ravenna, Italija *'Romeo i Julija' 'Nesretna priča o dvoje ljubavnika'*	22:00 FANNY & ALEXANDER, Ravenna, Italija *'Romeo i Julija' 'Nesretna priča o dvoje ljubavnika'*	17:00 FANNY & ALEXANDER, Ravenna, Italija *'Romeo i Julija' 'Nesretna priča o dvoje ljubavnika'*	DIREKCIJA EUROKAZA:				
Tvornica, Šubićeva 2	Pretprodaja ulaznica: Atrij **ZeKaeMa** (blagajna), Teslina 7, tel: **4872 561**, svakim danom od 10:00 do 17:00 Ulaznice se mogu nabaviti i sat vremena prije izvedbe u prostoru održavanja.						Bogovićeva 1/IV 10000 Zagreb		21:00 GOB SQUAD, Nottingham, Velika Britanija / Berlin, Njemačka *'Sigurno'*	21:00 GOB SQUAD, Nottingham, Velika Britanija / Berlin, Njemačka *'Sigurno'*	
net.kulturni klub mama Preradovićeva 18	Cijena ulaznica: u pretprodaji 30 kn, a na dan predstave 50 kn Cijena ulaznica za Gob Squad u pretprodaji 50 kn, a na dan predstave 70 kn			16:00 Diskusija: Inovacije u kazališnim institucijama (1)	16:00 Diskusija: Inovacije u kazališnim institucijama (2)		tel.: ++ 385/1/48 47 856 tel./fax: ++ 385/1/48 54 424 e mail: eurokaz@zamir.net web: www.eurokaz.hr				

EUROKAZ 2000

SPONZORI

najave

l i p a n j 2 , , ,

Osječko ljeto mladih 2000.

Uvertira u zlatne godine

Sanja Jukić

U Osijeku će se od 1. do 15. srpnja 2000. održati već tradicionalno, a ove će godine nositelj projekta biti *Studentski zbor*, organizacija koja postoji od 1996. godine i jedini je legalni i legitimni predstavnik studentske populacije. Projekt je odobrilo Ministarstvo znanosti koje će ga većim dijelom i financirati. Osječki Studentski centar ustupit će prostor za predviđena zbivanja, ali snosit će i jedan dio financijskih troškova bez čega ne bi bilo moguće organizirati program.

Ovogodišnja manifestacija, kako kaže predsjednica Predsjedništva Studentskoga zbora Sveučilišta u Osijeku *Tea Mirošević*, želi se nadovezati na tradiciju zlatnih godina Studentskog kulturnog centra, naprasno prekinutu ratom početkom 90-ih i tek je uvertira u zbivanja koja slijede od jeseni sa ciljem radikalnog oživljavanja kulture u gradu.

Ekipa okupljena oko projekta nastojala ga je otvoriti svim zainteresiranim kulturnjacima u Osijeku i voditi računa o zastupljenosti različitih područja kulturne djelatnosti te, unutar njih, i o žanrovskoj raznolikosti kao i o privlačnosti sadržaja širem gledateljstvu. Program će tako obuhvatiti književne večeri, koncerte, videoprojekcije i kazališne predstave. U književnom dijelu u okviru promoviranja nove biblioteke *Školske knjige* 2. srpnja gosti će biti *Pavao Pavličić* i *Goran Tribuson*, a 3. srpnja bit će predstavljena nova knjiga eseja *Dubravke Oraić-Tolić — 20. stoljeće u retrovizoru*. Desetoga srpnja održat će se promocija časopisa za književnost studenata hrvatskog jezika i književnosti — ALEPH, a 13. srpnja posjetiteljima će biti predstavljen *Enciklopedijski CD vodič Zlatka Gala*. Šestoga srpnja u cijelosti će biti izveden program s 8. hrvatske revije jednominutnih filmova *Požega 2000.* — dakle, svih 45 ostvarenja iz 15 zemalja. Podsjetimo, riječ je o neprofesionalnim filmskim i videoradovima autora starijih od šesnaest godina. U kazališnom dijelu programa bit će izvedene tri predstave — 4. srpnja *Hura Brazil* studentske kazališne radionice pri Studentskom centru pod vodstvom profesionalnoga glumca *Krešimira Mikića*, *Laž i Polaž* glumaca privatnog kazališta *Vedra scena* i *My fair lady* na engleskom jeziku, predstava studenata Visoke učiteljske škole i engleskoga jezika na Pedagoškom fakultetu. Tu je i videoprojekcija grupe Prodigy, (11. srpnja) te tradicionalno okupljanje djece svih uzrasta *Crtajmo na (pješačkom) mostu* (9. srpnja). *OLJM 2000.* 1. srpnja otvorit će koncert Crvene jabuke, a tu su još i koncerti osječke jazz-grupe *Argus* (5. srpnja), zagrebačkog *Hladnog piva* (7. srpnja), zagrebačke grupe *So! Mazgoon* (8. srpnja), zagrebačke jazz-grupe *The Boilers* (14. srpnja) i koncertna večer osječkih bandova (12. srpnja). Osječko ljeto mladih završit će 15. srpnja koncertom *Zabranjenog pušenja*.

Organizatori i urednici pokušali su zadovoljiti sve ukuse i interese, što je posebice vidljivo u glazbenom dijelu programa. Iako je studentska organizacija iza cijeloga projekta, on nije namijenjen isključivo studentima i zasigurno će usrećiti sve Osječane željne tako rijetkih kulturnih zbivanja.

Otvoreno pismo

Tko je sljedeći?

Otvoreno pismo Hrvatskom novinarskom društvu u povodu napisa u posljednjem broju *Imperijala*

Urša Raukar, glumica

Poštovana gospodo novinari, posljednjih dana svjedoci smo najstrašnijeg medijskog linča osoba iz kulturnog života u listu *Imperijal*.

Ovaj put okomili su se na Almu Prica, jednu od najznačajnijih i najboljih glumica Hrvatske, i Janusza Kicu, poljskog redatelja, koji je ostvario više značajnih predstava u Zagrebu i Dubrovniku. Uz njih svoju porciju gadosti dobili su i Paolo Magelli, internacionalno ugledni hrvatski redatelj i Radko Polič, prvak slovenskog teatra. Alma Prica i Janusz Kica javno su okrivljeni za teška kriminalna djela na temelju iskaza jedne bolesne osobe i »pouzdanih izvora«.

Potpuno sam svjesna činjenice da se vašim kolegama iz *Imperijala* nikakvim protestima neće prosvijetliti pamet ili, eventualno, probuditi osnovna novinarska etika.

Svjesna sam i toga da vi ne možete utjecati na sramnu uređivačku politiku tog lista. Bilo bi to, zar ne, zadiranje u slobodu medija.

Ali, obraćam se vama upravo zbog te »slobode javne riječi«.

Jer ovaj primjer, istina izuzetno drastičan, nažalost nije usamljen. Postalo je već uobičajeno potpuno proizvoljno, neargumentirano i prostačko blaćenje i sramoćenje ljudi iz kulturnih krugova, upadanje u spavaće sobe, brakove, veze, a sve u ime prava na informaciju. Da li doista? Ili je, možda, u pitanju najbanalnija zarada.

Pitam se do kada će to bahato iskorištavanje »slobode medija i javne riječi« ostajati bez ikakvih isto takvih javnih reakcija?

Zar doista možemo šutjeti i praviti se da nas se to ne tiče?

Jer, naravno, to nije kraj. Tko je sljedeći? Hoćemo li reagirati tek kad užas zakuca i na naša vrata? Nismo li dužni konačno javno se oglasiti?

U posljednjih deset godina svjedoci smo potpunog urušavanja osnovnog morala i etike u svim segmentima našega društva. I upravo to je najveći zločin učinjen ovoj zemlji. Jer, kad nema morala i etike, sve je dozvoljeno. I nema reakcije.

Krajnje je vrijeme da se krene u ponovnu uspostavu osnovnih normi civiliziranog društva, da prestanemo okretati glavu uvjeravajući se da se tu ništa ne može učiniti.

Sloboda javne riječi jest dobro demokracije, ali sloboda zahtijeva odgovornost. To se u ovoj zemlji prečesto zaboravlja.

I upravo ta odgovornost prema slobodi javne riječi zahtijeva da se oglasi vaša struka, da se javno ogradi od pojedinaca koji ne priznaju novinarsku etiku, koji sramote vašu profesiju i stavljaju u sumnju istinitost bilo koje informacije, koji svojom zlouporabom slobode javne riječi ugrožavaju tu istu slobodu.

Poštovana gospodo novinari, vrijeme je da se između sebe izborite za dignitet svoje profesije, za poštivanje osnovnih profesionalnih normi, za prestanak neargumentiranih, neprovjerenih i proizvoljnih progona.

Hrvatsko društvo novinara jest dovoljno snažna i ugledna udruga da može svojim istupima i akcijama bitno utjecati na razinu profesionalnosti, etike i morala. Možda se pojedinci ne mogu promijeniti, ali se od njih možete javno ograditi.

Učinite to zbog novinarstva, zbog slobode javne riječi za koju ste se toliko s pravom borili.

S poštovanjem

Zagreb, 8. 6. 2000.

Kratko i jasno

Borci nikad ne umiru

...jer bi inače ostali bez povlaštene mirovine

Pavle Kalinić

Mentalitet solunskih boraca, koji su trebali davno izumrijeti (a upitno je jesu li umrli ili još dišu i zahtijevaju tantijeme), ostao nam je u nasljeđu kao visoka cijena krvarine. Propala je i Prva i Druga Jugoslavija, NDH između njih, ali je duh vječnoga dugovanja borcima preživio. Samo iz Drugog svjetskog rata ima preko sedamdeset tisuća korisnika partizanske mirovine i barem sto tisuća onih koji su navodno šetali od Bleiburga do Gevgelije i natrag. Otporna neka generacija. S vremenom ne da umiru, nego se umnožavaju. Fenomen dovoljno intrigantan za agente Muldera i Scully. Za one koji nisu upućeni Drugi svjetski rat završio je 8. svibnja 1945. godine ili koji tjedan iza kako su tvrdili i tvrde raznorazni trkači za prekovremenim stažem u partizanima. Ili se i tu radilo o kompleksu, pa smo morali imati duži rat od svih ostalih. O žrtvama neki drugi put.

Ukoliko je tko otišao u partizane u travnju ili svibnju 1945, imao je i ima pravo na mirovinu. Primali su samo one koji su imali najmanje petnaest godina. Ne dovodeći to u pitanje i zbrojivši još pedeset pet godina koliko ih je proteklo od tada, ispada da nitko nije mlađi od sedamdeset. Uzme li se u obzir činjenica da muškarci žive kraće od žena i da im je prosjek u Hrvatskoj ispod šezdeset pet godina s tendencijom daljnjeg pada uslijed krize, pada životnog standarda itd., moglo bi se pretpostaviti da bi živih sudionika Narodnooslobodilačkog rata trebalo biti svega nekoliko tisuća. No izgleda da je to posebna sorta koje se nije tako lako riješiti. Naravno, ima tu i hrpa domobrana i ustaša koja iz dana u dan raste umjesto da se smanjuje.

Da sam ja znao...

Dobro je Tito još sredinom šezdesetih zaključio — *da sam znao da imam toliko boraca, prvi bih ušao u Berlin*. Da je Pavelić znao koliko ima boraca, sigurno se ne bi povlačio k Bleiburgu, nego bi učvrstio Zvonimirovu liniju i do danas bi se tukao s Titovim partizanima i Crvenom armijom. Ovako se mi danas nadamo da bismo se napokon, biologije radi, mogli riješiti onih kojima nikada ne možemo zahvaliti ni dovoljno platiti njihovu vječnu, nezaboravnu i povijesnu žrtvu, od postanka čovječanstva do kraja. Tko nije u stanju razumjeti povijesnu misiju, gledanu kroz prizmu doživotnih tantijema, zasigurno je uskogrudni nacionalist, plaćenik Sorosa ili genetski neprijatelj hrvatske države.

Unatoč svemu, hrvatsko društvo danas, nakon okretanja novog smjera, puta u Europu, a ne na Balkan kamo nas je gurao pokojni Titov major KNOJ-a, opterećeno je iznimno visokim brojem od trideset dvije tisuće invalida. Po grubim procjenama broj je od petnaest tisuća 1998. do 2000. godine porastao za više negoli duplo. Letimičnim ulaskom u materiju moguće je zaključiti kako ima najmanje pola lažnih invalida koji su uz pomoć liječničke dokumentacije zasjeli na visoka primanja koja im ni po kojoj osnovi ne pripadaju. Uključujući i gardijski dodatak koji bi svim umirovljenicima HV-a trebalo ukinuti. Naravno, reguliranje prava invalida moći će se riješiti tek novim zakonom koji će biti rezultat rada stručne skupine, a koja će uzeti u obzir u kojem se stanju nalazi hrvatsko društvo i da nitko ne može biti iznad njega ni nasuprot njemu tražeći privilegije. Stvarni sudionici Domovinskog rata zasigurno će podržati prijedlog da po svemu budu integralni dio društva, a ne iznad njega.

Ipak, da je Tuđman znao da ima preko šesto tisuća branitelja, zar bi bio problem osloboditi i Plovdiv? Zemun bi se tada nalazio u zapadnom dijelu Hrvatske.

Druga i treća smjena

Neophodno je napomenuti da sve što se događa oko branitelja nije ni slučajno ni nevažno. Puno posla nalazi se pred ministrom i pred braniteljima, ali isto tako bi i ostala ministarstva trebala odraditi svoj dio posla, a ne da ispadne da samo dva ministarstva nešto rade: Ministarstvo hrvatskih branitelja i Ministarstvo za prostorno planiranje i zaštitu okoliša. Pa nije se zadnjih deset godina samo ratovalo i bespravno gradilo! Bila je i neka pretvorba koja je od klošara stvorila bogataše. Istovremeno je od većine napravila sirotinju. Tu bi trebalo biti težište revizije. A ako Ministarstvo obrane odradi i deset posto, Ministarstvo pravosuđa će idućih deset godina raditi punim kapacitetom. Možda čak i u dvije ili tri smjene.

Ukoliko se ne iskoristi prilika za raščišćavanje smeća nakupljenog ne samo u zadnjih deset godina, nego i malo duže, doći će neke nove generacije koje neće imati vremena ni za političku ni za pravnu proceduru. Čak i kad bi imali vremena, kome bi trebali u tom slučaju vjerovati?

tema

Mamuzanje lipsale kulture

U hrvatskoj se kulturi u godini dana opere novca koliko u nogometnom prvenstvu tijekom jednoga vikenda

Davorka Vukov Colić

Bračni par Nina Lasta i Robert Budur dvadeset su godina slobodni umjetnici koliko se profesionalno bave slikarstvom. Putem Hrvatske zajednice slobodnih umjetnika osigurano im je mirovinsko i zdravstveno osiguranje, a zarađuju od prodaje slika, poneke narudžbe za likovnu opremu knjige i restauracije pokoje umjetnine. Posla nema. Početkom devedesetih, bez obzira na ratne prilike, od slika se ipak nekako živjelo, ali od 1996. godine od kada je *Zakon o pravima samostalnih umjetnika i poticanju kulturnog i umjetničkog stvaralaštva* umjetnike u mnogočemu obespravio i rastjerao sponzore, Nina i Robert iz mjeseca u mjesec muče muku da nekako namaknu nepostojeću plaću.

Zbog pogubnog učinka spomenutog Zakona danas prodaju upola manje slika u odnosu na ranije godine. Ljudi kupuju, kaže Nina, samo s određenom namjenom, za vjenčanja i slično, poduzeća to više ne čine jer ih na to ne stimuliraju nikakve porezne olakšice, a nestali su i sponzori za organizaciju i kataloge izložbi. Budući da je na bolovanju, zagrebačka slikarica od siječnja nije prodala nijednu sliku, a naknada za bolovanje za prosinac stigla je u lipnju.

Za izložbe koje su im prošle na natječaju Ministarstva kulture ranije su ona i suprug mogli računati na tzv. stimulaciju: Ministarstvo im je na ime materijalnih troškova (slikarski materijal, okviri) davalo 50% sredstava prije otvaranja izložbe, a nakon završetka preostalih 50%. Danas toga ne samo da nema (sredstva na ime troškova za pripremu izložbe dobiva galerija), nego su materijalni troškovi u međuvremenu još i poskupjeli za 22% PDV.

— Ne znam zašto se toliko dugo čeka novi zakon, jer nama bi to potpuno promijenilo situaciju — pita Nina Lasta. — Ako je Šestorka s tim obećanjem izašla na izbore, onda su to trebali odmah provesti. Ovako, među likovnjacima, svakim je danom više socijalnih slučajeva.

Bolje nije ni među glumcima. Izdavači su bačeni na koljena. Filmsko stvaralaštvo je u kolapsu, neke vrijedne kulturne manifestacije ugašene, a umjetnička produkcija drastično smanjena. Sponzoriranje kulture vrti se u krugu naslijeđenih problema, sve je palo na slabašna pleća poreznih obveznika, a kulturnjaci sve teže podnose neizvjesnost i čekanje proračunskog kolača koji postoji više na papiru, a sve manje na računu. Za kulturu je ove godine izdvojeno jedan posto iz proračuna, što je, s obzirom na gospodarsku situaciju, relativno više nego u nekoj razvijenijoj zemlji koja odvaja 2 ili 5 postotaka, ali ono što drugdje ima, a Hrvatskoj kronično nedostaje, nisu proračunska sredstva, nego alternativni izvori financiranja i sprega s gospodarstvom, pa bilo ono i na koljenima.

Pet poslije dvanaest

— Za promjenu zakona nije pet do dvanaest, nego pet poslije dvanaest — kaže glumica Zagrebačkog kazališta mladih Urša Raukar. — Od nove smo vlasti očekivali da će prijedlog doći već na prve sjednice Sabora, ali šesti mjesec curi, a do njega nije došao nijedan prijedlog koji se tiče kulture. Vjerovala sam da je politička inteligencija nove Vlade tolika da će shvatiti kako ih takav potez puno ne košta, a ima sjajan politički učinak, dok kulturi i znanosti pruža šansu ili barem pretpostavku da ponovno počne disati.

U Ministarstvu kulture pak kažu da do ljetne pauze namjeravaju predložiti nacrt Zakona o kulturnim vijećima, koji je ministar Antun Vujić najavio odmah po preuzimanju dužnosti i bit će prioritetno upućen u proceduru. Odmah iza toga, do jeseni ili najkasnije do kraja godine, izradit će prijedlog nacrta novog Zakona o financiranju u kulturi. Iako se istodobno radi i na Zakonu o knjižnicama i arhivima, a u postupku je i usklađivanje Zakona o spomen-području Jasenovac s Ustavom, prva dva u ovom trenutku smatraju najvažnijima i najhitnijima, no to ipak nije posao koji se može obaviti preko noći.

Zakon o financiranju u kulturi sadržavat će i odredbe kojima će se poticati sponzorstvo i donatorstvo, te se sada analiziraju iskustva drugih zemalja i preispituju svi mogući izvori takve vrste prihoda, od igara na sreću do niskokamatnih kredita koji bi mogli potaknuti kulturnu proizvodnju, naročito u izdavaštvu. Novim zakonom tako bi trebalo osigurati alternativne izvore financiranja, čime bi kultura prestala biti isključiva briga poreznih obveznika, na što ju je svela centralizirana kulturna politika bivše vlasti, devastirano gospodarstvo i neshvatljivi zakonski propisi.

U Francuskoj su 1998. godine poduzeća potrošila 330 milijuna DEM za sponzoriranje kulture, dok je iz državnog proračuna izdvojeno 4,5 milijardi; u Italiji su tvrtke za to izdvojile 410 milijuna, a iz proračuna je za kulturu otišlo 5,7 milijardi. Austrijske su kompanije za sponzoriranje glazbene i likovne umjetnosti u istoj godini potrošile oko 68,8 milijuna DEM, a iz državnog budžeta je potrošeno 2,3 milijarde, irske su kompanije za projekte likovne i glazbene umjetnosti izdvojile 25,8 milijuna, a iz proračuna 280 milijuna...

Škola za aroganciju

Korijen problema leži u činjenici da je Ministarstvo financija posljednjih deset godina izgrađivalo porezni sustav, zajedno s PDV-om, na prilično školski način, nastojeći sve izuzetke smanjiti na nulu, tj. da svi plaćaju porez, a država kroz subvencije i druge sustave novac vraća natrag kulturi, znanosti i umjetnosti. Kako je to izgledalo u praksi, naročito nakon uvođenja poreza na dodanu vrijednost, najbolje svjedoči poharano izdavaštvo iz kojega je porezima isisano sve što se moglo, a vraćena tek svaka desetina porezom ubrane kune, iako se tadašnji ministar financija Borislav Škegro razmetao izjavama da će knjizi na svaku kunu ubranu od knjige kojekakvim subvencijama vratiti dvije kune. Među knjižarima se i danas kao vic prepričava njegovo obećanje prilikom uvođenja PDV-a o izgradnji tristo novih knjižnica diljem Lijepe naše, i to u vrijeme dok se knjižni fond sveo na trećinu od predratnoga.

Iako je Ministarstvo kulture nastojalo dokazati da se u zemljama Zapadne Europe i u SAD-u usmjeravanje sredstava u kulturu, znanost i umjetnost mnogo učinkovitije potiče oslobađanjem od poreza, Ministarstvo financija uporno je ostajalo pri svome. Poučeno takvim iskustvom, Ministarstvo kulture sada namjerava krenuti drugim putem, pa pomoćnik ministra Jadran Antolović kaže:

— S obzirom na dug otpor Ministarstva financija prema uvođenju poreznih i drugi olakšica i takvom usmjeravanju sredstava u kulturu, planiramo to predložiti u Zakonu o financiranju u kulturi, iako bi bilo prirodno da se donacije i sponzorstva, bilo unutar zemlje bilo iz inozemstva, stimuliraju poreznim, carinskim i drugim propisima. Novi Carinski zakon i Zakon o izmjenama i dopunama zakona o PDV-u oslobodio je od plaćanja carine i poreza donacije iz inozemstva, te nam ostaje da to isto osiguramo i za domaće donacije.

Međutim, Ministarstvo kulture može tek predlagati neki takav zakon, no sve prolazi ili pada na suglasnosti Ministarstvu financija, pa će odlučnu riječ imati ministar financija, kao što su je ranije imali Božo Prka i Borislav Škegro. Bivši ministri prema kulturi i znanosti nisu bili nimalo nježni, a do kamo je išla fiskalna neosjetljivost dokazuju i apsurdni primjeri stranih donacija, koje domaće ustanove kulture nisu mogle preuzeti, na golemo čuđenje stranaca, jer nisu imale novca za carinu i PDV (slučaj zagrebačkog HNK i japanskog donatora). Za utjehu kulturnjacima, ili nažalost, neosjetljivost je išla tako daleko da se PDV plaćao i na humanitarne donacije, pa se Urša Raukar sjeća akcije dobrotvorne akcije skupljanja novca za respiratore na Rebru, kada su novcem kojim su platili PDV mogli kupiti još jedan takav aparat. Tek nedavno su inozemni donatori i sponzori kulture zakonskim promjenama oslobođeni carine i PDV-a.

Pouka tisuća potpisa

Uslijed primjene novih poreznih i prireznih stopa na autorske honorare došlo je do poskupljenja kulturnih programa i znanstvenih projekata; ukinuti su stimulansi otkupa umjetničkih djela; donacije i mecenatstvo nisu posebno pravno regulirani, a porez na promet proizvoda i usluga te carinski propisi ne uvažavaju specifičnosti kulture, umjetnosti i znanosti — upozoravao je ministra financija još 1994. godine dr. Ivo Josipović, autor prijedloga *Zakona o financijskim mjerama za poticanje kulturne, umjetničke i znanstvene djelatnosti*, predložen Vladi RH u okviru građanske inicijative *Tisuću potpisa hrvatskih kulturnih djelatnika*. Tim zakonom uzaludno su se predlagale promjene kojima bi se za sponzore i donatore uvele dodatne porezne olakšice i stimulacije, kao na primjer uvođenje posebne takse na promet nosača zvuka i slike, kao u nekim zapadnim zemljama, a iz prikupljenih sredstava formirala bi se pri Ministarstvu kulture dva fonda, putem kojih bi se unapređivala glazbena i filmska djelatnost (začetak ideje o fondacijama).

Zakon autora Josipovića nije prošao, a odbijajući prijedloge o olakšicama za sponzore, Valentićeva je Vlada izvukla apsurdan argument o pranju novca, na što je jedan od inicijatora *Tisuću potpisa* Vjeran Zuppa odgovorio da se u kulturi u godini dana opere novca koliko u nogometnom prvenstvu tijekom jednoga vikenda. Za vrijeme ministra kulture Zlatka Viteza sastavljen je pak, a za vrijeme Bože Biškupića i donesen Zakon o pravima samostalnih umjetnika i poticanju kulturnog i umjetničkog stvaralaštva, koji je — bunili su se mnogi — sve u vezi prava umjetnika stavio na milost i nemilost Ministarstva, štoviše jednog čovjeka — ministra. Prilikom njegova usvajanja ministar Biškupić, koliko su to dopuštale političke prilike, unio je nekoliko odredbi o sponzoriranju, donatorstvu i mecenatstvu, što je za to vrijeme, kao i za početak procesa zakonskog rješavanja problema sponzorstva, bio neki napredak, no prijedlozi su opet pali na Ministarstvu financija.

Smiješni Članak 21.

Tako se sve svelo na Članak 21. Zakona koji je prije karikatura nego što u pravom smislu potiče sponzore i donatore na ulaganje u umjetnost, kulturu i znanost. To je ona neslavna odredba po kojoj se fizičkoj osobi priznaje kao porezna olakšica poticanje kulturnog i umjetničkog stvaralaštva bez naknade u visini do 5.000, a pravnoj osobi do 15.000 kuna, dok za više iznose moraju tražiti potvrdu od ministra kulture. Tako ispada da je onaj tko želi pomoći kulturi kažnjen jurnjavom za potvrdama, za razliku od ulaganja u sport gdje se brojkama dodaju višestruke nule, pa nije čudo što je u 1998. godini Ministarstvo izdalo samo pet takvih papira u vrijednosti 288.847 kuna, a prošle godine tek četiri za vrijednost od 525.195 kuna. U vrijeme kada su se bogatije domaće kompanije natjecale oko toga koliko će

tipotisak
Poduzeće za grafičku proizvodnju i trgovinu d.o.o.
Zagreb, Medarska 69
tel/fax: 01 378 2395, 098 233 907
TISAK I UVEZ KNJIGA, PROSPEKATA, BROŠURA, KALENDARA I DR.

koja uložiti više milijuna u sportske klubove, u kulturne je institucije stiglo jedva 800.000, te Ivo Josipović nedavno u *Večernjem listu* gorko zaključuje kako »jedan nogometaš košta više nego pola hrvatske kulture«.

Dok su velike kompanije sponzorirale nogometne klubove, sportski treneri su donirali kulturu: prema evidenciji Ministarstva kulture, najveću donaciju prošle godine, 400.000 kuna, dao je Ćiro Blažević zagrebačkom HNK. *Pliva* navodno na kulturu troši 15 posto sponzorskog novca, *Agrokor* podupire institucije i manifestacije nacionalnog značaja, *Siemens* sponzorira projekte vezane uz očuvanje hrvatske kulturne baštine, *Zagrebačka banka* pomaže neke festivale, surađuje s ALU, dodjeljuje jednu od nagrada hrvatskog glumišta, INA podupire likovnu umjetnost...

U usporedbi s neraskidivim vezama kulture i privrede u zapadnim europskim zemljama to je malo pa ništa, ali ni tamo kultura nije, kao

što se nerijetko misli, prepuštena stihijskoj darežljivosti sponzora, mecena, donatora i nesmiljenim zakonima tržišta. U Francuskoj su (primjerice) 1998. godine poduzeća potrošila 330 milijuna DEM za sponzoriranje kulture, dok je iz državnog proračuna izdvojeno 4,5 milijardi; u Italiji su tvrtke za to izdvojile 410 milijuna, a iz proračuna je za kulturu otišlo 5,7 milijardi. Austrijske su kompanije za sponzoriranje glazbene i likovne umjetnosti u istoj godini potrošile oko 68,8 milijuna DEM, a iz državnog budžeta je potrošeno 2,3 milijarde, irske su kompanije za projekte likovne i glazbene umjetnosti izdvojile 25,8 milijuna, a iz proračuna 280 milijuna...

Banka u dvorcu

Nasuprot takvim podacima koji idu u prilog tezi da je bolje ubrati porez pa tako skupljeni novac podijeliti kulturi i umjetnosti, Bill Clinton je učinio obrnuto. Čim je došao na vlast, ukinuo je subvencije za zaštitu spomenika kulture, a povećao poreske olakšice, što je već u prvoj godini rezultiralo time da su tvrtke utrošile u zaštitu milijardu dolara.

Međutim, takvi podaci mogu zavesti — kaže Jadran Antolović — jer se u gospodarski razvijenim zemljama mnogo toga odvija kroz običan, komercijalan posao, pa ulaganje u kulturu nije posljedica ljubavi prema kulturi, nego prema interesu.

— Još se uvijek zavaravamo činjenicom da je nečija sredstva moguće angažirati na temelju ljubavi. Sponzorstvo i danas shvaćamo kao poklanjanje nečega, a ne kao posao u kojem profitira i kultura i onaj koji u nju ulaže da bi putem nje stvarao imidž. Istraživanja u marketingu odavna pokazuju da potrošač više ne reagira na klasičnu reklamu, pa se povezivanje imidža tvrtke ili proizvoda s kulturom pokazalo jedino mogućim, što je među prvima shvatila *Tvornica duhana Rovinj*, koju je zbog zabrane reklamiranja svojih proizvoda na to natjerala nužda. To je razlog zbog kojega smo i u *Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* korištenje kulturnih dobara vezali s njihovim korištenjem u gospodarske svrhe, a na sličan način gospodarstvo se mora povezati sa svim kulturnim djelatnostima i institucijama — kaže Jadran Antolović, jedan od rijetkih u nas koji se bavio tom vrstom problema u kulturi, posebno ekonomskim vrednovanjem graditeljske baštine, na čemu je i magistrirao.

Jedan hotel u Dubrovniku, dakle, mora biti zainteresiran za obnovu grada, jer je ulaganje u obnovu njegovih spomenika istodobno ulaganje u gospodarstvo. Koliko se to drugima isplati, ilustrira sasvim običan američki primjer Nove Škotske u kojoj 13 spomenika kulture ostvaruje godišnji prihod od 30 milijuna dolara i zapošljava 650 djelatnika. U nas još nema ni interesa za ulaganje u obnovu dvoraca. Tvrtke u Italiji (Benneton), Luxemburgu ili Francuskoj natječu se da u njima smjeste svoja sjedišta, dokazujući time prestiž i tradiciju. U svijetu nema elitne banke koja sjedište nije smjestila ili u spomenik kulture ili u hipermodernu zgradu koja je opet spomenik nove kulture. U nas tek počinju obnavljati fasade. Od svega toga, dakako, ima koristi i turizam. Ostvari li se procjena Svjetske turističke organizacije po kojoj će do 2010. godine planetom kružiti milijardu turista godišnje, turizam će postati najjača industrija na svijetu, a iz te će trke ispadati svi bez raspoznatljivoga kulturnog identiteta.

Zaokret u glavi

Toliko o bliskoj budućnosti, no u nas još treba mijenjati svijest među kulturnim djelatnicima, veli Antolović, o tome da je ono čime se kulturnjaci bave kulturni proizvod koji isto djeluje po zakonima tržišta i ima svoju cijenu.

— Konkurencija izvana je nevjerojatna. Na izložbu ili koncert možete u jednom danu otići u Beč ili Ljubljanu, a treba li uopće spominjati utjecaj satelitske televizije i Interneta? U sve žešćoj konkurenciji svatko će morati odrediti svoje mjesto, pa financirati odgovarajući kulturni projekt nije više tako jednostavno i zahtijeva vrlo specifična gospodarska znanja. Expo u Hannoveru nije samo gospodarski, nego i kulturni iskorak, pri čemu jedno ne ide bez drugoga.

No, kako zakonskim mjerama razvijati zaklade i fondacije koje nova vlast tako često spominje kao dodatni izvor financiranja? U Engleskoj su se razvile na taj način što su poreza bili oslobođeni samo oni koji su preko njih ulagali u kulturu ili znanost (na isti način u nas se poticalo jačanje stambenih zadruga jer je kupovanje građevnog materijala preko njih bilo oslobođeno poreza). Izvori financiranja međunarodnih fondacija, zaklada i nevladinih udruga nisu postali preko noći dostupniji Hrvatima samom promjenom carinskog zakona i dopunom zakona o PDV-u ni samim time što je dolaskom nove vlasti Hrvatska trenutno miljenica Europe. Dakle, ne zbog nesklonosti stranih zaklada i Europe, nego zbog nenaviknutosti naših kulturnih djelatnika i umjetnika na to da svoje programe oblikuju u projekte i predstave ih na odgovarajući način, slijedeći njihova pravila igre. Jadran Antolović to zaključuje već na temelju načina na koji građani i ustanove traže sredstva od Ministarstva kulture, pa će trebati vremena i iskustva da se to svlada.

Pouka slučaja Krstulović

U spašavanju lipsale kulture ne treba stoga mijenjati samo zakon, nego ponašanje i način razmišljanja, ali je zakon onaj neizbježni okvir koji određuje pravila igre. U posljednjih deset godina mnoge propise donosili smo bez dovoljno promišljanja u želji da izgradimo vlastiti pravni sustav, kaže pomoćnik ministra kulture za pravna pitanja, pa je sada vrijeme da ih pažljivo analiziramo i na temelju pomnih promišljanja stručnjaka nađemo prava rješenja za našu situaciju. Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, koji mnogi ocjenjuju kvalitetnim, rezultat je četverogodišnjeg rada, a trebat će mu prema Antolovićevoj procjeni vjerojatno još toliko da zaživi. U njemu su 42 propisa preuzeta iz drugih zemalja i prilagođena našim prilikama, što je rezultat iscrpnih javnih rasprava, jer se samo tako može doći do propisa koji će za duže vrijeme riješiti osnovne probleme neke djelatnosti.

Nakon prvog vala manje ili više uspješnih propisa sada ih valja kvalitetno doraditi, a neke možda i u cijelosti mijenjati, kao što je slučaj sa Zakonom o kazalištima koji po ocjeni stručnjaka nije razriješio glavne probleme, što se vidi u radu kazališnih kuća. Pri svemu tomu Antolović kaže da se u novim propisima već sada treba sadržajno i formalno prilagođavati propisima EU-a kako bi se danas-sutra lakše uklopili u Europsku zajednicu.

Sve su to, dakako, razložni planovi i namjere, ali Nina Lasta i Robert Budur s vodom do grla i uz sve nametnute restrikcije koje ih guše nemaju vremena čekati, tim više što o zakonskom rješavanju financiranja u kulturi ovise i neki važni socijalni korektivi, koje je kapitalističko tržište, shvaćeno na nesmiljen hrvatski način, do sada bezobzirno ignoriralo. Jedan od njih je i fondacija za stare i bolesne umjetnike kako se tužni slučaj Zdravke Krstulović ne bi pretvorio u pravilo. No, kako rekoše u Ministarstvu kulture, oni su tek servis, pa će na kraju presuditi ministar financija i njegovi. Nestrpljenje kulturnjaka sve se više osjeća u zraku, ali se još toplo nadaju da neće morati u neku novu akciju tisuću potpisa. Z

anketa

Zlatna šutnja dekanâ

Diobene škare neće biti dostatan alat

Karlo Nikolić

Zarez je pripremao za ovaj broj anketu među dekanima Zagrebačkog sveučilišta o inicijativi ministra znanosti i tehnologije Darka Polšeka da se Sveučilište podijeli na dva dijela prema znanstvenim grupacijama te tvrdnji rektora Branka Jerena da se radi *o udaru na fizički i duhovni integritet hrvatske najstarije akademske ustanove.* Od jedanaest dekana osmero nam nije bilo dostupno. S dva smo fakulteta, dobili neslužbene izjave, no ne i odgovore na naša tri pitanja. Zvonko Mustapić, dekan Agronomskog fakulteta u sportskom je duhu rekao kako je *sada najbitnije stati na loptu i smiriti strasti,* a dekanica Akademije dramskih umjetnosti Maja Virag slikovito je prokomentirala da *ne može znati želi li dvodijelnu baljinu ako ne zna od kakvog će materijala biti odjevni predmet*. Jedino je Aleksa Bjeliš, budući dekan Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, pristao sudjelovati u anketi. Evo njegovih odgovora na naša pitanja.

Što mislite o ideji podjele Sveučilišta?

— Fizički je Sveučilište već podijeljeno na fakultete, sljedeća bi etapa bila uvođenje paralelnih fakulteta što ne mora nužno biti loše, ukoliko nije ideološki i politički motivirano. Duhovni integritet i identitet Sveučilišta nije u opasnosti: nakon dvije stotine godina predživota i stotinu trideset godina života nije ga moguće ugroziti. O podjeli se počelo govoriti nakon što se uvidjelo da je neminovna fizička integracija Sveučilišta. Po fizičarima idealni autonomni sustav ovisi samo o svojim varijablama i ne podliježe utjecajima izvana, ali stupanj autonomije može se i kvantificirati. Fizička je objedinjenost fakulteta dosad ostvarivana pretežno preko Ministarstva. U tom je smislu Sveučilište bilo izrazito neautonomno te je trenutno ključno pitanje do koje će se mjere napraviti koraci prema autonomnosti. Te će pomake biti moguće ostvariti samo zajedničkim konstruktivnom radom. Može se reći da je Sveučilište glomazno i neproduktivno, ali treba uzeti u obzir da se time daje ocjena dosadašnjem sustavu poslovanja.

Kakav bi bio utjecaj eventualne podjele na Vaš fakultet?

— Prirodoslovno-matematički fakultet, s obzirom na asocijaciju odjela i njihovu integriranost, već sad posjeduje značajke manjeg sveučilišta. Na PMF-u, isto tako, postoji jak interes i odgovornost za prisutnost prirodnih znanosti na cijelom Sveučilištu. S tim nismo zadovoljni i predložit ćemo promjene, što zahtijeva zajedničko traženje optimalnih rješenja. Diobene škare neće biti dostatan alat. Za PMF je također važno zaustaviti zaostajanje i smanjiti razmak do onih što vode trku na međunarodnoj znanstvenoj razini, jer ako se tu ne održimo, postat ćemo ne samo neproduktivni, već i nepotrebni.

Smatrate li da su u Vašem znanstvenom području potrebne organizacijske i infrastrukturne promjene?

— Hitno rješenje odnosa pojedinih instituta i Sveučilišta osnovni je preduvjet za promjene, i tu je PMF nezaobilazan, a suradnja ionako skromnih istraživačkih pogona mora biti polazna točka. Smatram da za studije prirodoslovnog usmjerenja dodatno konkurentno sveučilište ne bi imalo smisla. Sva buka oko podjele još uvijek ne znači da su stavovi Ministarstva i Sveučilišta toliko različiti i nepomirljivi. Zajednički je rad jedini pravi put. Z

skupovi

U duhu Franje Josipa

Odlučili smo osnovati udrugu srednjoevropskih prevoditelja, što je važno za buduće financiranje našeg rada i ostvarenje novih projekata

Maja Starčević

»travers«, Međunarodni seminar srednjoevropskih prevoditelja, Temišvar, 26-28. svibnja 2000.

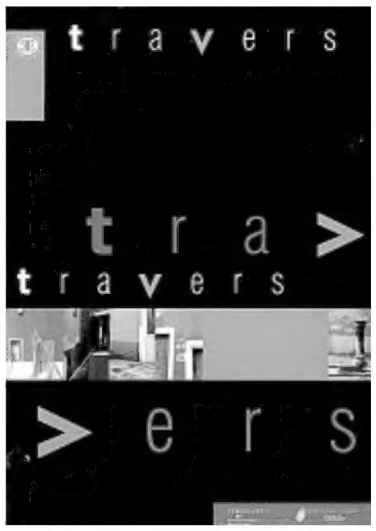

... U trećem planu opazio je dvije, tri sredovječne žene, svaka je stajala za sebe i pomno listala materijale. Strankinje, prevoditeljice. Prevoditeljice su: 1. sredovječne, ružnjikave žene (samo takve mogu se baviti tako dosadnim poslom kao što je prevođenje pisaca iz male književnosti); 2. uvijek malo prašnjavog izgleda (prevode pa su malo na friškom zraku); 3. malo demodirane (zato što su honorari mali); 4. skromne (zbog same prirode posla). I sve su one slučajno zaglavile u maloj i nikom potrebnoj književnosti i malom i nikom potrebnom jeziku. Nekad ih je možda, dok su bile mlade, potucao neki domaći pisac, potucao i zaboravio. A one nisu. Prevode iz pijeteta prema davnom tucanju. Prevode, jer su zbog tucanja zaglavile u beznačajnom jeziku i tu ostale, i sad se više nema kamo.

(Dubravka Ugrešić: *Forsiranje romana reke* — na seminaru citirao prof. Michael Heim)

U Temišvaru se prošlog tjedna održao Međunarodni seminar srednjoevropskih prevoditelja — prevoditelja srednjoevropskih književnosti na srednjoevropske jezike. Radilo se o češkoj, hrvatskoj, mađarskoj, poljskoj, slovačkoj, srpskoj i rumunjskoj književnosti i jeziku. Seminar je financiralo *Otvoreno društvo* i *Fondacija Pro-Helvetia*, organizacija je pripala *Fondaciji Treća Evropa* u Temišvaru, dok je idejni otac cijelog projekta profesor i predstojnik Katedre za slavistiku na Kalifornijskom sveučilištu, Los Angeles, Michael Heim. Ne može se reći da je seminar bio sijelo sredovječnih i ružnjikavih prevoditeljica. Bilo nas je svakakvih: preko dvadeset književnih prevoditelja i prevoditeljica iz gore navedenih zemalja. Iz Hrvatske nas je došlo dvoje — Mladen Martić, prevoditelj uglavnom dramskih djela s poljskoga, i ja, tek početnica u prevođenju sa češkoga. Hrvatski je odaziv bio izrazito slab, premda je bilo obaviješteno dosta ljudi s poznanstvima i kontaktima u prevoditeljskom svijetu. Nažalost, iz meni nepoznatih razloga, nije nas bilo više.

Porazni brojevi

Cilj Seminara za srednjoevropske prevoditelje bio je: 1. napraviti pregled situacije prevoditeljstva sa srednjoevropskih književnosti na srednjoevropske jezike (svi polaznici pripremili su više ili manje iscrpne preglede o prevoditeljstvu u matičnim zemljama); 2. sastaviti popis proznih djela nastalih nakon 1945. godine na našim jezicima koja bi, kao prijevodi, imala odjeka u Srednjoj Evropi; 3. pripremiti prijedloge i tip informacija za Web-stranicu namijenjenu prevoditeljima srednjoevropskih književnosti. Dakle, seminar je bio zamišljen, a i ostvaren kao radni seminar. Sukladno tome, tempo je bio nepoštedan. Ipak, zahvaljujući cjelodnevnim sesijama u petak i subotu uspjeli smo do nedjelje napraviti ono najvažnije, pa je nedjeljnja sesija kristalizirala prijašnje i otvorila pitanje o daljnjoj suradnji. Počnimo s kratkim pregledom rada. Prvu je sesiju — *Trenutno stanje prevoditeljstva srednjoevropskih književnosti u zemljama Srednje Evrope* — otvorio profesor Heim s kratkim opisom svojeg zanimanja za Srednju Evropu i sa željom da ćemo iz Temišvara otići s nečim vrlo konkretnim: popisima djela za prevođenje i nadom, da ćemo naučiti nešto o reklamiranju i načinu publiciranja tih djela i na kraju s upoznavanjem ljudi iz naše struke unutar regije.

Najduži dio bilo je upravo predstavljanje stanja u matičnim zemljama. Što se tiče Hrvatske, Mladen Martić je britkim esejom upozorio na praktične probleme s kojima se u nas suočavaju prevoditelji »malih« književnosti, dok sam ja sastavila popis naslova prevedenih s dotičnih književnosti na hrvatski u zadnjih dvanaest godina, dakle uoči i nakon raspada Jugoslavije. Što se tiče proze, i isključivši književnost za mlade i djecu, kao i ponovna izdanja knjiga prevedenih prije više od petnaest godina, brojevi su porazni. Rezultati utakmice između srednjoevropske proze i hrvatskih prijevoda su sljedeći — Rumunjska : 0, Slovačka : 1, Poljska : 5, Mađarska : 7 (uključujući dramu), Češka : 10, Slovenija : 12. Osim prijevoda s mađarskog, nijedan prijevod drame s dotičnih jezika nije izdan u obliku monografije na hrvatskom u posljednjih dvanaest godina!

Izvještaji iz ostalih zemalja uglavnom su opisali slično stanje — nakon pada komunističkih režima propadaju državne izdavačke kuće koje su podržavale prevođenje i izdavanje književnosti Srednje, tj. Istočne Evrope. Prevode se uglavnom angloamerički naslovi. Poljska se pokazala kao zemlja u kojoj se još uvijek dosta prevodi srednjoevropska, ponajviše češka književnost. Uz to, poljski književni časopisi izdaju cijele brojeve posvećene književnostima Srednje Evrope. (Anna Górecka, urednica poljskog književnog časopisa *Literatura na Świecie* sa sobom je donijela dva broja svojeg časopisa, jedan posvećen književnosti Transilvanije, a drugi književnosti Rumunjske. Ovakav će broj posvetiti i hrvatskoj književnosti.)

Kamo s malim Francuzima?

U drugom se dijelu sesije raspravljalo o obučavanju prevoditelja. Profesor Michael Heim prikazao je rad svoje prevoditeljske radionice, seminara koji predaje poslijediplomcima na Katedri komparativne književnosti na Kalifornijskom sveučilištu, Los Angeles. Ostali sudionici seminara govorili su o vlastitu iskustvu što se tiče obuke u prevođenju. Najveći se manjak pokazao na ustanovama visoke naobrazbe. Prevođenje se u drugim srednjoevropskim zemljama, kao i velikim dijelom kod nas, više ili manje svodi na filološke vježbe učenja stranog jezika. Drugim riječima, ne radi se na tesanju vlastita, materinjeg jezika u službi književnog prijevoda, već se teži učenju novih riječi i točnosti prijevoda u filološkom smislu. Kao i kod ostalih tema, najzanimljiviji komentari došli su poslije same sesije. Prof. Libuše Valentová koja predaje rumunjsku književnost na Karlovu sveučilištu sa mnom je na budimpeštanskom aerodromu započela razgovor o problemu jednostranosti filoloških grupa na »našim« fakultetima. »Pogledajte na primjer Odsjek francuskog jezika. Tamo odgajamo male Francuze — da misle kao Francuzi, govore kao Francuzi — ali što s tim? Odu u Francusku, gdje apsolutno nikoga ne zanimaju jer su stranci, a u vlastitoj zemlji mogu obučavati samo druge buduće male Francuze«, rekla je prof. Valentová. Svi su se sudionici složili da je zbog pada interesa za male jezike i manjka obuke u književnom prevođenju na odsjecima za srednjoevropske jezike i književnosti Srednja Evropa u opasnosti da izgubi cijelu generaciju mladih književnih prevoditelja.

Ipak, ima i svijetlih točaka. U Mađarskoj, na primjer, postoje dva praktična programa koji potiču prevoditeljstvo. Prvi je ljetni kamp u prirodi, izvan Budimpešte, koji organizira Mađarska udruga mladih pisaca. Kamp ima nekoliko programa — obuku s najboljim mađarskim prevoditeljima i predavanja o pitanjima mađarske književnosti, prevoditeljstva, kulture. Sve u svemu najvažnija je tema književnost i kamp

Zbog pada interesa za male jezike i manjka obuke u književnom prevođenju na odsjecima za srednjoevropske jezike i književnosti Srednja Evropa je u opasnosti da izgubi cijelu generaciju mladih književnih prevoditelja

posjećuju neki značajni mađarski pisci (npr. Peter Esterhazy) koji tamo čitaju svoja djela. U kampu se svakodnevno održavaju dva do tri predavanja i jedno čitanje poezije ili proze. Drugi je mađarski program koji potiče prevođenje prevoditeljska kuća kraj jezera Balaton. Kuća je namijenjena profesionalnim književnim prevoditeljima s mađarskoga na druge jezike. Prevoditelj s konkretnim projektom, ako je prihvaćen u program, dobiva plaću i stan u kući na dva ili tri mjeseca. Kuću dijeli s pet drugih prevoditelja, a u njoj se nalazi biblioteka s izvrsnim rječnicima, kompjutorima i ostalom opremom potrebnom za prevođenje. Árpád Vickó, novosadski prevoditelj s mađarskoga, jedan je prijevod napravio baš putem tog programa. Slično tomu svakoga rujna u Pragu Udruga čeških pisaca organizira Seminar o književnom prevođenju namijenjen bohemistima i književnim prevoditeljima sa češkoga. Češki sveučilišni profesori na seminaru drže predavanja o književnosti i jeziku, a organiziraju se i susreti s piscima i izdavačima.

Prevodilački trag

U subotu popodne shvatili smo da neće biti vremena za predstavljanje korpusa (ili kao što je rekao Leszek Engelking iz Poljske, *corpus delicti*) poslijeratnih proznih djela u matičnoj književnosti. Umjesto toga raspravljalo se o vrsti djela koja će predstavljati korpus poslijeratne proze određene književnosti. Pokazalo se da je izuzetno važno doći do konsenzusa između nekoliko ljudi različitih književnih ukusa. Glavni kriterij po kojemu će se birati naslovi neće biti besmrtnost pisca x ili y, već činjenica koliko će odabrano djelo imati odjeka u prostoru Srednje Evrope. Taj će kanon po samoj prirodi Interneta biti elastičan; moći će se mijenjati i nadopunjavati. Svaki naslov pratit će kratak opis djela gotovo reklamnog tona (zbog izdavača).

U subotu popodne u Francuskom kulturnom centru u Temišvaru prof. Jacques Le Rider s pariške L'Ecole des Hautes Etudes održao je predavanje *Semantika koncepta Srednje Evrope* (La semantique d'un concept: »L'Europe Centrale«) u kojem je istaknuo značaj regionalnog identiteta u svijetu koji postaje sve više globaliziran, ponajprije preko Interneta. Kad se tako postave stvari, cijeli se Seminar srednjoevropskih prevoditelja može gledati kao subverzivna pojava — putem Interneta i koristeći Internet kao naše glavno oruđe želimo sačuvati pa i oživjeti kulturu, tj. književnosti Srednje Evrope.

Tako smo u nedjelju ujutro, sa saznanjima prethodnih sesija, počeli sastavljati oblik naše Web-stranice. Kategorije su sljedeće:

— Baza podataka o prevoditeljima
— Baza podataka o izdavačima
— Književni časopisi
— Izvori financiranja
— Knjižnice i knjižare
— Književna događanja od interesa
— Nova književna djela (s recenzijama)
— Književne nagrade
— Novi prijevodi

Na samoj naslovnoj stranici moći će se odabrati jezik tj. književnost od interesa, a sve će kategorije biti prisutne za svaki jezik. Uz to, prevoditelji će putem kompjutorskog poštanskog sandučića moći potražiti pomoć kolega što se tiče samog prevođenja tekstova. Na primjer, češki prevoditelj s mađarskog postavit će upit o problematičnoj rečenici, izrazu ili aluziji u tekstu, na što će mu mađarski prevoditelji odgovoriti pojašnjenjem.

Na kraju seminara odlučili smo osnovati udrugu srednjoevropskih prevoditelja, što je važno za buduće financiranje našeg rada i ostvarenje novih projekata. Naziv Web-stranice i udruge je *TRACE*, što i na francuskom i na engleskom znači trag. Trace je zgodan naslov, jer je i akronim za *TRA*nslators from *C*entral *E*urope, a pravi naziv našeg šarolikog društva je Association for the Translation of Central European Literatures — Udruga za prevođenje srednjoevropskih književnosti. Čime se, dakle, bavi naša udruga? Udruga (za prevođenje srednjoevropskih književnosti) potiče kruženje informacija između književnih prevoditelja koji prevode sljedeće jezike ili na njih: hrvatski, češki, mađarski, poljski, rumunjski, srpski, slovački i slovenski. Ciljevi udruge su: 1) odrediti glavna djela srednjoevropske poslijeratne proze koja bi se trebala pojaviti na gore navedenim jezicima, 2) pronaći strategije kojima bi se za djela zainteresirali izdavači i čitateljska publika i 3) obavještavati ostale prevoditelje o novim djelima u matičnoj književnosti koja bi vrijedilo prevesti. Tipično za Srednju Evropu, a i za prevoditelje, proteklo je više od pola sata prije no što smo sročili te dvije rečenice. Prvobitna formulacija glasila je... želimo promovirati duh Srednje Evrope... što je izazvalo svakakve aluzije, od Hamletova oca do Švejka, dok je profesor Heim dokazao svoju duhov(it)nu pripadnost našem miljeu našalivši se da mi zapravo želimo promovirati duh Franje Josipa. Z

Razgovor: Michael Henry H

Zašto je pr

Prevoditelj je prije svega pisac

Maja Starčević

Profesor Heim predsjednik je Katedre za slavistiku na Kalifornijskom sveučilištu, Los Angeles, gdje predaje češki jezik i književnost, hrvatsku i srpsku književnost i rusku književnost dvadesetog stoljeća. Također predaje književno prevođenje na Katedri za komparativnu književnost na UCLA-u. Prevodi prozu s hrvatskog, srpskog, češkog, ruskog, njemačkog i mađarskog. Govori i rumunjski, francuski i talijanski. Popis svih njegovih prijevoda bio bi predugačak. Radi se o sljedećim piscima: Čehov, Kundera, Hrabal, Aksyonov, Kiš, Čapek, Sokolov, Esterhazy, Ugrešić, Brecht, Jan Neruda, Crnjanski, Matvejević i mnogi drugi. Najnoviji objavljeni prijevod Michaela Heima je *Moje stoljeće* Güntera Grassa. Upravo je organizirao i održao Prvi međunarodni seminar srednjoevropskih prevoditelja u Temišvaru. U tom je gradu poznat kao Superman.

Gdje je počelo Vaše zanimanje za Srednju Evropu?

— Za Srednju Evropu počeo sam se zanimati kao što sam se počeo zanimati i za mnoge druge stvari — kroz književnost. Počeo sam čitati češku književnost jer sam kao slavist morao osim ruskoga studirati još jedan slavenski jezik. Ubrzo sam u češkoj književnosti pronašao mnogo sasvim različitih kulturnih pretpostavki, pa i čari. Ta je književnost bila puno bliža književnosti koju sam poznavao nego što je ruska književnost. Našao sam način da dođem u Prag i tamo se zaljubio u ljude koje sam upoznao. I odande se cijela stvar jednostavno selila od granice do granice.

Kako ste počeli prevoditi književnost?

— U stvari, počeo sam prevoditi i prije no što sam mislio da ću ikad prevoditi književnost. U gimnaziji sam posuđivao ploče iz knjižnice, ploče klasične glazbe, a neke su od tih ploča bile francuske ili njemačke. Kako sam u gimnaziji učio i francuski i njemački, pomislio sam da bih mogao pomoći knjižnici i pokazati svoju zahvalnost prevođenjem tekstova na pločama. Nažalost, ni francuski ni njemački nisam znao dovoljno dobro da bih to i uspio. Svi su mi pokušaji propali, ali sam se počeo zanimati za proces prevođenja i shvatio koliko je prevođenje teško. Na sveučilištu sam za diplomski rad odabrao prevoditeljski projekt. Preveo sam jednu rusku dramu koja do tada nije bila prevedena. I tada je to bilo nešto za što još nisam bio spreman i nisam se u to trebao upuštati, ali je sve u svemu cijelo iskustvo bilo izuzetno poticajno. Prevođenju sam se vratio tek kad sam završio poslijediplomski studij. Pročitao sam kritiku dvaju ili triju prijevoda Čehovljevih pisama u *New York Timesu*. Recenzent je za svaki prijevod naveo određene probleme. To me je strašno zainteresiralo. Bilo je očito da je recenzent imao vlastitih motiva za kritiku. Ipak, ja sam odlučio ponovno prevesti pisma, a profesor sa sveučilišta (Harvard, op. prev.) preporučio me kao prevoditelja. Tada sam već mogao prevoditi bez poteškoća.

Uvod u Čehova

Moj prvi književni prijevod bila su Čehovljeva pisma, a Čehov je i danas moj književni ideal. Bilo je to prekrasno iskustvo. Moj je profesor bio Rus i zato nije mogao prevoditi na engleski, ali je ipak odlično vladao tim jezikom. Radili smo zajedno. Ja bih prevodio ujutro, a popodne bih sjeo s njim za radni stol, čitao svoj engleski tekst, a on bi pratio ruski. Ako je mislio da nisam shvatio sve nijanse teksta, zaustavio bi me i reako: ne, ne, trebalo bi ići ovako, a ja bih mu odvratio: ne, ne, to se ne može reći na engleskom... Tako smo radili tri ili četiri mjeseca i zaista sam naučio strahovito mnogo. Knjiga je bila

y Heim, slavist

prevođenje vrijedno

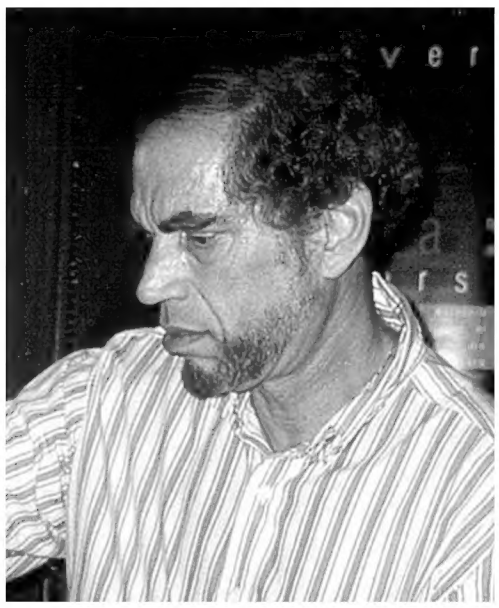

U posljednjih deset godina u Srednjoj se Evropi prevodilo mnogo, ali većina toga su prijevodi angloameričke književnosti

vrlo uspješna — bilo je to prije više od trideset godina i još uvijek je u tisku. Požnjela je uspjeh ne toliko zbog prijevoda, već radi brilijantnog uvoda koji je napisao moj profesor. Knjiga se i danas smatra najboljim uvodom u Čehova, najboljom biografijom Čehova, pa možda i najboljom knjigom o Čehovu i to ne radi prijevoda, već radi bilježaka i uvoda.

Nakon toga nastavili ste prevoditi i u tome ste vrlo uspješni. Ali niste samo uspješni u književnom prevođenju, nego i u svojoj akademskoj karijeri. Imate li kakvih problema na sveučilištu kao profesor koji uglavnom prevodi?

— Da, to je tradicionalno uvijek bio problem. Te aktivnosti obično i nisu spojive. Kažem aktivnosti jer je u Americi nemoguće postati profesionalni književni prevoditelj. Tako nešto jednostavno ne postoji. Svi književni prevoditelji u Sjedinjenim Državama, osim jednog — znam jednu iznimku, zaposleni su na nekom drugom mjestu. Sveučilište doista izgleda kao mjesto pogodno za prevoditelja i neki se na takvim mjestima nalaze, na primjer ja. Ali problem je u tome da sveučilište tradicionalno ne uvažava rad prevoditelja. Sveučilište više voli istraživački rad od prijevoda. Trenutno je na snazi pokret da se, kao što mi kažemo, osvijeste naši kolege i administracija sveučilišta, a upravo tako nešto učinio sam i ja. Kad je došlo vrijeme da sveučilište, a pogotovo Odsjek za slavistiku odluči hoću li postati redovni profesor već sam bio napisao knjigu i brojne članke. Drugim riječima, dokazao sam da sam sposoban raditi ono što se od mene očekivalo. Ali sam uz to izdao i nekoliko prijevoda, tog Čehova, prijevod češkog autora Bohumila Hrabala itd. i znao sam da želim nastaviti s prevođenjem. Zbog toga sam se tako i postavio prema kolegama i administraciji i rekao im u čemu je stvar i zašto mislim da je prevođenje sasvim vrijedna aktivnost za sveučilišnog profesora i oni su moje objašnjenje prihvatili. Nisu trebali tako postupiti i mogli su reći ne, ali ja sam svakako trebao biti iskren prema njima. Tako je i bilo i oni su od tada iskreni prema meni i procjenjuju moj rad na temelju mojih prijevoda, tako da poslije nisam imao nikakvih problema. Drugi prevoditelji nisu bili te sreće. Ali mi, drugim riječima, drugi prevoditelji u akademskom svijetu, radimo na tome da pokažemo zašto je naš rad jednako vrijedan kao i znanstveni rad.

Kako popraviti situaciju

Otkuda Vam ideja da organizirate ovaj seminar? Kako je sve počelo?

— Nadam se da ljudi iz Srednje Evrope neće pomisliti da sam agent američkog imperijalizma. Nemam nekih skrivenih motivacija što se tiče seminara. Sve je počelo prije deset godina s padom komunizma i padom Zida. Nekoliko kolega i ja osjećali smo potrebu da iskoristimo situaciju. Barem što se tiče Sjedinjenih Država, uzbudljivi događaji i vijesti pomažu kod prodaje knjiga, tako da sam sazvao skupinu ljudi — Čeha, Slovaka, Srba, Hrvata, Slovenaca i Poljaka da učine sljedeće:

1. ustanove kanon »klasične« književnosti svake zemlje, ali kanon namijenjen anglofonoj publici;
2. ustanove stanje prijevoda tih djela — jesu li prevedena, jesu li prevedena dobro, može li se doći do dobrih prijevoda (jesu li u tisku), itd.

Dakle, kakvi su nam bili rezultati? Popisi su se napravili, razaslali smo ih izdavačima, imali smo na stotine naslova, ali sve je završilo sa samo dva ili tri nova prijevoda. To su bili direktni rezultati, ali bilo je i onih indirektnih. Htjeli smo osvijestiti izdavače i postaviti pitanje prijevoda, i to je zapravo prvi stadij u povijesti ove ideje. Ostatak je više na osobnoj bazi. Godinu ili dvije nakon toga bio sam na stručnom skupu u New Yorku, gdje sam upoznao skupinu rumunjskih intelektualaca. Do tada, Rumunjska je za mene bila potpuna nepoznanica, ali kad sam upoznao te ljude, dobila je lice i počeo sam učiti rumunjski. Pozvali su me da dođem u Temišvar 1998. godine i tamo održim predavanje grupi istraživača, mladih znanstvenih radnika i studenata zainteresiranih za nešto što oni nazivaju *Trećom Evropom*. Za njih je *Treća Evropa* Srednja Evropa. Htjeli su da govorim o književnostima tih zemalja, što ih spaja, što imaju zajedničko, po čemu su bliske. Bilo mi je jako drago otići tamo i govoriti o onome što volim. U Temišvaru sam proveo tri dana za vrijeme kojih su me intervjuirali bez prestanka. Rekli su mi da žele započeti seriju razgovora sa stručnjacima koji se bave tom regijom i naš razgovor trebao je postati prvom takvom knjigom. Nisam im uopće povjerovao. Mislim, povjerovao sam da su tako nešto željeli, ali nisam očekivao da će stvarno izdati knjigu. Uglavnom sam im govorio o vlastitim iskustvima i ta su tri dana bila vrlo osobne naravi. Govorio sam o tome što znači predavati evropsku književnost, a pogotovo srednjoevropsku književnost na američkom sveučilištu. I vidi vraga, knjiga je stvarno izašla. No, posljednji dan razgovora rekao sam nekolicini studenata kakvu sam tugu osjećao zbog toga što se toliko mnogo knjiga prevodi s engleskog jezika i što se prevodi tako puno angloameričke književnosti, čak i najnižeg ranga, a toliko se malo knjiga srednjoevropskih književnosti prevodi u Srednjoj Evropi. Znao sam gdje leži problem. Znao sam da su sve te zemlje u pedeset godina bile prisiljene prevoditi jedna drugu, vrlo često i ne najbolju književnost. Ali ponekad je bilo odličnih knjiga, a opet se dešavalo da su neke izvrsne knjige jednostavno ignorirane. Počeo sam razmišljati o tome kako bismo mogli popraviti situaciju. I tako sam na zadnji dan otišao u ured ove grupe, sjeo i napisao prijedlog za konferenciju koja bi sakupila srednjoevropske prevoditelje srednjoevropskih književnosti, drugim riječima, slovačkog prevoditelja mađarske književnosti, češkog prevoditelja poljske književnosti i tako dalje...

Struktura za pomoć

Potrajalo je dok nismo našli izvor financiranja i potrajalo je dok nismo sakupili dovoljan broj prevoditelja. Ali onda se, na moje veliko iznenađenje, sve to odigralo. Došao sam u Temišvar s određenom nervozom i strahom jer nisam poznavao gotovo nijednog sudionika. Komunicirali smo uglavnom preko elektroničke pošte i zapravo nisam znao što će se desiti. Imao sam u glavi pretpostavku onoga što sam želio da se desi. I opet, na moje veliko iznenađenje, sve se odigralo točno onako kako sam se nadao. Sada imamo strukturu koja će nam omogućiti da pomognemo jedni drugima pronaći što je dostupno, da podučimo jedni druge o onome što bi trebalo prevesti, o onome što još nije prevedeno i da pomognemo jedni drugima pri samom prevođenju. Sve to omogućit će nam Web-stranica, a Web-stranica će biti pristupna svima, pa se nadam da ćemo privući još prevoditelja. Najviše se nadam da ćemo kao posljedicu ovog skupa na kraju ugledati velik broj prijevoda, a možda, nakon nekog vremena, čak i neku vrstu promjene u književnostima ovih zemalja kada bolje upoznaju ove književnosti, jer te književnosti imaju mnogo toga reći jedna drugoj, vjerojatno više no što im mogu reći književnosti zapadnoevropskih zemalja. Dijele mnogo toga jer su prošle kroz slična iskustva i u posljednjih petsto godina razvile određenu vrstu mentaliteta. Zato mislim da će takva djela, ako ne baš izmijeniti izgled tih književnosti, u svakom slučaju napraviti nešto da dođe do pokreta u njihovu izgledu.

Spomenuli ste seminar književnog prevođenja koji držite na UCLA-u. Kako izgleda Vaša prevoditeljska radionica?

— Ciljevi radionice su skromni: uvesti studente u temelje književnog prevođenja heuristički, tj. na temelju tekstova koje studenti prevode, i dati studentima priliku da odluče trebaju li odista postati književni prevoditelji (imaju li dovoljno veliku želju i talent). Moji su studenti uglavnom iz poslijediplomskog programa Odsjeka za komparativnu književnost. Pretpostavka je da strane jezike znaju dobro, jer kolegij nije jezični kolegij i usredotočava se na jezik na koji se prevodi, dakle engleski, ne na jezik s kojeg se prevodi. Svaki tjedan svi studenti prevedu kratki tekst po njihovu izboru. Tekst može biti na bilo kojem jeziku, bilo kojeg autora, bilo kojeg razdoblja i bilo kojeg žanra (proza ili poezija). Studenti razmijene fotokopije svojih radova prije svakog sata. Oni koji znaju jezik s kojeg se prevodi također dobiju i kopiju izvornog teksta. Prije sata studenti pročitaju ostale prijevode i pripreme komentare. Na satu, prvo studenti daju komentare, a onda ja. Kako je moguće govoriti o tekstu prevedenog s armenskog, s japanskog? Kako znamo je li prijevod točan? Kako znamo odražava li stilske karakteristike izvornika? Ne znam nijedan od tih jezika, a ni većina studenata. Izgleda čudno, ali se greške gotovo uvijek mogu uočiti u samom prijevodu. Diskusija određenih problema vodi k diskusiji generalnih principa: kako prevoditi kulturne reference (realije), prijevod imena, prijevod dijalekta, itd. Na kraju desetog tjedna uglavnom prođemo sve najbitnije teme. Dodatni bonus je u tome da svi naučimo ponešto o autorima u raznim književnostima. Ove jeseni bilo je tekstova prevedenih s afrikaansa, arapskog, staroirskog, portugalskog, ruskog, srpskog i španjolskog. Iz svake radionice izađe barem jedan profesionalni prevoditelj, tj. barem jedna osoba koja kasnije izdaje prijevode. Od svih kolegija koje predajem, ovo mi je najdraži.

Važan posao

Zašto smatrate da je važno raditi s mladima i upoznati ih s prevođenjem, uopće učiti ih prevođenju?

— Da ponovim, u posljednjih deset godina u Srednjoj se Evropi prevodilo mnogo, ali većina toga su prijevodi angloameričke književnosti. Jasno je da je dugo vremena takva književnost bila tabu. Ipak, nadam se da taj val prolazi. No, činjenica je da za to vrijeme nije bilo potražnje za prijevodima sa srednjoevropskih književnosti, a to znači da nije bilo razloga obučavati ljude u prevođenju s tih jezika. Sada imamo situaciju da vrlo malo mladih dobro pozna te jezike i istovremenu imaju nekakvo prevoditeljsko iskustvo. Za nas je to sad važan posao, za ljude koji prevode s tih književnosti, da ohrabrimo mlađe od nas da nauče te jezike i da nauče nešto o prevođenju. Naučiti jezik ne znači da ga možete prevoditi. Prevođenje se ne sastoji u tome da naučite zadani broj gramatičkih pravila i onda provjerite svaku riječ u rječniku. Prevoditelj je prije svega pisac, a pisci moraju naučiti određene tehnike, određene trikove zanata, a to isto vrijedi i za prevoditelje. Postoje određene tehnike koje prevoditelj mora poznavati ako želi dobro obaviti svoj posao i ako želi da njegov rad privuče čitatelje. A mi moramo shvatiti da nismo obučavali ljude u prevođenju u ovoj regiji. Ovo je vrijeme vrlo bitno. Ako ne uhvatimo korak, ako ne odgojimo novu generaciju prevoditelja, nastat će prava praznina i onda nećemo uopće imati prijevoda s tih jezika ili vrlo malo prijevoda s tih jezika. Ljudi obično više razmišljaju o problemima prevođenja poezije nego o problemima prevođenja proze. Naš se skup prvenstveno usredotočio na probleme prevođenja proze dijelom zbog toga što se ti problemi često ignoriraju. Potrebno je jednako mnogo umjetničkog talenta za prevođenje proze kao i za prevođenje poezije, jedino su tehnike različite.

Netko bi se mogao zapitati zašto Bosna i Hercegovina nije bila uključena u ovaj seminar o srednjoevropskom prevođenju.

— U stvari, Bosnu smo uključili, ali ne pojavljuje se kao odvojeni jezik. Možda to i jest problem. Naši su kriteriji prije svega bili jezični kriteriji jer se u ovom dijelu svijeta nacija, država i kulturna jedinica često ne preklapaju. Na primjer, ovdje u Temišvaru većinu stanovništva čine Rumunji, ali ima i veliki broj ljudi mađarske, srpske i slovačke manjine. To znači da će ovdašnji srpski, mađarski ili slovački pisci biti uključeni pod različite jezične kategorije. Mislili smo da će se bosanski pisci opredijeliti za hrvatski ili za srpski jezik. Neki opet misle da bi bosanski trebalo uključiti kao poseban jezik i možda će to riješiti problem. Za vrijeme seminara netko je spomenuo da se djelo prevedeno na srpski nekad nije prevodilo i na hrvatski. Sada se to promijenilo, a možda će se ista stvar dogoditi i Bosancima, i tada ćemo morati uključiti i Bosance. Ipak, to se još nije desilo. Želim naglasiti da se djelo prevedeno na hrvatski u ovom trenutku sigurno ne bi prevodilo i na bosanski. Koliko sam upoznat sa stvarima, u Bosni se trenutno ni ne prevodi s ovih jezika, tako da pitanje ostaje otvoreno dok se stvari ne promijene. Z

Aleš Mustar

Portret prevoditelja s rumunjskog

Aleš Mustar prevodi rumunjsku književnost na slovenski. Diplomirao je na Sveučilištu u Ljubljani, a upravo završava doktorat na Sveučilištu u Bukureštu

Maja Starčević

U Hrvatskoj je rumunjska književnost praktički nepoznata. Ipak, ti se baviš prevođenjem ove sasvim marginalizirane književnosti. Što si dosada preveo i kako je rumunjska književnost prihvaćena u Sloveniji?

— Nisam baš puno toga preveo jer sam tek na početku karijere. Preveo sam i objavio novelu rumunjskog romantičara Mihaia Eminescua *Jadni Dioniz*, dramu Teodora Mazilua *Lijep je rujan u Veneciji* i pregled mlade rumunjske suvremene kratke proze koja uključuje sljedeće autore: Razvana Petrescua, Stefana Caramana, Dana Stanca, Catalina Mihuleaca, Mirona Betega, i druge. Ovaj pregled će se, ako dobijemo subvenciju Ministarstva za kulturu, pojaviti i u obliku monografije, kojoj ću dodati i prozu napisanu u 80-im godinama. Mislim da je za Sloveniju, a možda i za Hrvatsku, najbolja strategija da počnemo s antologijama. Tako sam počeo s prozom, a mislim da bi trebalo napraviti i antologiju poezije i drame da bi se čitatelje uvelo u rumunjski prostor. Mogu reći da je rumunjska književnost u Sloveniji neka vrst egzotike. Ni kod nas nema prevoditelja, pa se u posljednjih dvadeset godina nije ništa prevodilo, tako da i ne mogu govoriti o zanimanju slovenskih čitatelja za rumunjsku književnost. Ipak, mladi urednici književnih časopisa i izdavači zainteresirani su za nju. Recepciju tek moramo dočekati.

Što je specifično za rumunjsku književnost?

— Što se tiče specifičnosti, vrlo je zanimljiva proza osamdesetih godina koju je obilježio teoretski duh — tekstualizam. To je proza koju se mora čitati između redova. U onim užasnim godinama diktature rumunjski su pisci stvarali neki novi, paralelni, fiktivni svijet koji je ljudima pomagao da prežive. Iako ova proza nosi određeni kulturni, politički i egzistencijalni kontekst doba u kojem je napisana, što je možda zanimljivo i za naše prostore, ona nije izgubila na svojoj estetskoj vrijednosti. Za razliku od osamdesetih, možda i kao odgovor na ukidanje cenzure, u devedesetim se godinama javlja izrazito realistički obojena proza i to je, po mom mišljenju, vrlo zanimljivo i za slovenske čitatelje. Ono što proza osamdesetih i devedesetih ima zajedničko jedan je izuzetno parodični, autoironični duh, izvrsni smisao za crni humor koji je specifičan rumunjskom prostoru (sjetimo se Ionesca). Taj crni humor bio im je jedini način da prežive ono što su morali preživjeti. Z

skupovi

Nevidljivi etnolozi

Zamišljen kao »problemski razgovor« etnološki se skup, nažalost, velikim dijelom pretvorio u zamorne monologe ili pak jadikovke nad marginalnom pozicijom etnologije u društvu

Iva Pleše

***Hrvatska etnologija i mogućnosti njezine primjene — stanje struke i smjernice razvoja*, stručni i znanstveni skup Hrvatskoga etnološkog društva, Etnografski muzej, Zagreb, 8. i 9. lipnja 2000.**

Hrvatsko etnološko društvo održalo je 8. i 9. lipnja u Etnografskom muzeju u Zagrebu stručni i znanstveni skup pod naslovom *Hrvatska etnologija i mogućnosti njezine primjene — stanje struke i smjernice razvoja*. Skup je bio podijeljen u šest sekcija od kojih je svaka etnologiju nastojala povezati s pojedinom bliskom djelatnošću ili pak širim društvenim kontekstom. Tako su etnolozi pokušali raspravljati o odnosu svoje struke i suvremenoga hrvatskog društva (voditeljica sekcije Jasna Čapo-Žmegač), o etnologiji u obrazovanju (Tihana Petrović), medijima (Aleksej Gotthardi-Pavlovsky), o muzejskoj djelatnosti (Damodar Frlan), folklornim manifestacijama (Manda Svirac) te zaštiti tradicijske kulturne baštine (Lidija Nikočević i Žarko Španiček).

Vrlo dobro zamišljen kao »problemski razgovor«, s uvodnim tekstovima voditelja sekcija i kraćim prilozima diskutanata, skup se, nažalost, velikim dijelom pretvorio u zamorne monologe (mnogi etnolozi kao da ne znaju kako jasno i sažeto predstaviti problem) ili pak jadikovke nad marginalnom pozicijom etnologije u društvu. Reći da je društvo ravnodušno spram etnoloških istraživanja, da za zaštitu baštine, istraživački rad ili bolji obrazovni program nema novaca, da mediji ne sudjeluju na primjeren način u etnološkoj prezentaciji... ne znači gotovo ništa. Uostalom, čini se da namjera skupa nije bila *popisati* loše točke hrvatske etnologije ili, još manje, loše točke u odnosu društva spram znanosti, već razmisliti o mogućnostima (koje se ne javljaju same od sebe; stvaraju ih, naime, ljudi) i ciljevima etnologa, jasno ih iznijeti etnološkoj, a onda i široj javnosti.

Možda je pomalo nepravedno izostaviti dobre dijelove zagrebačkoga etnološkog skupa, ali i takva je metoda, čini se, legitimna kada se želi ukazati na prevladavajući ton. Kao primjer »izbjegavanja problema« može poslužiti sekcija ili dio sekcije pod naslovom *Etnologija i obrazovanje*, osobito važna i zato što u svome naslovu uključuje one koji će tek postati etnolozi. Umjesto da diskutanti (govornici točnije) kritički progovore o (ne)relevantnosti etnološkoga obrazovnog programa, uopće o *današnjem* načinu »postajanja i bivanja etnologom«, priča se uglavnom zaustavila — (u finome skladu s nekoliko puta na skupu naglašenom podjelom hrvatske etnologije na onu, pojednostavljeno rečeno, povijesnu, okrenutu isključivo prošlosti i nestalim oblicima »autohtone« kulture, i onu koja je zamišljena kao kritička znanost *i* o kulturi sadašnjice) — na povijesti etnološkoga studija, njegovim počecima i utemeljiteljima. Slučajno ili ne, ali način istraživačkoga rada i obrazovanja (čija je jedna od odrednica traganje za korijenima i gotovo potpuno zanemarivanje suvremenih etnološko-antropoloških pristupa) postao je načinom govora o tom radu i obrazovanju. »Uvid u suvremeno stanje« ponudio je samo brojeve (studenata, profesora, asistenata; raspoloživih prostorija, videorekordera i terena) te sliku koja je, čini se, trebala poručiti: nismo ni po čemu u svojim rezultatima bolji, ali ni lošiji od drugih studijskih grupa.

Naposljetku, kada se već sami etnolozi — makar na riječima — zanimaju za svoju ili marginalnost struke u javnosti, nije naodmet ukazati na jedan od njezinih mogućih uzroka. Naime, naravno da je bavljenje prošlošću potrebno, da može biti itekako relevantno, da je ono u etnologiji legitimno isto toliko koliko i bavljenje suvremenošću, ali istraživanje tradicije — da bi bilo relevantno — traži interpretaciju, a ne deskripciju koja za sebe misli da je neutralna. Možda bježeći u prošlost, deskriptivnu povijest te nemajući sluha i vida za *suvremene nelagode* ili, zašto ne, ugode *u kulturi i s kulturom*, etnolozi sami sebe čine nevidljivima u znanstvenoj zajednici i suvremenom društvu.

Etnologija, znanost, društvo

Kako biti zanimljiv

Etnolozi su propustili istražiti *kompleksniju* sliku narodne kulture koju su uz seljačku činili i građanska i plemićka kultura, malogradska i obrtnička te radnička kultura u nastajanju...

Jasna Čapo Žmegač

Knjigu *Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse* njemačkoga etnologa Hermanna Bausingera Dunja Rihtman-Auguštin nazvala je bespoštednom kritikom osnovnih pojmova i rezultata etnologije. Ocijenivši kako si ne možemo dopustiti luksuz da je ignoriramo jer »provocira jedan tip razmišljanja koji etnološkom teorijskom pogledu i etnološkom istraživanju u ovom trenutku može biti itekako koristan«, autorica je donekle i sama ustuknula pred radikalnošću Bausingerove kritike etnologije kao istraživanja tradicijske seljačke kulture. Bausingerove su teze i danas, trideset godina nakon što su nastale, relevantne za hrvatsku etnologiju.

Bausinger se zalaže da se »pojave ne promatraju primarno kao historijski petrefakti, nego u živoj međuovisnosti sa sadašnjošću«. Proučavajući prošle oblike kulture i društva etnologija povijesnih okamina — mogli bismo je nazvati i *arheo-etnologijom* — tvrdi da povijesni artefakti više ne pripadaju vremenu u kojemu ih nalazimo te da se njihov smisao može razotkriti samo u izučavanju njihova tradicijskog konteksta. U stvarnosti, međutim, oni jesu dio našega doba (bez obzira na manje ili veće transformacije koje su prošli) i u njemu dobivaju svoj smisao i tumačenje. Jedan im smisao daju etnolozi time što ih drže vrijednima zapisa i istraživanja; time što ih drže petrefaktima prošlosti koje valja muzeografirati ili barem opisati i zapise pohraniti.

Spasilačka etnologija

Ta *spasilačka* etnologija (Claude Lévi-Strauss) koja se bavi nestajućim ili nestalim vrsta je kulturne povijesti. Ona je društveno relevantna stoga što proizvodi materijale koji se mogu koristiti za stvaranje kolektivnoga identiteta. Na temelju izbora pojava vrijednih analize i bilježenja spasilački etnolozi sudjeluju — manje ili više svjesno — u izgradnji kolektivnoga (nacionalnog) identiteta danas. No taj proces izmiče etnologu, etnolog je uvučen u jednu društvenu igru koju ne kontrolira, ali koja daje smisao onome što on čini. Stoga etnolog mora biti svjestan svoje potencijalne uloge u izgradnji kolektivnih identiteta i zanimati se za načine na koje se društvo koristi njegovim znanjima. Morao bi barem biti svjestan toga što radi i kakva znanja nudi društvu i morao bi biti spreman društvu obrazložiti svoja polazišta, ciljeve, osnovne pojmove. Ako uoči da se njegov rad koristi na načine koje im on nije namijenio, trebao bi biti spreman javno djelovati i o tome se očitovati, što hrvatski etnolozi gotovo uopće ne čine.

Trebao bi se očitovati i o tome da su predodžbu o tradicijskoj narodnoj kulturi kao o seljačkoj kulturi izgradili njegovi prethodnici. Točno je da je narodna kultura sve do početka 20. st. bila pretežito seljačka kultura, ali je točno i to da su etnolozi propustili istražiti *kompleksniju* sliku narodne kulture koju su uz seljačku činili i građanska i plemićka kultura na početku stoljeća, građanska, malogradska i obrtnička te radnička kultura u nastajanju između dvaju ratova, itd. Sve su to bile sastavnice hrvatske narodne kulture, u nekim razdobljima i značajnije nego seljačka, a o njima s aspekta kulture svakidašnjice ne znamo ništa. Devedesetih godina ovoga stoljeća nastavlja se proces preslojavanja društva koji su etnolozi također propustili pratiti.

Ne mislim da bi s promjenama političkih paradigmi etnolozi trebali mijenjati predmet interesa, pa kad je to oportuno baviti se seljacima, kad nije radnicima ili etničkim skupinama u društvu ili sl. Želim reći da a) moramo imati odgovornost kao sudionici određenoga društvenoga i političkoga trenutka za znanja koja proizvodimo; i b) da ako želimo biti društveno relevantni — osim kao graditelji nacionalnoga identiteta — moramo istraživati i sadašnjost, a ne samo nasljeđe prošlosti u sadašnjosti, i to jedno usko definirano nasljeđe: ono seljačkih zajednica. Na koncu (ako je to neki argument), ni krajem 19. st. kad se konstituira, etnologija nije arheo-etnologija; pače, ona je tada istraživanje ondašnjih, a ne prošlih pojava u seljačkoj kulturi.

Etnologija vs. arheo-etnologija

Istraživanja sadašnjosti, ona koja joj se obraćaju zbog nje same, a ne zato što nosi biljege prošlosti (navodno etničke), mogu višestruko pridonijeti društvenoj relevantnosti etnologa te etnologiju izvući s margina društvenoga interesa. Dat ću samo jedan primjer iz vlastita istraživanja. Nedavno sam napravila analizu diskurzivnih strategija identifikacije preseljenoga hrvatskoga stanovništva iz Srijema i evo što sam saznala. Nakon što su se preselili u Hrvatsku, uočavaju, otprilike onako kao i Njemci nakon ujedinjenja 1989. godine, da ih je život u različitim sredinama učinio različitim od Hrvata u kraju koji naseljavaju. Suočeni s kulturnim razlikama svojih novih susjeda Hrvata, a u kontekstu u kojemu su kao imigracijska populacija, kako sami kažu *dođoši*, socijalno izolirani, kulturno nekompetentni te ponekad percipirani kao »novi Srbi«, srijemski Hrvati potenciraju svoju različitost prema novim susjedima pripisujući joj etnički biljeg. Budući da je prema pučkoj logici (logici mnogih) kultura ta koja određuje granice pripadanja i etničnosti, svoje nove susjede, te *drugačije* Hrvate, procjenjuju kao manje »autentične«, kao »neprave« Hrvate. Određujući pripadnost kulturno, pučki koncept etničnosti i pripadanja osporava etničku, odnosno nacionalnu autentičnost kulturno različitim podskupinama u društvu, zamjenjujući iskaz »Mi smo svi Hrvati!« tvrdnjom »Mi smo veći Hrvati od njih!« Neki će Srijemci čak dovesti hrvatstvo domicilnog stanovništva u pitanje: *»Mislili smo da smo došli među Hrvate, a možda smo imali krivo*. (...)«

Što pokazuje moje istraživanje i zašto ono može biti relevantno za suvremeno hrvatsko društvo? Ono oslikava jednu stranu stvarnosti, stranu diskurzivne prakse preseljenoga stanovništva (a ne svakodnevnih interakcija preseljenoga i starosjedilačkoga stanovništva u kojima dolazi do ispomaganja susjeda, svjesnoga zadirkivanja s obzirom na podrijetlo i način govora te kulturne razlike). Na lokalnoj razini ono identificira jedan širi društveni fenomen — neprihvaćanje koje u nekim slučajevima graniči i s netrpeljivošću alogenih manjina (kasnije naseljene populacije različitoga porijekla od autohtone) od strane domicilnoga stanovništva i reakcijom manjina na neprihvaćanje. U Hrvatskoj je taj problem prisutan posebice kad je riječ o Hercegovcima, regionalno i kad je riječ o Dalmatincima, Bosancima, a donedavno su i prognanici i izbjeglice osjećali njegovo breme. U nas se međutim nitko time nije kompetentno bavio, ni etnolozi ni sociolozi ni psiholozi niti je taj

problem bio predmetom javne rasprave. Devedesetih je godina glavni društveni problem interetnička netrpeljivost, no nije li društvena podvojenost unutar nacionalne zajednice koja postaje sve izraženija također problem vrijedan istraživanja i društvene intervencije?! Svojim specifičnim pristupom etnologija identificira te društvene činjenice na mikrorazinama, a uz pomoć drugih znanosti, i sama razvijajući aparat za istraživanje makrorazina ona se sve više osposobljava za društvena istraživanja na makrorazini. Pritom ona nije izravno primjenjiva znanost, ali nudi analize za djelovanje niza društvenih aktera: u konkretnom primjeru od pedagoga i autora školskih udžbenika do političara koji bi njena znanja trebali inkorporirati u kulturnu i nacionalnu politiku te u svoje prezentacije nacionalnoga identiteta.

»Banalna« svakodnevica

Istraživanja pak banalne svakodnevice, institucija koje nas okružuju i koje uzimamo zdravo za gotovo do te mjere da o njima nikad ne razmišljamo i podrazumijevamo poznavanje njihovih kodova, hrvatsku bi etnologiju isto tako moglo učiniti društveno prisutnijom znanošću. To se i dogodilo nedavno u okviru tzv. ratne etnografije koja je posvetila pažnju upravo tim banalnim aspektima jedne doduše nimalno banalne svakidašnjice. Upozorila nas je na kulturne modele gladi i sitosti i nesporazume do kojih zbog njih dolazi između izbjegličke i prognaničke populacije i njihovih domaćina, otkrila nam je kako se strah od ratne svakidašnjice svladava primjenom uobičajenih načina ponašanja, upozorila nas je na proizvodnju simbola u Hrvatskoj devedesetih godina.

U mirnodopskome bi razdoblju valjalo nastaviti s takvim istraživanjima. Svojom specifičnom metodom etnolozi bi mogli baciti dublje svjetlo na suvremene društvene i kulturne procese. Ako je gospodarstvo bilo jednim od stožera starije etnologije seljaka, zar nije neformalna (siva) ekonomija danas jedno od izvrsnih mjesta etnološkoga istraživanja? To je još jedna pojava o kojoj se dosta medijski pisalo, ali koja nije dobila ozbiljniji znanstveni tretman, barem ne u etnologiji. Tko su sudionici prodaje robe u Konjščinskoj, na Jakuševcu i Hreljiću, na Trešnjevci ili na Kvaternikovu trgu — jesu li to izbjeglice ili gradska sirotinja, Romi ili možda netko drugi? Kolika je njezina efikasnost? U kojoj mjeri neformalna ekonomija nadopunjuje ili čak zamjenjuje formalnu ekonomiju tako faktično smanjujući visoke stope nezaposlenosti u Hrvatskoj? O tome za sada možemo govoriti samo u stereotipima i paušalnim ocjenama, a ne na temelju znanstvenih istraživanja. Još jedno zahvalno mjesto suvremenih etnoloških istraživanja zdravstvene su ustanove: kad bismo više znali o odnosima između pacijenata i liječnika, o odnosima liječnika i pacijenata prema bolesti i prema tijelu (muškome, ženskome), o očekivanjima i kritikama pacijenata na račun rada znanstvenih ustanova, možda bismo indirektno mogli pomoći i boljoj zdravstvenoj zaštiti u nas.

Etnologija u *kafiću*

No, etnolozi ne moraju samo identificirati društvene probleme. Mogu istraživati — kako je svojedobno i bilo zamišljeno u programima Instituta za etnologiju i folkloristiku — prostore urbanih okupljanja: trgove, kavane i *kafiće*. Postoje li pravila ponašanja u tim prostorima; tko ih, kada i zašto posjećuje; zašto neki dolaze, a drugi izlaze iz mode? Što znademo o još jednoj banalnosti našega doba — sportskim aktivnostima (nogometu, tenisu, džogingu, vježbanju u teretanama/*fitness*-centrima)? A što o servisima bez kojih suvremeni čovjek ne može — frizerski i kozmetički saloni, brijačnice i pedikerski saloni? Ili, o suvremenoj uporabi telefona, telefonske sekretarice i mobitela? Potonji je predmet podatan za razne vrste analiza: od sociološke koja će istraživati koje se društvene skupine njime koriste, do simbolične koja će analizirati njegovu suvremenu simboliku posebno kao obilježja navodno jedne alogene manjine (je li to stereotip ili stvarnost?), transformacije jednoga i drugoga aspekta u posljednjih nekoliko godina i sl. Što znademo o hrvatskim *nouveaux riches*, popularnije zvanima »tajkuni«? Kako se razgraničavaju i distingviraju od drugih skupina u društvu (odjećom, automobilima, kućama...), koji su njihovi oblici socijalizacije? Ovo su samo neki primjeri iz nebrojenoga mnoštva mogućnosti istraživanja suvremene (banalne) svakodnevice koji su posve na tragu nekadašnjih istraživanja seljačke svakodnevice, a koja se nisu idealizirala i u traganju za tragovima nacionalnoga identiteta okamenjivala u artefakte prošlih vremena. Ona će, ne sumnjam, jednom kad budemo prepoznati kao stručnjaci za istraživanje svakidašnjice, biti zanimljiva različitim skupinama u društvu i izravno korisna za društvo: marketinškim stručnjacima koji se bave reklamiranjem i ispitivanjem tržišta, turističkim radnicima koji rade na promociji hrvatskoga turizma, poduzetnicima, tvorcima kulturne, školske, nacionalne, ekonomske i ine politike.

Zašto se već danas ne baviti sadašnjošću dok ona još nije postala prošlost?

Ne plediram uopće za to da etnologija postane aplikativna znanost. Samo razmišljam o mogućnostima da postane društveno više afirmirana i prisutnija znanost. Istraživanja sadašnjice u tome pogledu nude mnoge mogućnosti od koje sam samo neke nabrojila i nedovoljno obrazložila. Na kraju, no ne i najmanje važno, ako sad propustimo istražiti trenutak u kojemu živimo, nekim budućim etnolozima dogodit će se da će opet biti prisiljeni biti arheo-etnolozi. Stoga, zašto se već danas ne baviti sa sadašnjošću dok ona još nije postala prošlost? Z

* Tekst izlaganja sa skupa *Hrvatska etnologija i mogućnosti njezine primjene — stanje struke i smjernice razvoja*, Etnografski muzej, Zagreb, 8. i 9. lipnja 2000.

U prvom licu

Suze i plavi pasoš

Jednom je ljutit čovjek vukao oca po tlu njegova voćnjaka.
'Stani!', konačno izusti starac. 'Stani!'
Ja nisam vukao svoga oca dalje od ovoga drveta.
Gertrud Stein, *The Making of Americans*

Dušanka Profeta

Ne znam koliko puta sam čula ili pročitala da svim silama treba spriječiti odljev mozgova iz ove zemlje. Za početak, riječ *odljev* zvuči jezivo, jer nije riječ o rijeci tvari (*dvije marke kilo* procijenjenoj) koja kreće utoku u neko drugo more. Postoje i vlasnici *odlivenih* mozgova koji imaju neke obitelji, neke ljubavi, kvartove i škvadre koje ostavljaju. Kada se okrenu mahnuti svojima, nakon što produ carinsku kontrolu, na licu im nije širok, blistav osmijeh, češće grč i suze. Suzama moje prijateljice, koja će se za potrebe ovoga teksta zvati Martina, a ovoga je časa negdje nad Atlantikom, kao i svim suzama pečalbara koji su s plavim pasošem napuštali Hrvatsku, posvećena je sljedeća priča.

Red, rad, disciplina

U životu je potrebno predano i neumorno raditi, pa uspjeh neće izostati. *Obećajem da ću marljivo učiti i raditi* zaklinjali su se pioniri, ocjenjivalo se znanje i zalaganje. Ponavljali su nam za doručak, ručak i večeru da je rad stvorio čovjeka i da se samo radom može naprijed. Za to vrijeme posao se nije mogao dobiti bez veze, petice u školskim knjižicama nisu značile ništa za upis na škole i fakultete ako netko nije imao vezu, do fotelja se dolazilo preko veze... disali smo valjda preko veze. Te veze smatrale su se dijelom *orijentalnog* nasljeđa u trenutku kada smo se osamostalili. Od tada je jedini kriterij trebala biti sposobnost, a ne podobnost, govorilo se o *duhovnoj* obnovi zemlje. Pa pogledajmo na primjeru jedne biografije koliko su se stvari promijenile.

Martina je diplomirala na Medicinskom fakultetu prije dvije godine, sve ispite dala je nekoliko mjeseci prije službenog završetka šeste, posljednje godine. Aktivno se služi njemačkim i engleskim jezikom, upoznale smo se na tečaju francuskog. Na državnom ispitu bila je druga na popisu po broju bodova. Nakon polaganja državnog ispita počela je tražiti mogućnost specijalizacije ili bilo kakvog zaposlenja. Željela je specijalizirati neurokirurgiju, ali je bila svjesna da ne može birati, pa je u obzir dolazilo sve. Jedino što je uspjela dobiti lijep je i okrugao broj na zagrebačkom Zavodu za zapošljavanje — bila je redni broj 800 na popisu nezaposlenih liječnika u Zagrebu. Obiteljska potraga za mogućnošću zaposlenja rezultirala je razgovorima s ravnateljima odjela koji su najvećom manom nalazili to što *ćete Vi kolegice, prije ili kasnije roditi* ili *to nije za žene, kako ćete vi s menstruacijom prčkati po mozgu*. Kolegica je, valjda, trebala studirati jezike ili nešto što ženama *odgovara*. Preporučivali su joj da, ako se ukaže prilika, specijalizira *dermu* ili oftalmologiju, nešto prikladno rodu valjda. Uz puno razumijevanja za mlade kojima je danas teško. Ocjene, papiri, sudjelovanja u istraživanjima nisu bila važna. Potragu za poslom preselila je na World Wide Web. Šansa se ukazala u Americi, u velikom istraživačkom centru na sjeveru. Budimo precizniji, ukazala se šansa da nađe zaposlenje u laboratoriju, jer za te poslove ima malo kandidata Amerikanaca zbog plaće koja je niska, pa nakon diplome s njom ne mogu otplaćivati kredite podignute za školovanje. Riječ je, ipak, o poslu u struci s perspektivom specijalizacije ako se polože američki ispiti za nostrifikaciju diplome. Ispita su tri, više-manje modificirani testovi koje moraju položiti američki studenti. Dva se polažu pismeno, kraći traje osam sati, dulji devet, potrebno je odgovoriti točno na 80% pitanja. Drugim riječima, potrebno je položiti još jednom ono za što Martina ima diplomu Zagrebačkog sveučilišta. Rezimirala je sama: *Počinjem iz početka*.

Je li moglo biti drugačije?

Ako je osobna biografija dijelom sadržana i uvjetovana obiteljskom, tada se potrebno vratiti u vrijeme između dva svjetska rata i mahnuti Martininu djedu, Hvaraninu, koji se ukrcava na brod za Ameriku. Priča Martinin otac kako se djed ukrcao na brod za koji je znao, jedino da će stići u Ameriku. Vrijeme jednomjesečne plovidbe iskoristio je za učenje engleskog jezika. Stigao je u New York. Pristao na one dokove, često opisivane u književnosti. Zaposlio se u industriji automobilskih guma. Snašao se, rekli bismo danas. Za Martininu biografiju i djeda fatalnom se pokazuje baka koju je djed upoznao nakon što je prvi put *doša vidit svoje iz Jamerike*. Baka nije htjela ići u Ameriku, djed je ostao u domovini. Stvoreni su preduvjeti za polovinu šifre Martinine DNA. Baka je uspjela zaustaviti djeda, ali unuku nije. Unuka će New York prvi put vidjeti iz zraka. Avion će sletjeti noću, razmišljam hoće li se čuti Sinatra u *offu* i hoće li oblaci zakrivati svjetla velegrada. Nadam se da neće. *If you can make it there, you'll make it anywhere...*

Kolodvori, aerodromi

Chek in na Plesu vrlo je živ, iako je rano jutro. Martinina mama ne skida naočale, sestra, neka se zove Mirna, stigla je na ispraćaj ravno iz *Močvare*, tata je heroj dana, puno priča, *nema mjesta tuzi* kao da želi reći, ali nitko ga ne uzima ozbiljno. No, prihvaćamo igru, sve je kao u redu. Sreća pa postoje razne zavrzlame, poput težine kofera koja je za kilogram veća od dopuštene (Možda je mozak spremila u kofer da joj se ne *odlije*?). Desetominutna kava na kojoj nas silno zanima čitav niz tehničkih detalja vezanih uz presjedanja i preuzimanja prtljage, vremenske razlike i ostala čuda. Pitamo ono što smo je pitali i jučer i prekjučer, ono što svi vrlo dobro znamo. Poziv na *gate sixteen*. Napredovalo je prošlo stoljeće, djedov brod dugo je izlazio iz luke, grad se vidio duže nego će ga vidjeti Martina iz aviona kompanije ČSA. Poznajem je dugo, uopće nije plačljiv tip. Grč na licu, pa suze i naša mantra: *meilamo si*. Da, *meilamo si*. Još jedno prijateljstvo stavljeno u virtualni prostor.

Izbor?

Martina je odletjela u *bolji život*, ne metaforički, nego doslovno. Ona možda pripada skupini rođenih *globetrottera*, ljudi koje ne drži mjesto, a možda onoj koji cijeli život šeću pudlicu istim kvartom koji s jezom pomišljaju na bilo kakav odlazak. Za ovu je priču potpuno nevažno kojoj skupini pripada, jer nije otišla na studijsko ili turističko putovanje. Otišla je najmanje na desetak godina, ako uspije ostvariti planove o zaposlenju i specijalizaciji. U tih desetak godina biološki sat će kuckati sve glasnije, možda se prezimenu doda još jedno, možda postane mama... Možda ostane tamo. I, vjerojatno će joj biti dobro. Možda je zapravo plaši ta zemlja za koju je čula da je puna debelih, otuđenih ljudi, u kojoj se ne puši i nema kafića, u kojoj se radi dvanaest sati na dan i ne uživa u životu. Između bogatstva kafića i najljepših i najpametnijih ljudi i mogućnosti da dalje uči i radi, izabrala je drugu opciju. Pitam, u ime svoje generacije, da li je to uopće bio izbor? Z

skupovi

SUSRETI UZ GRANICU

Opipljiva želja za dijalogom

Skup u Umagu postao je javni, a bogme i glasni protest protiv podizanja novih granica (onih stvarnih kao i onih u glavama ograničenih umova)

Daša Drndić

***Fulvio i mi /Tomizza e noi/ Tomizza in mi*, Susreti uz granicu, Umag, 27-28. 5. 2000.**

Nebrojeno puta otac mi je ispričao sljedeću priču:

»Kad sam 1933. godine završio malu maturu, čitava obitelj krenula je u posjet djedu i baki u Karojbu. Za taj smo se put dugo pripremali. Otac je brata i mene posebno upozorio da se čuvamo bilo kakvih nepromišljenih izjava jer će fašisti na nas budno motriti. Bili smo tada već jugoslavenski državljani i imali smo regularne putne isprave.

Ostali smo kod djeda mjesec dana. U Split smo se vraćali preko Trsta. Bio je to najveći grad koji sam do tada u svom životu vidio. Divio sam se velikim zgradama, prostranim ulicama i trgovima, tramvajima, automobilima... Poslije obilaska grada sjeli smo pred poznatu kavanu na Piazza Goldoni. Nas četvero: otac, majka, brat i ja. Razgovarali smo o utiscima iz Istre. Govorili smo hrvatski jer brat i ja tek smo ponešto znali talijanski. Najednom je s obližnjeg stola naglo ustao jedan čovjek držeći u ruci šalicu kave. Zamahnuo je njom i udario oca u leda. Histerično je vikao: 'Schiavo, qui si parla solo Italiano!'

Brat i ja bili smo zaprepašteni. Izvadili smo maramice, natopili ih vodom i počeli čistiti veliku crnu mrlju na očevu svijetlu i novu odijelu koje je za taj posjet Istri bio posebno nabavio.«

Godine 1941. moj otac zajedno s hrvatskim i talijanskim partizanima borio se protiv talijanskih fašista. Godine 1954. pričao mi je o strahotnom egzodusu Talijana za koji krivicu snose i mnogi od onih s kojima se on borio. Pričao mi je o opustošenim gradovima Istre i Primorja. Onda me u te sablasno tihe (i porušene) gradove vodio da ih vidim. Godine 1970. na državne praznike još uvijek je »upadao« u gradske vijećnice nekih istarskih mjesta i iz zaključanih ormara vadio talijanske zastave sa crvenom zvijezdom (koje su skrivali umovi zatucani tvrdom komunističkom ideologijom), kako bi visjele pokraj onih hrvatskih i jugoslavenskih. Riječi »fratellanza« i »convivenza« zauvijek su se uselile u moj život.

Tomizzijanstvo

Na skupu održanom u Umagu 27. i 28. svibnja, koji je počeo kao *hommage* Fulviju Tommizi (preminulom 21. svibnja 1999) i njegovu književnom djelu, a završio kao promicanje ideje tomizzijanstva, to jest kao javni, a bogme i glasni protest protiv podizanja novih granica (onih stvarnih kao i onih u glavama ograničenih umova) i kao *hommage* svim ljudima koji su, bilo svojom voljom bilo uslijed povijesnih okolnosti, odlučili provesti život uz granicu, znači kao hommage graničnim, pograničnim, da ne kažemo »marginalnim« ljudima, a potom kao apel za suživot — razgovarala sam i s akademikom Cirilom Zlobecom. Ciril Zlobec ispričao mi je sljedeću priču:

»Bilo je to 1932. godine. Živjeli smo na Krasu, u Ponikvama, siromašno, vrlo siromašno. Jednoga dana otac je morao nekim poslom u Trst i odlučio je povesti i mene. Podrazumijevalo se, ići ćemo pješice. Odjenuo sam najbolje što sam imao. Obuo sam nove cipele. Otac je rekao: 'Jesi li siguran da želiš ići? Put je dug, uništit ćeš cipele, a druge za školu ne možemo kupiti.« Cipele sam objesio oko vrata i tek ih u Trstu ponovno obuo. Bio sam očaran. Opčinjen velebnim građevinama, šarenilom i vrevom života najvećeg grada koji sam do tada vidio (imao sam sedam godina), uzbuđeno sam ocu priopćavao svoje dojmove. Iznenada, oštrim korakom prišao mi je karabinjer i zaurlao: »Sciavo, qui si parla solo Italiano!«. Onda mi je pljunuo u lice.

Tad sam prvi put osjetio mržnju. Ta mržnja, kasnije pretočena u pogubnu predrasudu protiv čitavog jednog naroda, živjela je u meni, sve dok se nisam susreo sa stihovima Dantea i Leopardija i počeo ih prevoditi.«

Ideja *convivenze*

Inicijatori su skupa *Fulvio i mi /Tomizza e noi/ Tomizza in mi*, simpozija s još jednim važnim trojezičnim podnaslovom: *Susreti uz granicu /Incontri di frontiera/ Obmejna srečanja*: profesor Ulderico Bernardi iz Venezije, akademik Ciril Zlobec iz Ljubljane, profesorica Nelida Milani-Kruljac iz Pule, profesor Johann Strutz iz Celovca i Milan Rakovac. »Naša namjera je«, kaže Rakovac, »da razgovaramo o voluminoznom djelu Fulvija Tommizze prije svega s društvenog, povijesnog, pa i političkog aspekta, ne zanemarujući ni onaj literarni. Cilj nam je brisanje onih granica, kako fizički tako i metaforički, koje ne spajaju, nego razdvajaju ljude. Cilj nam je promicanje ideje *convivenze*, to jest suživota. Tomizza je polazna točka. Nadamo se da će se jednoga dana, uskoro, o ovome o čemu se govorilo ovdje, moći razgovarati na brojnim tromedama Hrvatske. Nadamo se da će kroz razgovore (uz raznovrsne inicijative) korijeni dugogodišnjih, pa i vjekovnih trzavica, netrpeljivosti, zločina, osobnih i kolektivnih tragedija biti sasječeni. Želimo tolerantnu Hrvatsku, spremnu na dijalog i na praštanje. Vjerujemo da se mnogo toga individualnom akcijom može učiniti kako bi život uz granice, ali i daleko od njih, postao otvoren i zdrav. Vjerujemo da se baš ne mora čekati 2010. ili 2015. godina da Hrvatska i službeno postane članica Evropske unije. Cilj nam je ukazati na besmisao određenih granica prije nego što nam nove budu fizički nametnute. Na graničnom prijelazu između Slovenije i Italije stoji indikativni grafit: 'Veter se požvižga na meje.' Bilo bi dobro, makar figurativno, taj grafit shvatiti ozbiljno.«

Osobno, oduvijek me fascinirala višejezična komunikacija. U njoj ima čarolije, ima intrige, ima zanosa, gotovo opipljive želje za dijalogom, za približavanjem, za shvaćanjem, pa i fizičkim doticanjem drugog. Višejezična komunikacija nikada nije autistična, po svojoj prirodi ona je otvorena i altruistična. Ona iziskuje napor, da, ali ona mijenja i način mišljenja, ona je živa, ona je izazov koji ne može biti destruktivan.

Konvertibilni novinar

Na skupu (simpoziju) u Umagu zatekao se i jedan konvertibilni novinar. Bilo je zanimljivo (i poticajno) promatrati njegovu transformaciju. Njegova fizička samoizolacija i namršteno lice jasno su ukazivali na to da od svega što se tamo događalo on ne shvaća mnogo. Što iz nepoznavanja (ili neuvažavanja) povijesnih okolnosti koje su stoljećima gušile Istru što iz ideološke tvrdokornosti. Drugog dana skupa vidjela sam i čula tog konvertibilnog novinara — koji je svojim perom proteklih nekoliko godina pozivao na javni linč onih koji ne misle onako kako nalaže »državotvorna politika«, što će reći »velikohrvatski« — kako lomi jezik: »Eno cigareto, prosim, avete una cigaretta, prego.« A noću, u svojoj sobi, čitao je Tomizzine knjige. U Materadi šetao je maslinjacima i vinogradima koje je Tomizza zasadio, stajao je na Tomizzinom grobu u tišini, slušao je poeziju i na slovenskom i talijanskom, pio je *grappu*, a na odlasku me pitao: »Jeste li vi to od jučer narasli?«

Na skupu su govorili: Ciril Zlobec, Giuseppe Rota, Andrej Medved, Vera Glavinić, Maurizio Tremul, Marco Nairotti, Ulderico Bernardi, Milan Rakovac, Gloria Rabac-Čondrić, Živko Nižić, Elvio Guagnini, Boris Biletić, Sanja Roić, Irene Visintin, Elis Deghenghi-Olujić, Tonko Maroević, Loredana Bogulin Debeljuh i Johann Strutz. U Muzeju grada Umaga arheolog Narcissa Bolšec Ferri postavila je izložbu *Tomizza i njegova knjiga* s izlošcima iz donacije gospođe Laure Tomizza. Pod je bio prekriven crvenom istarskom zemljom, pila se odlična malvazija, a baklje su osvjetljavale prilaz. Hotel je bio prvorazredan, doduše s mnogo ružičastih zidova, s odličnim kuharom i vrsnim osobljem. Dominstar za kulturu Branko Čegec pozdravio je skup, a zatim, za razliku od njegovih prethodnika, pozorno pratio sva izlaganja. O svemu (i svakome) brinula je doktorica znanosti biokemičarka Neda Fanuko, inače ravnateljica Pučkog otvorenog učilišta *Ante Babić* u Umagu. Bilo je još virtualnih detalja koji su ovaj skup, paradoksalno, učinili sasvim stvarnim, odličnim i vrlo potrebnim. Z

eseji

Kako me Fulvio naveo da napišem *Riva i druži*

Svi mi ipak smo pisci jasnih identiteta, društvenih pripadnosti i može se reći da tek bilježimo granicu i sva njena prostuslovlja

Milan Rakovac

Tamo koncem sedamdesetih, u muževnoj dobi reklo bi se nekad, mogao bih reći da sam bio gotovo zadovoljan sam sa sobom i vlastitom artističkom i inom realizacijom. Pisao sam pjesme, sudjelovao u sjajnim danima stvaranja Čakavskog sabora, imao mnoštvo prijatelja.

Proza me zanimala, doduše, ali *fiction-faction à la americana*, *short stories*, po koji esej, po koji putopis, objavljivali su me, cijenili. Krasno.

A onda sam pročitao *La miglior vita*, i moj istrijanski literarni pastoralni »ruralitet u urbanitetu« zapanjeno je zastao. Jedna jedina zdvojna rečenica Tomizzina Martina Kružicha potresla me do srži, izazivajući u meni bujanje jasnih, u podsvijest potisnutih slika iz djetinjstva: *Ljudi moji, kuda idete*?! govorio je Martin, pokušavajući odvratiti svoje susjede od egzodusa.

Izgubio sam mir i otada ga tražim, tražim ga po tim slikama iz djetinjstva; *črna ponjava na oknu da did mi Ive more štiti Danicu, plač u biži kad su ga poveli ća, plač u biži kad su nan oca ubili, plač sela kada su nan fašisti pobili jedanajst mladići u našem Zablogu, plač babe mi Jane za nami kad smo se levali z korijeron proti Puli, i Janin plač za sestron je Zoron ča je počla u »talijanski exodus« kako i zrmana nan Ada i zrmana nan Marija z Badierne, — kako ča je poša u »naš hrvacki« exodus brat je Gašpar i kunjado s famejon dvajset lit ranije, i Janin plač nevodon je Giordanon ča ga je banda ubila i braton Ivon ča ga je jetika prikinula i zrmanon nan Sipon ča ga je inglieška granata ubila potle svega kada je na naših ledin lišće grablja...*

I najveć ud sviega materin plač pustih noći pustih lit za mužen je i ocon našin...

Te slike bola urezane u svijest pojavile su mi se pred očima kada sam čitao *Bolji život*. Ali, i više još od tih slika još dvije slike posve nasuprotnog predznaka — slike moje mržnje, dječaka od osam godina, dok sam gledao kolone emigranata na cesti Trst-Pula, mržnje koju je odjednom potiskivala žestoka bol, jer i to su bili moji ljudi; i strašne slike Pule, divne Pule i strašne Pule, a najstrašnije su bile posve prazne pulske ulice rujna 1947. godine, strašnije od stravičnih prizora i grada razorenog američkim bombama...

Sveistarske teme

Čim sam, trideset godina kasnije, pročitao *Bolji život*, odlučio sam upoznati Fulvija, prevesti tu knjigu i napisati vlastiti roman na te iste teme, na te sveistarske teme beskrajne naše tragike oslobađajućega 20. stoljeća, zlotvorskog, zatornog 20. stoljeća. Fulvio i ja odmah smo se sprijateljili i ostali bliski sve do njegove smrti. Uvijek se trudio, recimo, izmijeniti sa mnom po koju riječ na hrvatskom, kojim nije dobro vladao, u posveti bi mi napisao »brate moj« te »smo ali nismo«. A zauvijek će ostati u meni urezana slika velikoga bratskog izmirenja kada smo zajedno otišli kod Zvane Črnje, a Zvane će nakon toga napisati nadahnuti zapis o tom susretu u Vjesniku.

Kada se pročulo da prevodim *La miglior vita* i da ćemo knjigu objaviti u ediciji *Istra kroz stoljeća*, kao grom me pogodila serija anonimnih i potpisanih denuncijacija protiv mene i Fulvija i zapanjilo to što su te dojave dolazile iz hrvatskih partizanskih i svećeničkih redova. Neću nikad zaboraviti kako se Fulvio srdačno koliko i sardonično nasmijao na moj bijes (održan je sastanak koji je vodio tadašnji predsjednik SSRN-a Hrvatske u Rijeci i odlučeno je da se knjiga objavi), jer i talijanski izdavači dobivali su dostavke protiv Fulvija, zanimljivo, one su bile iz istarskih talijanskih svećeničkih redova, iz redova esula i, logično, s ideološke desnice...

Sjećam se, zatim, sveistarskog kongresa u Puli, s gorčinom, doduše, ali i kako smo se Fulvio i ja tješili da su jedino njemu i meni, našem programu kulture shvaćene kao »istarska tričikleta«, u dvorani pregrijanih političkih emocija, svi uspaljeni sudionici pljeskali s odobravanjem.

Slovenski pas i Talijan

I sjećam se Fulviove bezazlene koliko i poučne priče o nama ovdje, o našim problemima, prije svega, psihopatološke vrste koji nas već decenijama guše poput Laokontovih zmija. Pričao mi Fulvio, godinu prije smrti, kako ga u vrtu njegove kuće u Juricani ugrizao za nogu susjedov pas, premda je on stalno upozoravao susjeda da ne pušta psa slobodno lutati. Fulvio je otišao na policiju, ugriz nije bio bezazlen, i policajac se sav pretvorio u revno uho čuvši da je vlasnik psa Slovenac, jasno, u vrijeme sindroma Piranski zaljev koji i dalje traje. Ali, kooperativnost predstavnika vlasti naprasito je splasnula kada je razumio da je čovjeka kojeg je ugrizao »slovenski pas« i to u Hrvatskoj »samo« Talijan, k tome još i »esule« iz Trsta...

Kakva tomizzijevska anegdota!

Taj i takav Tomizza, čovjek koji se kao dječak svrstao na stranu potlačenih buntovnika, partizana koji su ujedno bili mahom siromašni Hrvati, premda sin dobrostojećeg Talijana, ostat će cijeloga života dosljedno na strani »ponižen i uvrijeđenih«, a to nije bio tek samaritanski, moralni čin, nego prije svega intelektualna odluka, odluka koja će od njega stvoriti pisca s granice, u najizvornijem smislu riječi, pisca koji će za ljude s granice napisati tomove probrane literature.

Želim ovdje posvjedočiti o važnosti uzajamnog utjecaja među različitim ljudima, njihovim jezici-

ma i kulturama, a naslov je tek metaforičan. Rekao bih koju, to jest, o tim prepletima i preplitanjima ovdje među nama, naravno, jer sav moj svijet je Istra, budući da ne mogu odjednom biti i u Edmontonu i u Vladivostoku, i u Punta Arenasu što bih žarko želio. Dakako, Istra uzeta izvan njenih administrativno-geografskih granica. Naziv »scrittori di frontiera« već je kategorija kojom se bave čak i književni kritičari, i danas nas okuplja već mnoštvo, kao što su bili Tršćani: Saba, Slataper, braća Stuparich, Svevo, Fausta Cialente, Carolus Cergoly, kao što smo Fabrio ili ja. Ali, svi mi ipak smo pisci jasnih identiteta, društvenih pripadnosti i može se reći da tek bilježimo granicu i sva njena prostuslovlja, a puni smisao tome nazivu dat će u modernom dobu Konstatinos Kavafis, pjesmom *Dolazak barbara*, početkom 20. stoljeća, Camus pred smrt romanom *Prvi čovjek*, Günter Grass cijelim svojim opusom; smisao koji znači ne biti, no, svakako, ne ostati samo ono što jesi, nego i biti ono što »nisi«, biti *onaj drugi*.

A to je na ovim stranama svijeta među piscima postigao u prvome redu, i jedino, Fulvio Tomizza koji neće ostati »samo Talijan«, i iz tog subjektivističkog svjetonazora motriti na svijet drugih oko sebe, na drugi svijet, nego otkinuti dio sebe sama i priključiti ga tom drugom svijetu, svijetu drugih, drukčijih.

Kolektivna krivda i pravda

Kako sam samo mrzio taj drugi svijet, talijanski svijet, gledajući ubojice moga oca i djeda kako odlaze iz Pule prema Trstu. I kako sam samo u dubini duše patio zajedno s njima, ali tu patnju, tu sućut nisam priznavao ni samome sebi. U djetinjstvu, *la drio l'Arena*, imao sam mnogo prijatelja Talijana i onim zdravim nagonom za slabijeg, za stradalog, za poniženog i uvrijeđenog, gledao sam biti dobar s njima, prema njima. Kasnije, i dan-danas, među njima sam stekao i zadržao neke od najboljih svojih prijatelja, kakav je Claudio Degenghi, dragi Clauss koji je otišao u egzodus trideset godina nakon egzodusa. Jesam li time kanio namiriti djelić vlastite krivde? Jer, krivi smo bili, mi, istarski Hrvati i Slovenci, doduše naši očevi, ali stvar kolektivnih krivdi i pravdi, znamo to dobro, ne ograničava se samo na izravne sudionike, nego se prenosi s koljena na koljeno, kao i sve u ovome ljudskom soju.

Ali, s vremenom sam razumio da to nije dovoljno, da je, doduše, zacijelo lijepo s Claussom ugađati pjesme uz gitaru, no, također, da treba skupiti snagu i hrabrost te potražiti, ponajprije, vlastito iskupljenje, iskupljenje za grijehe otaca i djedova, kleknuti smjerno i zamoliti za oprost. I tako sam, pjesnik, postao prozaist koji piše vlastitu muku i bol te osobito gleda shvatiti i prihvatiti svojom bol onog drugoga, pokušavajući, uzalud možda, vidati surove rane koje su, i u moje ime, unesene talijanskome biću Istre, u prvome redu rane što smo mu ih nanijeli mi, barbari, pobjednici, osloboditelji ali i osvajači čarobnih gradova na moru...

Rekoh, godilo mi je imati prijatelje Talijane, a iz mojih vlastitih frustracija kolektivne vrste, poučen, ako već ne nadahnut, Fulviovim romanom *La miglior vita*, napisao sam roman, makar ga osobno držim ne-romanom, ako već ne antiromanom, *Riva i druži*. Za tom knjigom u još nekoliko romana bavim se istim pitanjima, to jest pitanjima *teorije i prakse krvi i tla* u negdanjoj Julijskoj krajini: *Haluj, u kojem sam nad jamom, fojbom, sa ludom starom Dolicom, sliparija, u kojoj ulazim u fojbu, zapravo fojba ulazi u me, a iz nje izlaze svi koji su ikada u njoj skončali. Pranje ruku obilježenih krvlju? Možda.*

Ali, hoteći doprijeti u dubinu podsvijesti ovdašnjih kolektiviteta, sa spomenutim sam Claussom (Marčelom, Edijem, Vladom, Pinom, Blažom, Felicom,... pulskom svojom *škvadrom*, još se nalazimo petkom *Kod Milana*) raspredao mnoge naše teme, a jedna, možda najvažnija za nas ovdje, bila je naš interni razdor, razdor između »Šćava« i »Latina«, za koji smo znali samo Mi i Oni, inače, svi znamo za slavensko-romanski razdor povijesni, ali ovdje govorim o nečem drugom.

Šćavi i *Latini*

Naši Talijani koji su ostali s posebnom su odbojnošću primali nas domaće: bili smo za njih *contadini*, *Cici*, *Cruchi*, *Cranssi*, *S'ciavi*, kao što smo mi zazirali od njihova internacionalizma (u ratu, otac mi je kaznio neke naše vođe koji su se protivili ulasku Talijana u partizane). Ostali koji su došli iz prostora *priko* Učke, *I druži*, *Titini*, bili su »abolirani«; objektivno nisu ništa imali do 1945. s našim internim raspravama. Domaći Talijan, radnik mahom, najčešće antifašist, komunist također, gradsko biće, prije se mogao (individualno, jasno, skupno nikako) zbližiti »con un compago slavo« sa surovim i barbarskijim od nas družima iz unutrašnjosti, premda su oni najčešće bili gospodari i njima i nama, valja reći surovi, nemilosrdni gospodari. Ali, oni nisu bili iz istarske lokalne priče *ottocenta* (iredenta-narodnjaci), pa ni iz lokalnih priča *novecenta* (fašisti, antifašisti, partizani ili *republichini*). Oni nisu sudjelovali u ovdašnjim izvornim grijesima, zapravo, sve do 1945! Nadalje, Lori (Oni) su u znatnoj mjeri činili skoro isključivi iole naobraženi, građanski soj komunističke elite. Nerijetko su i stigli iz gradova, i gotovo cjelokupna poratna inteligencija hrvatska (srpska) u Istri bila je ne-istarska, malobrojna inteligencija, valja naglasiti.

Ovdje nije vrijedilo pravilo razdora selo-grad, koje je kao opaka zvijer čučalo u tami među nama domaćima.

Dakako, to je išlo na štetu domaćima i Hrvatima i Talijanima, to je otežalo proces urbanizacije, to je narušilo ipak skladan suodnos selo-grad, kao što je naš slavenski lokalni ruralitet bitno nagrizao romanski urbanitet. Mi seljaci pobjednici (nerijetko i surovi osvetnici) nahrupili smo u grad s osjećajem gotovo biblijskoga pravedničkog gnjeva, kao u nešto što nama pripada i što nam je pripadalo ali samo ako bismo imali sreće ući u grad kao austrijski radnici i mahom se pustiti asimilirati. Uz to, mi smo ipak činili većinu useljenika u netom osvojenim gradovima.

Znali smo mi, *Slavi e Latini*, dobro jedni druge, razumjeli se, pa i jezik onog drugog, običaje i cijelu skalu arhetipskih znakova komunikacije, običaja, kulture. Ali, mi smo čitali *Glas Istre* a oni *La nostra lotta*, mi smo se skupljali u Bloku sedam, *drio l'Arena*, oni skoro isključivo u *Circolu*...

Ta očajna dihotomičnost dalje je pervertirala naš vlastiti autohtoni ambijent, istarski, slavensko-romanski, nadmenim dolaskom stranaca, stranaca u tom ambijentu koji su podjednako imponirali svim domaćima.

Njima, Talijanima, jer su bili školovani (odnosno, *ako* su bili školovani, bili su prihvaćeni prije nas), jer su bili izvorniji komunisti od nas neonarodnjačkih »nacionalista«, jer nisu imali udjela u *fojbama* (ne u većem hrvatskom dijelu Istre).

Nama, Hrvatima (i Slovencima u Istri), jer su bili naša braća, gotovo mitski suoslobodioci, jer su bili naši učitelji u našem jeziku koji nismo dobro znali, jer su bili građanskiji od nas — što i nije bilo tako teško jer su nam imponirali svojim visokim položajima...

Kada smo se počeli samoosvješćivati u našoj čakavskoj kulturi, propisali na čakavici i propjevali, tamo početkom šezdesetih godina, tvrdo ponukani »novom kolonizacijom«, taj razdor između istarskih Talijana i Hrvata još se produbio da bi buknuo u otvorenim polemikama sedamdesetih godina, nakon osnivanja Čakavskog sabora, u znamenitoj batudi koju nam je dobacio profesor Antonio Borme, da mi istarski Hrvati i Talijani »imamo drukčiju *forma mentis*«.

Sveistarsko razumijevanje

Procese sveistarskog samorazumijevanja, kažem to ovdje bez imalo ustručavanja, najizravnije smo pokrenuli, stimulirali, artikulirali u svakom slučaju Fulvio Tomizza i ja. *La miglior vita* te *Riva i druži* u tom su smislu ne samo literarna djela, nego i katalizatori izvjesnog sveistarskog *povijesnog susreta dviju kultura*. Najljepše potvrde, mnogo važnije od ičega na svijetu, dobio sam tamo početkom osamdesetih godina od bliskih mi, tom bormeovskom *forma mentis*, ljudi kakav je Franci Blašković koji javno svjedoči da su, nakon što su pročitali *Riva i druži*, Arinka i on promijenili ime svog sastava iz *Tingl-Tangl* u *Gori uši Winettou*, a zatim slijedi etnoglazbena grupa *Istra nova* (Franco Juri, Dario Marušić i dr.), sociokulturološka skupina Grupa 88, Zeleni Franca Jurija,... da bi devedesetih sve zajedno »implodiralo« (jer, zbilo se to u procesu donekle samozatvaranja) bujanjem etnofolka, znamenitoga *čavala* koji ne jenjava ni do danas.

Na društvenom planu ta će gibanja neizravno generirati nastajanje istarskog regionalizma, posve nove socio-političke pojave, osobito snažnoga u hrvatskoj Istri, pokreta makar prije intuitivnog nego jasne ideološke profilacije, pokreta koji neće biti viđen dobrim okom ni u Zagrebu ni u Ljubljani, a u Rimu da, ali možda ponajviše stoga što je taj pokret donosio najjasnije garancije talijanskom *ethnosu* u Istri.

Ova moja pomalo nezgrapna »ispovijedna proza« sadrži, nadam se, nimalo prikriven smisao; ukazati na kolosalno povijesno značenje *pojave Tomizza*, fenomena Tomizza. Uz svoj ogroman opus, u najvećoj mjeri posvećen Istri, Fulvio Tomizza, kao svojevrsni heremit, kojemu nije bilo teško spremno se odazvati na svaki poziv iz Istre (kao da je iz Beča ili Frankfurta), svojim je svakodnevnim životom također u mnogome stvarao moderno istrijanstvo — stvarao ga je svojom dobrotom, razumijevanjem za drugoga, naročito za onoga koji trpi. S dirljivim će mi moralnim osjećajem dobrohotnosti reći, za HRT, siječnja 1992. godine, kako je ponosan na svoje Istrane, koji su tada udomili prognanike iz Konavala, Dubrovnika, Vukovara, Ravnih kotara,... kao što su Istrani u 16. stoljeću prihvatili njegove pretke, moje pretke također izagnanike...

Danas kada se realiziraju Cavourove ideje, ideje jednog Tommasea o »slobodnoj konfederaciji jadranskih republika« (iz revolucionarne 1848, kada je ovaj veliki Šibenčanin pokušao obnoviti Mletačku Republiku, zbog čega ga nikad nije jako voljela ni Italija ni Hrvatska ni Austrija...), kada se stvara prisno prijateljstvo i savezništvo na Jadranu, djelo i povijesna pojava Fulvija Tomizze jest onaj »anello di congiunzione« (da se poslužim Tommaseovom vizijom Trsta, avaj — nikad realiziranom!), prsten spajanja među ovdašnjim ljudima na granicama... Z

Ciril Zlobec, književnik

Književnost nikog ne zanima

Kad Evropa, u političkom smislu, više nije podijeljena na istočni i zapadni dio, ona se dijeli ekonomski; ekonomski je podijeljena više nego ikada

Daša Drndić

Što Vas muči?

— Udruživanje zemalja Evrope i globalizacija donose novu integracijsku ideju, ekonomsku, po kojoj smo svi jednaki. Ta globalizacija ekonomije i tržišta ide prema globalizaciji duha, kulture, intelekta, ukusa i poništavanja kulturnih tradicija. A na ovom prostoru postoji veliko bogatstvo različitih kultura, jezika, tradicija i sudbina. Mnogo je vremena i veliki je kolektivni, politički, ali i individualni, kulturni angažman uložen u rušenju nepovjerenja među narodima na ovoj tromedi, a na temeljima priznavanja specifičnosti svakog naroda napose, da bi se to tek tako poništilo.

Kao i mnoge nejasne stvari u životu, i svijest o sebi kao o naciji, narodu većinom se izražava i, nažalost, dokazuje *per negationem.* Rečeno političkim jezikom i izraženo u najblažem obliku: u nepovjerenju prema drugom narodu, najčešće upravo susjednom. Razmjerno je mlada ideja o uzajamnom poštovanju, o priznavanju *prirodnih* prava na postojanje, o međusobnoj suradnji i prijateljstvu koje ne bi smjelo biti uvjetovano samo političkim razlozima, nego bi se trebalo temeljiti na *prirodnoj potrebi* kako pojedinaca tako i nacionalne zajednice kojoj pripada taj pojedinac.

Kako se tu uklapa Tomizza?

— Fulvija Tomizzu poznavao sam, teško mi je reći koliko dugo, još iz doba kad je u Ljubljanu dolazio s magnetofonom zajedno s tršćanskim direktorom radija Botterijem i svaki put snimao reportažu o kulturnom životu u Ljubljani. Tako je njegov život tekao na dvjema razinama, najprije naravno na literarnoj razini, a onda i na razini: Tomizza kao javni djelatnik. Pojavljivao se onda kad je bilo najpotrebnije, onda kad je nepovjerenje među narodima i nepovjerenje između službenih sistema dviju država Jugoslavije i Italije bilo vrlo kritično. Znam i sam da je pozicija koju je zastupao Tomizza u Trstu, kao najizloženijem talijanskome gradu, mogu reći u gradu u kojem je nacionalni šovinizam često bio vrlo vitalan, za njega osobno bila teška. Ali Tomizza je imao tu sposobnost, kao pisac i kao čovjek, da se otvoreno i hrabro suprotstavi bilo kojem šovinizmu i netrpeljivosti prema drugima i prema drukčijima. Znam da mu nije bilo lako.

Tomizza i *convivenza*

Ukratko, kad je do mene došla vijest o njegovoj smrti koja je došla tako iznenadno kao i svaka vijest o smrti svakog čovjeka, jer smrt i život u nerazumljivoj su suprotnosti, bio sam dakle potresen i opet osjetio kako s Fulvijom Tomizzom gubim još jednoga prijatelja.

Tomizza u svojim književnim djelima ne idealizira suživot naroda na ovim prostorima, ali je znao da se u globalnom razvoju specifičnosti svih kultura moraju njegovati i poštivati. On je do kraja ravnopravno tretirao sve tri nacije koje žive na ovom prostoru: hrvatsku, talijansku i slovensku. Svojim pisanjem (a i vlastitim životnim kredom) borio se za to da se više ne događa da, primjerice, Slovenci ili Hrvati u talijanskoj književnosti figuriraju kao kakav kuriozitet. Sedamdesetih se godina, a i kasnije, mnogo govorilo o suradnji, o strpljivosti o *convivenzi* tih triju naroda, a to je uglavnom diktirala politika. Kad su se poboljšavali politički odnosi među državama ili suprotno, kad su se pogoršavali, uvijek je ta tema izbijala u prvi plan. A Fulvio je uvijek tražio odgovore na ta pitanja pišući o životima pojedinaca iz ovih krajeva. Želio je da svaki čovjek osjeti potrebu za suživotom. Zato nije slučajno, barem što se tiče Slovenaca, da je primjerice u romanu *Franciska* pokušao to prikazati kroz ljubav između Talijana i Slovenke. Naravno, takvi odnosi u njegovim knjigama gotovo po pravilu nikada se ne razvijaju bez poteškoća niti završavaju idilično, nego upravo suprotno. Kroz takve odnose Tomizza upozorava na strašne poteškoće pri pokušajima zbližavanja triju etniciteta, triju nacija, civilizacije, jezika, kulture, na užasne povijesne i tradicijske prepreke koje pojedincima stoje na putu k realizaciji zajedničkog intimnog života. Iz svih njegovih knjiga proizlazi da je takav cilj neostvariv. Njegovi likovi pokušavaju, trude se oni i s jedne i s druge strane (granice), ali ne uspijevaju. Zato mislim da i u naše vrijeme, kad pokušavamo ponovno čitati Tomizzu iz današnje vizure, vjerojatno ga čitamo drugačije nego što je i on sam pisao. On je pisao za čitaoce svog vremena, u stvari za sebe. Kad Evropa, u političkom smislu, više nije podijeljena na istočni i zapadni dio, ona se dijeli ekonomski; ekonomski je podijeljena više nego ikada. Smatralo se da jedan sistem, socijalizam, treba pasti jer je ekonomski bio neuspješan i da će tako svi problemi biti riješeni.

Priprema za Zapad

Sad se situirani Zapad plaši tih ekonomski manje razvijenih zemalja i nameće im takozvano vrijeme priprema za ulazak u Evropu. A u pitanju su sve zakoni ekonomske prirode, naravno i oni pravni. Prije je postojao politički pritisak da se prvo sruši sistem, a sistem se srušio sam od sebe — bar kod nas, a sad smo pritisnuti imperativom da što prije postignemo ono što je razvijeni Zapad normalnim putem postigao tijekom pedeset poslijeratnih godina. Nama daju tri godine da se pripremimo. U vrijeme dok je Tomizza pisao svoje romane, bili smo uvjereni da u tom približavanju Istoka i Zapada kultura, odnosno literatura može učiniti mnogo. Sad se vidi da danas literatura više nikoga ne zanima, osim možda samih pisaca. I što sad s nama? Što s Tomizzinom porukom? Ja mislim da je baš sada, možda više nego ikada, potrebno da pisac spašava ljudsko dostojanstvo pojedinca. Da se u toj ekonomskoj globalizaciji, u kojoj su jedini kriteriji standard, zarada, trošenje, zaboravlja na čovjeka kao na značajnu jedinku koja zapravo stvara sve to dobro, ali istovremeno zaboravlja da mora kultivirati sebe na duhovnoj, intelektualnoj razini. Ovdje i sada, na ovom prostoru na kojem se susreću različite civilizacije, jezici i kulture, teže je, a utoliko potrebnije, zajednički pokušati omogućiti kulturi da obavlja svoju funkciju. Ako dode do situacije u kojoj će čovjek prihvatiti da mu život određuju isključivo ekonomija i politika, u kojoj više neće osjećati kulturu kao društvenu potrebu, tada će početi moderna barbarizacija čovječanstva.

Publika i specijalisti

Zar Vam se ne čini da je ta barbarizacija već počela?

— Najveći dio kulture teži k stjecanju profita i temelji se na golemoj konzumaciji. Ali postoje još neki Mohikanci koji se bave takozvanom elitističkom kulturom koja većini nije potrebna. Ne postoje više čitaoci, gledaoci, slušaoci u klasičnom smislu, nego uglavnom specijalisti. Nijedna grana kulture nije više potreba vremena i nacije. Kulturu uglavnom prate samo oni koji su zanimanjem za nju vezani. A i demokratizacijom same umjetnosti u novoj aglomeraciji ujedinjene Evrope kultura se sve više orijentira na jeftinu konkurenciju, zapostavlja se sve ono što nije odmah moguće vrednovati novcem. Ako su već primitivne ljudske zajednice, unatoč njihovoj niskoj civilizacijskoj razini, imale neku potrebu, čak i veliku potrebu za kulturom koja je bila u stvari religija, ali uza sve obrede i kultura, najviša kultura svog vremena, sjetimo se Altamire, i izražavale potrebu da se izraze najsuptilnije što su mogle, ako je ta potreba postojala kad je čovjek bio nepismen i živio u spiljama, ne mogu zamisliti jednu modernu civilizaciju bez kulture. Sad smo u nekom prijelaznom periodu. Tehnologija i naši međusobni odnosi toliko se brzo mijenjaju da nismo spremni dovoljno pametno prilagoditi se. Zaboravljamo na sve ono što traži neki ljudski i intelektualni, duhovni, angažman. A kultura traži upravo to. Kultura je dijalog.

Kao i mnoge nejasne stvari u životu, i svijest o sebi kao o naciji, narodu većinom se izražava i, nažalost, dokazuje *per negationem*

Gdje u tom novom svjetskom poretku vidite prostor za male zemlje?

— Mislim da će propasti one male zemlje koje ne shvate da su ekonomski i tehnološki inferiorne. Narod sa sto milijuna stanovnika lakše plasira svoje znanje nego mali narod. Da bismo opstali, na intelektualnoj razini moramo biti jedan stupanj iznad prosjeka velikih. Inače ćemo propasti. Koliko mogu, stalno se obraćam našim političarima govoreći im koliko je značajno maksimalno podići stupanj obrazovanja, koliko je neophodno da država brine za kulturu kao sastavni dio obrazovanja, jer kultura je ta koja obrazovanju daje smisao. Obrazovanje bez kulture besmisleno je.

Kultura i obrazovanje

U Sloveniji postoje indicije da neki političari to shvaćaju. Nadam se da će prije ili kasnije to postati programirana potreba. Kod velikih naroda kvaliteta kulture može se formirati na osnovi kvantitete. Čitao sam da samo Mondadori ima ponudu od šest tisuća romana godišnje. Između šest tisuća proznih djela naći će se barem deset odličnih. Ali kod malih naroda to ne ide tako. Ove godine u Sloveniji, na primjer, tiskali smo četrdeset dva romana, što je čak odlično. Ali, da biste dobili pet do šest djela, država ipak mora subvencionirati knjigu. Moramo se programski kontinuirano spremati kako bismo održali osjećaj za kulturu i uzdigli je bar na komparativnu razinu.

Kultura i granice?

— Država stvarno nije »sveta« zemlja sama po sebi, nešto što nam je bilo dano. Ona je prije svega politička i administrativna tvorevina koja se u svojim davnim začecima često oblikovala i u prilično neugodnim okolnostima: narodi su se pokretali, selili, osvajali dotad nepoznata područja, otjeravši ili poubijavši njihove dotadašnje stanovnike — svi smo prošli taj put, a iz nedavnih zbivanja vidimo da se po njemu, tom putu, još uvijek ruje. Tako je u tim događajima, dopustite mi malo ironije, ostalo štošta ljudski nesavršeno: dio puka, naroda, ostajao je izvan granica države u kojoj je ostala većina koja govori istim jezikom. Dragocjena je misao našeg vremena da se i uz »nečistu« granicu, u područjima s pomiješanim nacionalnostima, može živjeti u dobrim odnosima, u međusobnom poštovanju, u prijateljstvu. A u tome kultura, shvaćena u najširem smislu, ima nezaobilaznu ulogu. Z

Ciril Zlobec (1925), pjesnik, prozaist, esejist, prevodilac, urednik, aktivni sudionik NOB-a i član Slovenske akademije znanosti i umjetnosti. Objavio je preko petnaest pjesničkih zbirki za koje je dobio više domaćih i inozemnih književnih nagrada među kojima: Prežihovu nagradu, nagradu Prešernova fonda, veliku Prešernovu nagradu kao i talijansku međunarodnu nagradu *Città dello Stretto.* S talijanskog je najviše prevodio Dantea, Leopardija, Carduccija, Ungarettija, Moraviju, ali i mnoge druge inozemne pjesnike i prozaiste. Za prevodilački rad dobio je Župančičevu nagradu i najveću talijansku nagradu za prevodioce s talijanskog *Eugenio Montale.* I sam je mnogo prevođen, a njegove su pjesme uvrštene u veliki broj zbirki i antologija kako u Sloveniji tako i u inozemstvu.

razgovor

SUSRETI UZ GRANICU

Ulderico Bernardi, sociolog

Istra kao laboratorij multikulturalnosti

Često pišem o hrani, o imenima, o običajima. To su naizgled male stvari, ali one ocrtavaju geografiju duše

Razgovarala Daša Drndić

Svidjelo mi se Vaše izlaganje jer ste, umjesto da analizirate Tomizzino djelo, njegovu ideju o suživotu i rušenju granica prikazali na makroplanu i proširili do metafore.

— S Fulviom Tomizzom upoznao sam se prije gotovo četvrt stoljeća i susret s njim za mene je bio presudan. Prije trideset godina pisao sam o talijanskim zajednicama u SAD-u, Kanadi, Brazilu, Australiji, o zajednicama talijanskih emigranata općenito, kako bih shvatio koji integracijski mehanizmi određuju njihove živote. Krajem šezdesetih napisao sam mali prikaz, jedan tekst o Istri, koji je govorio o prvim književnim djelima Fulvia Tomizze. Fulvio mi je pisao da je pročitao moj članak i mi smo se sreli u Zagrebu s nakanom da na hrvatskom objavimo knjigu o stotinu djela talijanskih pisaca koja govore o Istri. Fulvio je tvrdio da on nije samo pisac, nego i antropolog kulture. Postali smo bliski prijatelji. Pokušao sam ga sagledati kao talijanskog pisca ali, pišući prikaze o njegovim knjigama koje su izlazile u Italiji, prisustvujući njihovim promocijama, počeo sam se pitati treba li ga promatrati i kao istarskog pisca i kao pisca s granice. Shvatio sam da bi sagledavati Tomizzu isključivo na jedan način bilo ograničavajuće i po njega i po njegovu književnost. Ja sam njegov značaj sagledavao na univerzalnom planu. Tomizza je nedvojbeno važan na međunarodnom planu; ono o čemu on piše vrijedi za sve etnički i nacionalno miješane sredine. Uz sve dramatičnije interkulturalne odnose, uz sve veće kretanje stanovništva — tu su turizam, migracije, ratovi — počeli su se javljati sve tješnji međuetnički kontakti, a s njima je Tomizza postajao sve više aktualan.

Tomizzino djelo zapravo govori o presudnoj potrebi za neprekidnim dijalogom, čak i kad se čini da je »sve u redu«.

— Kao prvo, moramo poznavati vlastitu kulturu. Ako ne poznajemo vlastitu kulturu, nema dijaloga. Nema se što razmjenjivati. Negiranjem vlastite kulture, zatvara se svaki dijalog. Tada umjesto integracije dolazi do dezintegracije.

Ulderico Bernardi profesor je na Sveučilištu *Università da Foscari di Venezia* gdje predaje sociologiju i sociologiju turizma. Posebno se bavi etničkim manjinama i interkulturalnim odnosima i obrazovanjem. Među ostalim objavio je i sljedeće knjige:

A catáar fortuna: storie venete d'Australia e del Brasile;
Communitáa e cultura locale;
Culture locali: senso soggettivo e senso macrosistemico;
Del viaggiare: turismi, culture, cucine, musei open air;
El filáo, o, La veglia di stalla: un istituto di socialitáa contadina;
L'insalatiera etnica: societáa multiculturale e relazioni interetniche;
La Babele possibile: per costruire insieme una società multietnica.

Etnička zdjela za salatu

U svojim knjigama bavim se kulturom promatranom iz socio-antropološke vizure. Došao sam do spoznaje da su etničke skupine zapravo neka vrst *insalatiere etnice*, *ethnic salad-bowls*. To je metafora kojom sam želio zamijeniti onu o *melting potu*. *Melting pot* kao ideja nije održiv jer *melting pot* označava asimilaciju, a etnička zdjela za salatu označava integraciju. Članovi etničkih skupina kreiraju kulturu zemlje u kojoj žive i u njoj participiraju. Društva velikih imigracija, međutim, u svakoj su zemlji različita, specifična. Orijentirana na međuetničko obrazovanje, ona više ne mogu predstavljati nikakav *melting pot*.

Jedna od Vaših posljednjih knjiga nosi naziv Mogući Babilon: Kako zajedno izgraditi multietničko društvo. *Zašto usporedba s Babilonom, kad Babilon uglavnom simbolizira dominaciju lažnih vrijednosti?*

— Ideja Babilona je plodonosna, a ne negativna ideja. Želio sam pokazati da se mnogi narodi mogu prilagoditi jedni na druge; civilizacija se rađa iz razmjene. Ljudska civilizacija nastala je u Babilonu.

Lokalizmi su zapravo mali nacionalizmi, isto toliko opasni i strašni koliko i veliki nacionalizmi

Danas je ta civilizacija ugrožena njezinom fragmentacijom, umjesto da napreduje kroz međuetničku integraciju. Lokalizmi su zapravo mali nacionalizmi, isto toliko opasni i strašni koliko i veliki nacionalizmi. Dijalog s Fulviom uvijek se vrtio oko ovih tema. U njegovim djelima otkrio sam snagu interkulturalnosti. Bavio se malim stvarima, naizgled nebitnim lokalnim sudbinama koje poprimaju univerzalan značaj kad se spoznaju vrijednosti odnosa zasnovanih i na osjećajima, a ne samo na ideologiji, zastavama ili na granicama. Njegov je rad u krajnoj liniji i proročanski. On je vrlo rano sagledao problem 20. stoljeća: ne jedan od problema 20. stoljeća, nego temeljni problem, pravi problem našeg vremena: kako otvoriti se prema drugome, a zadržati identitet. I to ne samo vlastiti identitet, nego i onaj kolektivni, globalni, sudbinski identitet. U tom antropološkom smislu, Tomizzine knjige, njegov »bolji život«, nisu sterilne nostalgične priče, nego plodonosno promišljanje i spoznavanje vrijednosti kontinuiteta, njegovo uvidanje potrebe za izgradnjom stabilnih kultura. Jer, stabilne kulture su plodne kulture; nestabilne, iskorijenjene kulture ne samo da su sterilne, nego su i opasne, i često postaju radikalne, agresivne jer ne prepoznaju vrijednosti ni pojedinaca ni same kulture. Svi nacionalizmi zatvaraju kulture.

Često govorite o značaju stabilnih zajednica naspram onih statičnih.

— Statičnost je smrt. I nostalgija je statična, ali kad to kažem ne mislim na nostalgiju koja proizlazi iz naših života; svi smo nostalgični kad je u pitanju naša mladost. Ali ako nostalgija postane ideologija, onda je opasna.

U svojim istraživanjima uvijek polazite od mikrosredina i mikroelemenata društva koje vidite kao relevantne na globalnoj sociološkoj razini.

— Po mom mišljenju, ne postoji univerzalni ljudski kulturni put. Ali postoji konkretni ljudski kulturni univerzum.

Važnost *govora hrane*

Opsežno se bavite hranom i prehranom i u njima vidite temelj identiteta koji se prepleće s raznolikim kulturnim identitetima.

— Da, ja sam akademik kuhinje. Govor hrane temeljan je za svaku kulturu. Hrana i prehrana iznimno su značajne komponente. Tršćanska kuhinja vrlo je različita od svih kuhinja istočno i sjeverno od Trsta i ona pridonosi očuvanju stabilnog identiteta. Hrana, to jest način prehrane, posljednji je kulturalni element koji se gubi. Mogu se izgubiti jezik, nošnja, mentalitet, ali običaji ishrane posljednji su koji nestaju. To je vrijednost koja ostaje u pamćenju, izuzetno važna simbolična vrijednost. Bavio sam se istraživanjima među talijanskim emigrantima svuda po svijetu: kada pripravljaju hranu za posebne prigode, za praznike, vjenčanja, kuhaju jela koja pripadaju njihovu nacionalnom identitetu. To je zadnji instrument kojim emigrant raspolaže. Vrlo bitan element. I kod Fulvija postoje čitavi pasaži o hrani, detaljna tipologija istarske prehrambene kulture i kroz nju on oslikava mnoštvo kulturalnih hibrida.

Oštar ste kritičar folklorne tradicije koja je u neskladu s izvornom, konstantnom tradicijom, koju vidite kao mrežu stoljetnih odnosa.

— Postoji površna dimenzija tradicija, ona seoskog folklora koja instrumentalizira autentičnu folklornu tradiciju. Ali postoji i druga, dublja dimenzija kulture — tradicija koja predstavlja konsenzus kroz vrijeme. A to vrijeme čine generacije. Tradicija koja se dijeli, koja je u egzistencijalnom smislu zajednička, koja se proteže kroz generacije, to je tradicija koja ima kontinuitet. Prava tradicija kombinacija je više nacionalnih tradicija; ona nije homogena, jedna, kako u Istri tako i u svakoj regiji koja ima miješano stanovništvo.

Još jedna od tema kojima se bavite jest tjeskoba pojedinca i sredine, takozvana kolektivna tjeskoba i često kao referentnu točku etničkih zajednica spominjete groblja.

— Groblja su ono što jedino ostaje. Postoji tjeskoba koja se javlja zbog neminovnosti odlaska. Tjeskoba onih koji su morali otići. Koja je uvjetovana neminovnom integracijom u novo društvo. Ali postoji i tjeskoba onih koji ostaju. Oni su lišeni svih referentnih odnosa s onima koji su otišli, ostaju sami, oni i njihovi mrtvi. To ne vrijedi samo za one Istrane koji u vrijeme egzodusa nisu otišli u Italiju, nego i za one Srbe koji su, primjerice, danas ostali u Krajini. Svi su ti ljudi doživjeli prazninu i patnju koja je podjednako gorka i teška kao i patnja onih koji su otišli. O tome je Tomizza pisao. Iako ne uvijek otvoreno, jer to nije bilo moguće zbog tadašnjih političkih prilika. Ali čitano između redaka, to je njegova vječna tema. A takve se stvari uvijek događaju u vremenima nasilnog kretanja i premještanja stanovništva, to radikalno iskorjenjivanje iz sredine u kojoj se živjelo.

Kultura mora biti poluga u procesu obrazovanja. Ona je regulator emocija. Ali po selima, gdje je obrazovna razina niska, tamo ima mnogo više ovakvih muka. Zato često pišem o hrani, o imenima, o običajima. To su naizgled male stvari, ali one ocrtavaju geografiju duše. Čitav univerzum jedne skupine ljudi.

Tomizza i Trst

Kako biste danas vrednovali Tomizzino djelo promatrano kroz književnu, umjetničku vizuru.

— Kao što sam rekao, Tomizza je anticipirao temu, globalnu i danas vrlo aktualnu temu. Možda će se to bolje shvatiti kad se Tomizza prestane vrednovati po kriterijima uređivačkih politika raznih izdavača koje potenciraju spektakularnost i koje su orijentirane na postizanje komercijalnog uspjeha. Izdavačka djelatnost u Italiji jako je akademski orijentirana. Tomizza je tu ispao žrtva jer nije pripadao akademskim krugovima. On je živio u Trstu, ali ga tršćanski kulturni krugovi nikada nisu prihvatili. Tršćanska kultura je urbana, kozmopolitska kultura, a Tomizzin mikrokozam bio je apsolutno ruralan.

Je li vrijedilo doći u Umag?

— Apsolutno. Prvo, došao sam prijatelju na grob. Drugo, Istru vidim kao laboratorij multikulturalnosti. U njoj nalazim i svoj prostor.

poezija

Soneti Cirila Zlobeca i Tonka Maroevića

Fulvio Tomizza
(25. 1. 1935-21. 5. 1999)

Bil si na tej in bil na drugi strani,
bil hkrati tu in tam in še drugje,
doma na Krasu, v Trstu, med Istrani,
povsod, kjer so ljudje res še ljudje.

Veliko upanje, a ne brez sence,
ti je v srce žarelo in v oči,
za vse, za Italijane in Slovence,
gradil si most, odprt v obe smjeri.

V tem upanju bila je moč prividа
z nezanesljivostjo neba in morja,
kot Rilke, kot slovenska Lepa Vida

si gledal, videl daleč prek obzorja
vseh naših temnih zdrah in razprtij.
In s nami živel muko naših dni.

Ciril Zlobec

Ako i Ciril sonetom te slavi
Farei anch' io una tale prova,
U znaku možda jačeg izazova —
Legenda versi romanzi e slavi.

Već se u tome duh tvog mjesta javi,
Istria tenta una via nuova:
O suživotu ispod istog krova
Tutto decidon posteri e avi.

Okvire svijeta tvog granice čine,
Mentre il mondo era lacerato
I manihejski podijeljen po pola.

Zeppa d'esempi sarà tua scuola:
Zlo sa sjevera s dobrim ide. Zato
Attraversar dobbiam ogni confine.

Tonko Maroević

književnost

Esejističke bilješke

Također

Danijel Dragojević

Smiješak iz Reimsa, pepeo

Iz lijepih su kućica izašli puževi, njihova dva velika i dva mala roga. Ostale su, dakle, samo ljušture. Katedrale su se potrošile, umrle. Dok ga gledamo pepeo kamena pada u sebe, urušava se u svoju davnu ideju, davni razlog i život. To što u njih još možemo upraviti fotoaparat ne bi nas smjelo zavarati. Naše oko ponavlja, kao filmskom trakom, davnu snimku: urušava se nešto što je davno nestalo. Osipaju se arhitektonski sklopovi (jednobrodni, dvobrodni, trobrodni), tonu u svoje temelje; nestaju misaoni zanosi portala, figure (lica, pokreti, izražaji) padaju iz svoga vrha do svoga dna; svakome njegova visina: zvonik sa zvonima strmoglavljuje se s najveće visine. Pepeljasti dah, pepeljasti zrak, pepeljasti zvuk: pepeljasti svijet. Pravo je čudo kada golub doleti na glavu sveca: gdje je to doletio? Ako ste mladi taj prizor katedrale bez katedrale nećete vidjeti, kroz vas on neće proći, mladost je »noseća«, nosi što gleda, diže Lazara, za nju se pepeo rimuje s *peo*. Nekada davno čitali smo Rodinovu knjigu o katedralama. Ničega se iz nje više ne sjećamo. U nastaloj praznini imamo dojam da je kipar riječima stvarao kip na mjestu gdje ničega nema; naša memorija je to uvažila i ništa nam ne došaptava. »Pietre che cantano« kako je to bilo davno, zvuk je otputovao i oslobodio se svoga umora. Malraux koji je vjerovao u povijest i neuništivost stvorenog čistio je katedrale. Trebala se pojaviti davna bijela duša. Ali otkrivao se i pokazivao samo sjetan kamen koji zanosi nečim na što Malraux nije mislio: lijepom otsutnošću; patina nije nestala, nije ni mogla nestati, ispod jednog sloja pojavljivao se njen drugi; da je čišćenje nastavljeno katedrala bi bila nestala: slika izvan privida, bijeli ekran. Anđeo katedrale iz Reimsa kojem smo se divili i pred čijom smo tajnom smiješka zastajali čini nam se da povjerava: on je, taj anđeo i njegov smiješak, od početka bio napravljen od pepela, od budućnosti katedrale, od suptilnog silaska. Jer, konačno, to, ta prhkost vremena, njezino sipljenje s visine — što može biti drugo do sam smiješak? Pad lista s najviše grane, ili tako nešto, umor već na početku, mjesto na kojem se susreću početak i kraj, suština pepela. Istinu te praznine možda nitko nije bolje vidio od impresionista. Kada su slikali katedrale, a činili su to često i rado, na njihovom mjestu nalazili su još samo zrak koji titra i stvara njihovu sliku. Katedrale zapravo nema; slika kakvu se, kako znanstvenici kažu, može napraviti pošto je objekt otišao, nestao. Kod Moneta stoga nema tuge, sjete. Obratno, Monet je velika radost dočekanog nestanka. Pošto su katedrale nestale ili potonule (Malarmé, Debussy) ostali su riječ, svjetlost i zvuk, ono što je na njihovom mjestu bilo i prije njih.

Ogledalo slijepog

Ako sam zaboravio, doduše ne do kraja, gdje sam, u kojoj priči ili pjesmi (Denis Levertov?) pročitao zabilježen čas kada slijepac izađe iz podzemne željeznice i nađe se na zraku, suncu, u otvorenom, pa onda podigne glavu prema nebu, počne slobodnije disati, kao da će zapjevati, to je vjerojatno zato što sam čitajući rekao znam to, taj sam i brzo zatvorio i ostavio knjigu.

Ona

Doznajem za nju u Večernjem listu. Boravi u jednoj duševnoj bolnici, u skupini onih koji ne mogu komunicirati, govoriti, misliti, reagirati itd. Pokupili su ih ostavljene ili izgubljene, bezimene. Dvadesetak njih, dakle bezimena skupina u blizini Zagreba, u posljednjim danima dvadesetog stoljeća. Imena su dobili po mjestima na kojima su ih našli ili po nekoj njihovoj očitoj osobini. Nekada, u vrijeme informela mislili smo da su lica slikana bez očiju, usta i drugih pojedinosti izmišljena, da i nisu lica, pogotovo ne naša. A evo, tu su. Tu je i ona, bezimena također, bez riječi, pogleda, želje, onoga prije i onoga kasnije (biografije). Poradi oskudnih riječi koje su kazane o njoj, zbog nedostatka osobina, treba napraviti napor da bi smo je vidjeli. A ipak, makar i usput, u uklopljenoj rečenici, njezina priča postoji. Istina je, ona svoju oskudnu priču neće moći kazati. Zar je onda (tu priču) prepustiti liječnici ili nekom imaginarnom glasu? Zar se netko može nalaziti na njezinom mjestu, u njezinoj oskudici? Nema glasa koji bi mogao izgovoriti tu nijemost. Međutim, ako se pozornije na nju misli, ako je se duže »gleda«, čini nam se da čujemo njezin nepostojeći glas. Kao da se obistinjuje slutnja onih koji misle da sve ima neki glas, čak i stvar. Usprkos očitoj božjoj uskrati, a možda i zabrani, treba je, tako nam se čini, pustiti k glasu. Evo, u času naše bezumne slobode, možda su to upravo ove riječi. »Bože, ne znam gdje sam bila, što sam radila, od koga sam u svijet puštena i kada. Gotovo ništa nisam ni vidjela ni čula. Jedino što si mi dopustio i što sam ustrajno činila bilo je to da sam čupala nokte na nogama. Čini mi se da to činim otkada znam za sebe; znam za sebe otkada to činim. Moje prije kao da prije toga nije postojalo, kao da me nije bilo. U čudu su me, užasavajući se, gledali liječnici i drugi koji su se tu našli. Pred mojim bolom oni su zatvarali oči. Odvraćali su me od te radnje, liječili me ne dopuštajući je. Ali lako se njima bilo užasavati i prekoravati me. Moj bol je njima bio izvana. Da je i mogao biti njihov, bio bi tek nešto uz sve što su imali, suvišak koji ih smeta i koji treba ukloniti i liječiti. Meni je, Bože moj, on bio jedino do čega sam mogla doći. I jedino što je moglo doći k meni. Umjesto bol mogla bih reći svijet. Mogla bih reći sve i svi. Jer dok drugima njihov drugi prilazi izvana, moj meni dolazi iznutra, iz mene. Čupajući nokte ja sam ga prizivala, tražila. Čupala sam mu nokte. S druge strane i on je meni činio isto. Nisam znala tko kome čupa. Bol je obuhvatna. Bože moj, smijem li to reći, i ti si, tako mi se činilo, bio uvijek negdje blizu, u istom krugu. Nisam znala da li da ti zahvalim ili prigovorim što mi nisi dao više. Ipak, bila sam ti zahvalna što imam zatvorena vrata na koja mogu udarati. Opet kažem, bilo je to moje sve i u tome bijahu svi. Nikada te nisam molila da me oslobodiš, nikada nisam pomislila dosta je. I ako ti se sada obraćam to je upravo iz drugog razloga, obratne situacije u koju sam dovedena: Zašto si mi odjednom oduzeo svoj dar? Čujem kako liječnica nekome govori: evo nje, godinama je čupala nokte, a sada se odjednom smirila, prestala je. Ne kažem joj ništa, ne mogu. Ona misli da me je izliječilo vrijeme i ona. Gleda me blago kao što se gleda kamen pored puta. Konačno smirenje, misli. A ja bih radije njezino sažaljenje i strah. S njima oni su bili dio mene; sada me gotovo mimoilaze, ravnodušni su. Od mene su otišli svi moji posjedi, moj dobri i zločesti anđeo koje nisam razlikovala. Dok oni oko mene misle da je moje smirenje dar, ja znam da sam pokradena i da je to konačna nepravda. Svaki je mrtvi predmet sada više od mene, oblikom i sjenom koju baca u svakom času dana. Meni bezimenoj, bez vrata i prozora, ni sjećanje na bol nije dano, ni gubitak ne osjećam. Stojim u kutu, kao što sam uvijek stajala, s nezaposlenim i mirnim rukama, prazna bez praznine, sa strahom da si, Bože moj, s mojim bolom možda i ti otišao.«

Papir

Tko nije bio uhvaćen slikom papira što ga vjetar vitla ulicom, trgom ili ga stjera u kut? Diže ga u zrak raspršenog, u obliku vrtloga, brzo, polagano, ovako ili onako — svakako. Bezbrojne su igre vjetra i papira. Dok ih gledamo, uvijek usput, ulijećemo u ego simbolizaciju i prispodobu s vremenom: nitko, ništa i nigdje. Ali, može se reći, to i nije suviše izvoran motiv, pa ni njegova simbolizacija. On je »izveden« iz starijeg motiva jesenjeg lišća koji nam je poznat iz života, ali i iz literature, osobito poezije. Poezija ga je iskorištavala, umnažala, varirala gotovo oduvijek. Kod koga sve lišće nije letjelo i govorilo o sudbini čovjeka, ljudi, svijeta i vremena? A u našem jeziku to se događa već u kalendaru: listopad. Ali dok je motiv vjetra i lišća, kako u životu tako i u literaturi vječan, i bilo bi mu teško odrediti početak, papiri koje vjetar nosi novija je slika. Ni kalendarska ni vječna. Za razliku od lišća, listove papira nosi vjetar povijesti, vjetar vremena, vjetar koji su stvorili tiskare, novine, administracija, noviji događaji i ratovi. Dok na jednom listu vene priroda da bi ponovo uskrsnula, drugi se od nas napravljen haba, prlja, i nestat će zauvijek. Jedan će u zemlju, drugoga samo vatra može spasiti. Devetnaesto, dvadeseto stoljeće, revolucije i novine, radost i užas informacija. Sve to pred našim očima leti. Lete papiri. Gledamo ih kao da smo to više-manje mi. A jezik koji se htijući i ne htijući s nama igra lijepo kaže *papir*, što budući da se u hrvatskom pomoću *pa* imenica prebacuje u svoju suprotnost, u lažnost (pajeka) znači lažni pir, papir. I eto, vjetar nosi papir, lažni pir, sa svim što je na njemu napisano i nenapisano. Kao da u novije vrijeme taj papir dosta užurbano počinje zamjenjivati ekran, zvukovi, govor i mnogo maštovitih izmišljotina. Oprezni već čekaju vjetar koji će od tamo zapuhati i nositi neku drugu vrstu trošnosti i umora. Drukčiji vjetar oktobra ili listopada. Bit će to iz antipapira antivjetar koji puše iznutra kao bolest u tijelu. No nije sve izgubljeno, opet kaže jezik. U susjedstvu papira živi tapir. Kada se umorimo od papira idemo do tapira. Njegov je vjetar vegetarijanski. On njega crnog, brzog, maznog, erotskog, miroljubivog i osjetljivog tjera da izlazi noću i produženim ustima istražuje svoj teritorij. Po danu pak, bar što se nas tiče, tapir spava u Brehmu.

Gore i dolje

Kaže mi poznanik kako se alpinist Stipe Božić prestao uspinjati i osvajati najveće vrhove i krenuo na drugu stranu: počeo je silaziti u spilje, u dubine zemlje, tamo tražiti i otkrivati. Umor i godine? Možda. Ipak, očekivali bismo da netko tko je proveo toliko decenija u visinama neće poželjeti sići u dubine, iz otvorenog u zatvoreno, iz bijelog u tamno, te da će možda poželjeti kretati se i tražiti na horizontali. Krivo. Čija je sanjarija upravljena gore, ona isto tako želi i dolje; pravac joj je gore-dolje. A horizontala je tu-tamo. Jedno je avion, drugo je željeznica, rečeno prometalima. Oni su u turizmu spojivi ali ne i u sanjariji. Onaj koji se uspinje on i silazi, onaj koji silazi i uspinje se, ravnoteža se, malo teško zamislivo, postiže samo na vertikali. Božić je očito ostao dužan dubini, silasku ispod, i sada joj vraća, nadoknađuje. Bog se po najraširenijoj predodžbi nalazi u visini, ali prvi kršćani su ga tražili i u katakombama. Njihov pravac je također bio gore-dolje. Kao što postoje i oni koji mu prilaze radno, hodočašćem. Prostorno Bogu se može prilaziti odasvuda, kada je on već svuda. Kao što se i sebi može prilaziti odasvuda kada smo ionako svuda. »Mi se rađamo odasvud — mi smo bez granica« kaže Éluard. Izazovno bi bilo zamišljati ova dva Božićeva pravca, njihovu različitost kao i mjesto i čas susreta. Ako samo oni nisu ionako uvijek, i u svakom času, na istom mjestu (i vremenu). Međutim, tijelo ih ne može spajati, ne može istodobno i padati i rasti, iako nas mistici tu zaskaču i tvrde drugačije. Rečeno Božićevim primjerom, mi ćemo sve nebodere nadoknaditi arhitekturalnim silaskom u zemlju, i ispod zemlje. Transcendencija, i misaona i bilo kakva druga, izgleda da nije donijela sve ono što smo od nje očekivali. Možda se ispod nalazi neki humaniji svijet, jedna Antiamerika. Plašenje podzemljem ionako je odavna samo propaganda. To što zovemo podzemljem nalazi se na visini, u elitnim dijelovima, po brežuljcima s mnogo svjetla. Naša su skloništa i skrovišta možda dolje, niže. Ili, točnije, i dolje. Možemo stoga lako zamisliti susret onoga gore i dolje Stipe Božića, visinu i dubinu koje se traže i nalaze.

Također

On seli zamijeniti, zamijeniti bilo što, njegovo bilo što je na jugu. Njegovo bilo što je praćka, glava, beton, sljepoća, auto, opekotina, događaj, pojam, teritorijalnost, rog, spavati, ona, rumenilo, katedrala, žica, ja, pauk, zlato, zdravlje, valjak, termiti, Bach, spektakl, ruža, sestra, hrpa, zlo, jaja, ekran, balon, ruševina, izuzetak, rum, ruglo, broj, hodati, ručnik, visok, napokon. Njegovo bilo što je Bog, riječ puna drugih riječi.

Kvadratura kruga

Kada sam prije nekoliko godina vidio da psi mokre ispod Kožarićeva *Prizemljenog sunca* u Bogovićevoj ulici jako sam se začudio. Opće je uvjerenje, a ono je bilo i u mojoj glavi, da oni to čine na uglovi-

ma, uz stabla, stupove, pa čak i na otvorenom, ali nikako ispod kugle. Uvijek sam psa doživljavao kao geometra koji mjeri prostore kao ravne plohe i tako označava gdje je prošao, što je i gdje njegov teritorij. Kada to učini ispod kugle, gdje je i kakav je to teritorij teško je zamisliti. Neki čudan prostorni koncept. Iz točke pod kuglom i njenog plašta iznad nije lako rasprostrti posjed s granicama. Sofisticirani gradski psi, mislio sam, kako se razvija grad, mijenjaju se i oni. Trebalo je napustiti uobičajenu predodžbu i potražiti neko suptilnije rješenje. I, ako se ne varam, mislim da sam ga našao. Na ovom primjeru psi su se, tako mi se čini, pozabavili jednim starim neriješenim problemom — kvadraturom kruga. Bez dvojbe, iz točke ispod i prostornih krugova iznad, jer kugla to jest, pas mora doći do kvadrata jednake površine kruga kako bi se onda mogao ponašati po svojim atavističkim navikama. Iz onoga što ljudi o tome znaju, pomoću ravnala i šestara, to nije moguće, problem nije rješiv. To dolazi odatle što je u njemu sadržana konstrukcija dužine s mjernim brojem π samo pomoću ravnala i šestara koja je nemoguća, jer je π transcendentan broj. Ali ono što je bilo nerješivo za ljude, psi su i bez ravnala i šestara lako riješili. Naime, sporni π (pi), jer samo se o njemu radi, oni su bez napora pretvorili u *pipi*. I tako je taj transcendentan broj postao jako konačan i mogli su bez teškoće konstruirati kvadrat koji im je bio potreban. Što se mene tiče, rješenje je bilo tu i ja sam koliko-toliko bio miran. Da li su psi (ne treba zaboraviti da cinik dolazi od grčke riječi kynós što znači pas) imali i neku drugu namjeru prema Kožarićevu Suncu, teško je reći. Uostalom, tu smo već na području slutnji.

Mocca

Prije mnogo godina u Mocci se između tri slikara vodio ovakav razgovor.

Slikar G. je rekao: Prije desetak godina počeo sam igrati lutriju s namjerom da dobijem glavni zgoditak čiji bih tiket, onda kada dobijem, bacio u smeće kao što to nehotice čine stari i rastreseni ljudi. Ali, eto, ne dolazi ni jedna ni druga radost, niti dobijam niti bacam. S vremena na vrijeme dobijem neku manju ili srednju svotu koju ne uzimam i čiji tiket bacam. Male vježbe za ono što čekam, male radosti prije one velike koja me uvjeren sam, neće mimoići.

Drugi slikar D. rekao je slikaru G: Ja niti kupujem tiket, niti čekam, niti bacam. Ne znam, tako reći, ni da lutrija postoji, a imam rezultat kakav čekaš, kao da sam dobio glavni zgoditak i bacio tiket, čak bih se, sada mi se čini, mogao početi radovati.

Treći slikar K. koji je vjerojatno bio u situaciji kakvoj i slikar D. nije rekao ni riječi, samo se smiješio.

Ah, bilo je to vrijeme kada su u Zagrebu zen priče još bile moguće.

O bilo čemu

Govorite o bilo čemu. Tako se kaže, tako netko zaželi. Vi mislite ništa lakše. Imam neke riječi, osjećaje, iskustva što ću ih poučen ovim ili onim pustiti da teku i budu neko veselo itakodalje. A vraga, niste ni počeli a vidite da to o bilo čemu ne može bilo kako. Mnogo je lakše govoriti o bilo čemu ako govorite o nečemu, ako vas netko nešto pita, ako ste potaknuti. Govoriti bilo što nije govoriti o bilo čemu, govoriti o bilo čemu nije govoriti bilo što itd. Što je to bilo što, što je to bilo kako? Ne pokušavajte odgovarati. Nećete se iz zbrke izvući. Toliko neodređenog ne može podnijeti ni pravi san. Kada namjeravate govoriti, osjećate da govoriti o bilo čemu nije brbljati. I da to nije ni ovo ni ono, i da je i ovo i ono: to je nešto važno ali i nevažno, nešto privatno ali i općenito, nešto što se tiče bližnjih ali ih se i ne tiče, nešto točno ali i netočno, nešto vidljivo ali i nevidljivo, nešto iz sna ali i iz budnosti, nešto idimi i nešto dođimi. Govoriti o bilo čemu i bilo kako: kao da se upravo to bilo što i bilo kako tematizira i samo postaje predmet govora, pa i vrlo zahtjevan zahtjev, čudna igra. O bilo čemu postaje o svemu i ničemu, mjesto kamo riječi ne dolaze rado. Govorite o bilo čemu! I vi onda ušutite, ne kažete ni riječi. I pri tom znate, sasvim ste sigurni, da je upravo to to o bilo čemu, bilo kako i slično.

kritika

Učilište kršćanske magije

Harry Potter jest pitoma književnost, slatki destilat kršćanstva, pilulica za bezbolnije uključivanje u postojeći poredak

Neven Jovanović

Joanne K. Rowling, *Harry Potter i kamen mudraca*, preveo Zlatko Crnković, Zagreb, Algoritam, 2000.

Prvi naš susret s knjigama o Harryju Potteru jest susret s mitom. Mit obavezno počinje gdom Joanne K. Rowling (na početku *Algoritmova* izdanja priložena je fotografija u boji: simpatična žena srednjih godina — umjesto *glamura* posjeduje pjege i lijepe oči — smiješi se toplo i patnički). Gđa Rowling je »smislila... roman... kao nezaposlena samohrana majka na socijalnoj pomoći.« Slijedi obrat od kojeg zatitra svako srce: totalni autsajder stiže do svjetskog uspjeha i milijunskih naklada, zahvaljujući čaroliji ispredanja priče. No sve je ovo čitaocima *Zareza* već poznato.

Mitom primamljen i udobrovoljen, čitalac ulazi u svijet Harryja Pottera. Doživjet će ondje trenutke iskrene čitalačke opijenosti, naracijske nirvane; prebivat će istovremeno u svijetu čarobnjačke škole Hogwarts i u takozvanoj stvarnosti, pijući žedno sa *slađeg* od ta dva vrutka tihana.

Međutim, mi smo odrasli. To znači da nakon ekstaze nalazimo volje i snage za malo promišljanja. Knjige o Harryju Potteru, osim izvora profita i zabave, umjetničko su djelo; dakle, legitimno polazište za diskusiju.

Početna epizoda serijala o Harryju Potteru na simpatičan način artikulira dva osnovna egzistencijalna iskustva: kao prvo, ideju da je ovaj svijet drugorazredan, tek blijeda slika i tamni odraz *onoga pravoga*; kao drugo, silovito uvjerenje da posljednji i najmanji ovoga svijeta *mora* biti prvi i najveći u drugome. Sličnu je priču već ispričalo jedno nezaposleno vanbračno dijete bez stalnog mjesta prebivanja i također ostvarilo internacionalni uspjeh; bijaše to dijete po imenu Isus. Priča o Harryju Potteru daje mrvu iste one snage koju je prije dvije tisuće godina priča kršćanstva donosila ljudskim bićima izgubljenim u pandemoniju Rimskoga Carstva.

Škola

Genijalna ideja J. K. Rowling kao autorice romana *za djecu* bila je da ovakvom kršćanskom figurom transformira instituciju koja čini glavni okvir za najveći dio dječjeg života: *školu*. Hogwarts, škola vještičarenja i čarobnjaštva, ustrojen je kao elitni angloamerički koledž tipa Cambridgea ili Oxforda, s time da su neke osnovne dječje traume u takvom koledžu elegantno okrenute naopačke (Harry je *oduševljen* što napušta obitelj u kojoj je odrastao, budući da su ga oni čitav život zlostavljali). No, drugost viščunskog koledža odnosi se više na *sadržaj* nego na *formu* školovanja. Sama je forma zadana, neupitna i nama bliska poput para iznošenih traperica: štrebanje čarobnih formula i godina čarobnjačkih otkrića podjednako je *neizbježno* i podjednako *dosadno* kao štrebanje kemije i povijesti, a proces *učenja* čarobnjačkih vještina služi tek kao ovlaš skicirana pozadina za glavni zaplet. Hogwarts funkcionira kao *analogija*, ne kao *alternativa* stvarnim učilištima.

Kad bolje pogledamo, i čarobnjačko je društvo potrošačko poput našeg: sva djeca priželjkuju *najbolji model* čarobne metle, ali priuštiti si ga mogu tek malobrojni. Također, to je društvo i socijalno raslojeno (na višu i nižu srednju klasu), pri čemu o tome govore samo *neodgojeni:* negativci se Harryjevu prijatelju neprestano rugaju da je siromašan. Čarobnjačko društvo sudjeluje u nacionalnim i povijesnim podjelama stvarnoga svijeta, i to je prikazano kao *samo po sebi razumljivo*: u čarobnjačkom sportu metloboju postoji reprezentacija Engleske, a ravnatelj Hogwartsa pobijedio je *1945.* crnog maga po imenu *Grindelwald*. Čarobnjačko je društvo pretežno bjelačko i anglosaksonsko; tek u funkciji blago egzotičnih ukrasa spominju se dečko s rasta-frizurom i djevojčica Parvati Patil (ali autorica prešućuje da se radi o jamajkanskoj frizuri i indijskom imenu). Usput, u svijetu Hogwartsa ne postoji Bog, ali postoje božićni praznici.

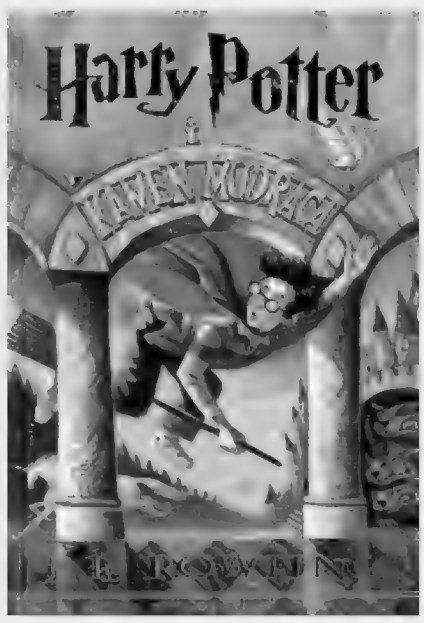

Hoće li Harry postati ličnost?

Harry Potter uči nas tako da je sistem u kojem živimo jedini moguć i u biti *dobar*. Ono drugo potvrđuje i sama priča; kad Harry i prijatelji dođu u sukob sa školskim ustanovama (s profesorima, s kućnim pravilima i institucijom međudomskih natjecanja), to je zato što sistem *ne zna čitavu istinu;* čim se stvari razjasne, Harry i družina postaju junaci Hogwartsa. Osim toga istinu ne znaju tek *niži* hijerarhijski stupnjevi. Najviša instancija, spomenuti čarobnjak-ravnatelj, iz prikrajka nadzire sve i mudro pušta/vodi Harryja inicijacijskim putom.

Jer, Harry Potter, barem u prvom nastavku serijala, još nije ličnost. On ne donosi odluke, poput šegrta Hlapića; on nije mrvicu divlji i neodgovoran poput Petra Pana; on nema svoju tamnu stranu poput Bilba iz *Gospodara prstenova* i Bastiana Balthasara Buxa iz *Beskrajne priče*. Potter ima neke začetke karaktera, no pokazuje ih uglavnom na početku, još u »stvarnom« svijetu (gdje je duhovit i zna se braniti od jačega). U svijetu magije Harry Potter je glina; zasad on naprosto otkriva sve svoje talente čim sjedne na metlu, on zna letjeti bolje od ikoga drugoga, a za sile zla on je doslovno *nedodirljiv*.

Želim upozoriti da je autoričino objašnjenje potonje Potterove osobine, u raspletu, jedno od dvaju najljepših mjesta romana. Drugo je mjesto, također u raspletu, scena u kojoj spasenje opet donosi *najmanji i najprezreniji* član zajednice: Harryjev dom osvaja prvo mjesto u međudomskom natjecanju zahvaljujući najnespretnijem đaku koji je učinio najneumjesniji, ali etički vrijedan potez: suprotstavio se svojim prijateljima ne bi li ih upozorio da, po njegovu mišljenju, čine krivo.

Cveba za radionice pisanja: i autorica i izdavači romana s milijunskom nakladom priuštili su si grešku u pripovjednoj strukturi. Pred »terorom« čarobnjačkih pisama obitelj koja je usvojila Harryja pobjegne (s Harryjem) čamcem na nepristupačni otok; Harry i čarobnjački lovočuvar s istog nepristupačnog otoka odu istim čamcem, a mi ne doznajemo kako se potom obitelj izvukla s otoka; očito, čamac nisu više mogli imati.

Osnovna vrlina priče o Harryju Potteru leži u svijetu sklopljenom od kockica stvarnoga i kockica mašte, logički *izvedenom* iz osnovnih postavki (svijet magije postoji uz naš; magija se mora učiti u školi); ideje, karakteri, problemi, čak i zaplet — sve je to sekundarno. Harry Potter jest pitoma književnost, slatki destilat kršćanstva, pilulica za bezbolnije uključivanje u postojeći poredak.

Učilište hrvatskog grča

Engleski jezik romana *Harry Potter and the Philosopher's Stone* želi biti proziran, standardno književni; stilske bravure ograničene su na začudna imena čarobnjačkog svijeta (s jakim keltskim prizvucima), uz povremene ubodiće ironije i otočnih *understatements*. Očekivali bismo zato slične osobine i od hrvatskog prijevoda. Zlatko Crnković priredio nam je drugačiju pustolovinu.

Hrvatska možda nema koledže, ali ima histeričnu osjetljivost na jezik. (Zbog te osjetljivosti pismo *za druga ježa na kraju gaja* preko noći biva prenaslovljeno *za dragog ježa na kraju gaja*.) Dobro, umjetnost raste u okovima; stilski senzibilnom sustvaraocu djela prijevod Harryja Pottera nudio je pregršt polazišta za samozadane virtuozne zadatke. Recimo, zašto ne oblikovati u hrvatskom Harryju šokantni susret *Priča iz davnine* sa *spikom* klinaca u doba mobitela i videoigrica?

Ali takav zanimljiv koncept treba i ostvariti. Pokazalo se da *Harry Potter i kamen mudraca*, knjiga »namijenjena prije svega čitateljima mladeg uzrasta« (s. 246), svoje mlade čitaoce uvodi, neovisno o Joanne K. Rowling i čarobnjačkoj školi, u shizofreni svijet hrvatskoga književnog jezika, u svijet *hrvatskog grča*. Značenje nekih prevodiocu milih hrvatskih izraza mladi čitalac može naći jedino u Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Takvi su npr. *promrndža, priklopi, probrglja, uspropada se, predisao je, opkroči*. Dobro, karikiram malo; većinu će značenja mladi ljudi spremno upiti iz konteksta. Postoje dva prava problema. Prvi: sve ove riječi zvuče jako rustikalno (Anić bi rekao »etnološki«). Rustikalnu obojenost pojačavaju Crnkovićevo insistiranje na *ama, kanda*, zatim fraze poput »glava mu je... došla nekako sitna« (s. 232) pa i rješenje za *muggles*, što je ključni čarobnjački termin za »obične ljude«. Crnković ih krsti *bezjacima* i time pokazuje da zapravo *ne očekuje* od svoje publike konzultiranje rječnika; u Anićevu rječniku stoji da *bezjacima* čakavci i štokavci zovu kajkavce. Ili da bezjake smatramo polazištem za čitanje prijevoda *Harryja Pottera* kao šovinističke (protukajkavske) alegorije?

Drugi je problem što se ovaj rustikalan sloj sudara s izbojima ultraaktualnog uličnog jezika, kakav troše najžešće televizijske i *radioface*: »nije baš simpa«, »hoda kao na federima«, »ja sam flit za trolove«. Ali ovakvi su izbojci odviše rijetki i nedovoljno konzistentno provedeni, tako da je teško za njih naći umjetničko opravdanje, npr. u gore predloženoj svjesnoj gradnji harmonije iz disonancije. Dojam je prije da se radi o trenutnom prevodiočevu hiru.

Sličnim hirom valja smatrati turbokroatizme tipa *poštanska škrabica*, kao i (jednokratnu) upotrebu fraze kojom će budući jezični povjesničari moći točno datirati ovaj prijevod: najantipatičniji bezjak na str. 44 promrmlja *nešto kao »Ki bi, da bi.«* Nezgodno je što će sludeni »odrasli« i ovo mrmljanje uklopiti u alegorijsko (ili psihoanalitičko?) čitanje; nastaje jeftin efekt.

U prijevodu sam neugodno često susretao mjesta gdje kroz hrvatski probija engleština izvornika (mačka je *»zurila* niz Kalinin prilaz«; zlobni kućni *Poltergeist* izusti nešto »svojim dosadnim, jednoličnim glasom«, što je valjda *singsong*; trol se »polako uvalio« u jednu prostoriju; Harry se »*natraške prevrne* i obori fenjer«). Također, nedorađenosti pobuđuju sumnju da tekst nije prošao ono toliko potrebno *treće* prevodiočevo čitanje, ono u kojem se daje završni sjaj, u kojem se donesene odluke još jednom razmatraju. Ima netočnih rješenja (»rasta *čuperci*«, »to će samo značiti da ću umrijeti malo kasnije *nego inače*«), ima konstrukcija nepotrebno izvan hrvatskog standarda (»s druge strane od Harryja«, »E, sad, to mi je drago što me pitaš«), nepravilnog redoslijeda riječi (»vraćali su se punih džepova tvrdih kolačića«), (»vampira, kojeg je upoznao u Rumunjskoj i kojeg se boji da će doći za njim ovih dana da ga napadne«) te rogobatnosti (»razlegne se zvuk kao da nešto klizi«).

Dakako, prijevod ima i nadahnutih rješenja (poput »metloboja« za glavni čarobnjački sport) i mjesta na kojima bez problema prati »prozirnost« originalnog stila, npr. u komičnim scenama s početka. Zbog toga vjerujemo da će se oko stola g. Crnkovića u prevođenju daljnjih nastavaka Harryja Pottera češće i postojanije okupljati kolo prevodilačkih muza.

N. J.

kritika

Krleža, Millennium Edition

Visković & Bogišić su s takvim krležološkim kapitalom i iskustvom iza sebe mogli i morali napraviti rez na dosadnoj uredničkoj štukaturi Krležina diskursa

Dean Duda

***Djela Miroslava Krleže*, sv. I-V., glavni urednik Velimir Visković, urednik Vlaho Bogišić, *Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU*, Zagreb 2000.**

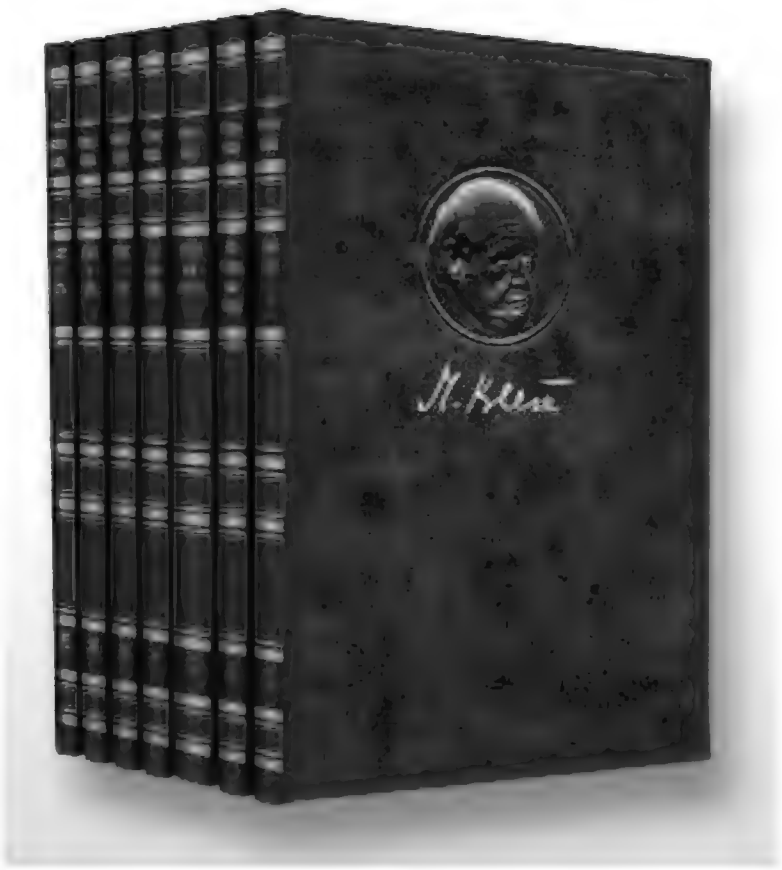

Ne znam je li svitalo kada su prvi primjerci *Djela Miroslava Krleže* s uredničkim potpisima Velimira Viskovića i Vlaha Bogišića stigli iz čakovečke tiskare u Zagreb. Dvadeset i osam godina, od zadnje knjige *Zorina* izdanja Sabranih djela *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi* (1972), Krleže uglavnom nije bilo u ovome zakutku, a sigurno bi, da su mu Filipove godine, znao kako sve dolazi i vjerojatno bi pogodio kako će sve to izgledati: i pet tvrdo uvezanih svezaka, i osam knjiga ukupno, i korice boje trule višnje sa staračkim likom u reljefu i zlatni potpis ispod njega. Na hrptu također zlatni pravokutnici, zlatnim otisnuto ime i prezime, zlatni naslov i na dnu zlatni broj. U svescima, tu bi se vjerojatno povratnik Krleža ipak malo prevario, kronologijski, svi romani osim *Zastava*: *1. Vražji otok, 2. Tri kavaljera frajle Melanije, 3. Povratak Filipa Latinovicza, 4. Na rubu pameti, 5. Banket u Blitvi (I-III)*.

Likovi u reljefu

Dizajn će tobožnje znalce i pristalice vizualno-filološkoga kontinuiteta podsjetiti na zadnje sarajevsko izdanje *Zastava*. Oni nešto zajedljiviji spominjat će u tom kontekstu ukradenu stotinjarku i s podsmijehom uputiti na sovjetska izdanja sabranih djela Maksima Gorkoga i klasika marksizma. Ali s podsmijehom ne treba ići tako daleko jer se i u vlastitom dvorištu nade dobrih uzora, počevši od različitih izdanja klasika hrvatske književnosti poput Šenoe i Ujevića, pa do friškoga i dojmljivog primjera kakav su *Vrhovi svjetske književnosti*.

U prvi mah učinilo mi se da je staračkI Krležin lik u reljefu na koricama, primjerice *Vražjega otoka* ili *Na rubu pameti*, prikladan koliko i glagoljaški natpis na naslovnici prve knjige *Povijesti hrvatskoga romana* Krešimira Nemeca. Naime, nepisano pravilo biografske dokumentarne vizualizacije književnih tekstova u izdanjima sabranih ili njima sličnih djela glasi: fotografija, crtež ili slika pisca, ako je to ikako moguće, uzimaju se iz onoga vremena u kojemu su nastali tekstovi uz koje se objavljuje autorova ilustracija.

Međutim, priznajem, pogriješio sam. Jer kada je posrijedi Krleža, staračkI je portret posve primjeren, budući da je on do posljednjega daha neprestano mijenjao, dotjerivao i dopisivao, i budimo posve iskreni, puno više »pokvario« nego »popravio«. To, naravno, vrijedi uz uvjet, odnosno uz kakvu-takvu suglasnost da je sve doista činio sâm Krleža i da je za to imao valjane poetičke razloge. U tom bi smislu jedina za reljef vjerodostojna bila zadnja Krležina fotografija uopće. Ali kako sve to Krleža uglavnom nije činio sâm i kako su oni koje je za to ovlastio imali nešto slabije uho za književnost ili pak nešto činovničkiji odnos spram književnoga diskurza, uz njegov se je reljef na koricama mogao slobodno naći i jedan mali, onaj Andelka Malinara, a nekako mi izgleda da popis kandidata time nipošto nije završen.

Ukratko, u stanju teksta vidim ključni problem prvoga kola Krležinih djela, ali ako se ovako nastavi, a to je sad već filološka nužnost, taj će problem biti pravi *trade mark* cjelokupnoga izdanja, posebice kada je u pitanju pripovjedni dio opusa. Rekao bih da je posrijedi pogrešna tekstološka procjena koja u ishodu od Visković & Bogišić Krleže čini samo još jedno izdanje velikoga pisca, a ne ono što bi pojava njegovih djela nakon višedesetljetne distance, normalnih stručnih uvjeta i personalne enciklopedije mogla i morala biti. Dobili smo tako nakon nekoliko desetljeća čekanja proturječnoga Krležu, ali ne s obzirom na antitetičnost njegove mentalne strukture u Lasićevu (i on je u *uredničkom vijeću*) značenju, već u tekstualnom izgledu njegova romanesknoga opusa.

Jednom u životu

Htio bih otkloniti bilo kakvu moguću sumnju koja bi mi se mogla vratiti kao bumerang, u obliku niza različitih razloga poput taštine (*ja bih znao bolje*) ili povrijeđenosti (*zašto mene niste zvali*), i koja bi mogla pretvoriti ovih desetak kartica u zapjenjenu i neargumentiranu cjelinu s unaprijed predvidivom i po svaku cijenu negativnom završnom ocjenom. Nipošto. I prije bih pregrizao jezik nego zlurado citirao znamenitu uredničku »Ja sam sve to mogao sam«, iako postoje mjesta na kojima bi ona tako dobro legla. Nisu, naime, u pitanju osobne taštine i lagano titranje neuralgičnih točaka narcisoidnosti naših svakidašnjih, već jedan izniman pisac i argumentirana stručna rasprava.

Tko je god imao priliku prirediti neko Krležino djelo ili pak uspoređivati njegove varijante, tko je barem jednom ušao u *gibljivost* njegova teksta od, primjerice, prvoga časopisnog izdanja preko objavljivanja u različitim knjigama do čudnih redaktura u ovim ili onim sabranim djelima, i osjetio pritom kako mu rastu zazubice od nepodudaranja, od rečenica, od nelogičnosti, od prešućenih mjesta i naknadnih ideoloških punjenja, taj zna o čemu govorim. Neizmjerno mi je stalo do filološki pouzdanoga izdanja Krležinih djela i za taj posao ne vidim kvalificiraniju ekipu od one kojoj dugujemo *Krležijanu*, dakle od znalaca poput Viskovića, Bogišića i, svakako, Kapetanića te iznimnoga stručnog suradničkog trija Bašić, Mataija i Vinchierutti, dakle od ljudi koji s Krležinim tekstovima žive svakodnevno i intenzivno gotovo dva desetljeća. Pravi su se posla prihvatili, ali nisam siguran da je i rezultat pravi.

Time želim samo reći da su urednici ovoga izdanja: 1) pošli od krivih tekstoloških pretpostavki, pa su tako zapravo nesvjesno došli i do krive estetičke, odnosno književnopovijesne konačnice, 2) da se nisu pridržavali osnovnih pravila dobroga uredničkog i/ili priređivačkog ponašanja prilikom pripreme teksta, i to upravo onih što su i njima i suradnicima u *Krležijani* ponekad izazivala glavobolju, i 3) da su s takvim krležološkim kapitalom i iskustvom iza sebe mogli i morali napraviti rez na dosadnoj uredničkoj štukaturi Krležina diskursa, prirediti bolje i vjerodostojnije izdanje, jer su, ispričavam se na slikovitosti, baš oni bili na pravoj stanici u trenutku kada je došao pravi autobus, i morali su ući i sjesti, jer tko zna kada će se slična stvar ponoviti i tko zna kome će se ukazati takva prilika.

Napominjem: pogrešne tekstološke pretpostavke osnova su uredničkoga sistema unutar kojega je ovo izdanje priređeno i taj je sistem, iako po mome sudu pogrešan, ostvaren bez unutarnjih proturječja, u potpunosti i bez greške. Dakle, izdanje je pouzdano u svojoj promašenosti. Ponavljam: prekasno je da argumenti što ću ih iznijeti budu korektivnim točkama u pripremi sljedećih knjiga ovoga izdanja, posebice triju knjiga novela (*Novele/Hiljadu i jedna smrt*, *Hrvatski bog Mars*, *Glembajevi*), jer bi time tekstološki proturječni Krleža postao još proturječniji kao, primjerice, u različitim fazama *Zorina* izdanja. Time bi uredničkI sistem, iako utemeljen na pogrešnim pretpostavkama, izgubio unutarnju konzistentnost, a to se ipak ne bi smjelo dogoditi.

Urednici i priređivači

Najprije bih rekao nešto o tome da se Visković & Bogišić nisu pridržavali osnovnih pravila dobroga uredničkog i/ili priređivačkog ponašanja prilikom pripreme teksta, i to onih čije su kršenje sami iskusili, dakle onih što su i njima i suradnicima u *Krležijani* svojedobno predstavljala ponekad teško razrješive poteškoće.

Staviti Krležinu pripovijedanome monologu navodnike isto je kao uvesti interpunkciju u zadnje poglavlje *Uliksa*

Visković potpisuje izdanje kao glavni urednik, a Bogišić kao urednik. Ne zanima me uspostavljena hijerarhija i moguće razlike u ovlastima. Zanima me tko se u prvom svesku *Djela* skriva iza nepotpisanoga *Predgovora*, nepotpisanoga *Životopisa Miroslava Krleže* i tko je u svakome od pet svezaka sastavio, logično, nepotpisanu *Napomenu priređivača*, dakle, zanima me tko je zapravo priredio Krležine tekstove, budući da to nigdje ne piše.

Usmena predaja tvrdi da su urednici i priređivači iste osobe, ali smo onda ili bili jako brzopleti ili se nismo maknuli ni korak dalje od prethodnika koji su, primjećuju nepotpisani u novom izdanju, u sarajevskim Sabranim djelima objavili *Vražji otok* koji je tom prilikom »prvi put popraćen samostalnom, nepotpisanom bilješkom, sročenom u trećem licu, ali s karakterističnim autoreferencijalnim pristupom, pa se može pretpostaviti da ju je prema Krležinim naputcima priredio urednik izdanja Anđelko Malinar« (237). Kada priređivač/-i novoga izdanja učini/-e to isto, onda doslovce ulazimo u začarani krug autoreferencijalnoga pristupa i »sigurnih nagađanja« na nekoliko razina.

Nadalje, u *Predgovoru*, na prve četiri stranice šeprtljavom nizu prosudaba tipa da »prave umjetničke vrijednosti uvijek imaju transideologijsku dimenziju« jer »snaga umjetničke ekspresije i polisemičnost umjetničkog diskursa uvijek nadrastaju ograničenost umjetnikovih nazora« i da je u tom, dakle, nadrastanju ograničenosti »tajna univerzalnosti umjetničkog djela i njegovih poruka«, zatim solidnome pregledu Krležina stvaranja po žanrovima sa školskim svršetkom o kritičkome odnosu i autentičnome vlastitom izrazu, dakle u *Predgovoru* nepotpisani (urednik, urednici) na barem dva mjesta (str. 31 i 32) spominju *ova* (dakle, ne *ta*) Krležina *sabrana djela*. Tako nakon popisa knjiga iz sarajevskoga izdanja slijedi rečenica: »Za priređivače ovih Krležinih sabranih djela posebnu važnost imaju prvih sedam kola, objavljenih za Krležina života, u kojima je autor definirao konačnu varijantu svojih djela, a i kompozicije pojedinih knjiga. Ta činjenica priređivače nužno obvezuje; svako odustajanje od te Krležine definitivne varijante mora biti čvrsto i detaljno obrazloženo« (32). Rekao bih da je svako odustajanje od »te Krležine definitivne varijante« gotovo zdravorazumska nužnost, ali o tome nešto kasnije.

Dakle, što imamo u ishodu: priređivači i urednici (glavni i onaj drugi), sabrana djela i/ili djela, frazetine i floskule te na kraju *Predgovora* još jednom tko je kome priređivač i urednik, uz osnovno načelo: »Urednici su u koncipiranju izdanja i pojedinih svezaka nastojali u svakom pogledu izraziti izvornost i cjelinu autorskoga pristupa, držeći se rezultata kritičke i znanstvene obrade« (36).

Biografske dopune

Autor *Životopisa Miroslava Krleže* (str. 135-236) nedvojbeno je Velimir Visković. Naime, izvrstan činjenični pregled piščeva života i rada uvelike se podudara s natuknicom *Životopis* što je u drugome svesku *Krležijane* potpisuje upravo Visković. Kraćenja gotovo da i nema, osim, primjerice, zanimljivoga podatka da 1926. Krleža upoznaje mladoga slikara Krstu Hegedušića, nećaka Kamila Horvatina, s kojim će ga vezivati dugotrajno prijateljstvo i suradnja, ali su, uz nekoliko preformulacija, još zanimljivija proširenja u odnosu na enciklopedijsku natuknicu. Tako su uvrštenI podaci o tome da je Krleža na ratištu u Galiciji u srpnju i kolovozu 1916. stalno uza se imao tablete cijankalija da se može otrovati ako bude teško ranjen ili ako se zatekne u kakvoj drugoj neprilici, o doživljaju majčine i očeve smrti, o recepciji knjige Panaita Istratija *Vers l'autre flame*, o zalaganju kod Mačeka za Adžijino puštanje iz zatvora 1938, o pokušaju izmirenja *pečatovaca* s partijskom linijom, Richtmannovu referatu i Krležinoj podršci, o privođenju u policiju početkom 1945. zbog svjedočenja u istrazi Stanislava Kopčoka, o ponovnom primanju u partiju 1948, o sukobu sa Šegedinom, o Sperberovu zalaganju za francusko izdanje važnijih Krležinih romana i novela, o zdravstvenom stanju i susretima 70-ih godina.

Tko je pak od priređivača, u jednini ili u množini, sastavio spomenute napomene na kraju svake knjige čini mi se važnijim od popisa prijevoda Krležinih djela na strane jezike. Knjige, naime, završavaju *Bibliografijom*, sa-

stavljenom od relevantnih izdanja izvornika koji je posrijedi i spomenutog popisa njegovih prijevoda. Tako je uvriježena struktura knjiga, naravno osim spomenute prve u kojoj se nalazi *Vražji otok*, sljedeća: Krležin tekst plus *Dodatak* koji se sastoji od *Napomene priređivača* i *Bibliografije*.

Kanon u dijakroniji

Upravo se u tim napomenama priređivača, uz nekoliko spomenutih formulacija iz *Predgovora*, nalaze tekstološka načela i oblici njihove aplikacije, a to je zapravo ključna točka u kojoj se na nekoliko načina sabiru svi mogući prigovori. Ponavljam: urednici su pošli od krivih tekstoloških pretpostavki, pa su tako zapravo nesvjesno došli i do krive estetičke, odnosno književnopovijesne konačnice. Zato nije bilo dobro uzeti sarajevsko izdanje kao osnovu, iako je posrijedi zadnja autorova ruka. To se, naravno, može tekstološki braniti i sustavno provesti, ali otvara važna estetička i književnopovijesna pita-

Priređivači i urednici morali su od medijski često spominjane iznimke prvoga izdanja *Izleta u Rusiju* napraviti tekstološko pravilo

nja, odnosno u većini slučajeva nasilno dislocira Krležu iz matičnoga modernističkoga konteksta, otupljuje svježinu i književnopovijesnu relevanciju njegova diskurza.

Naime, različita Krležina djela zgotovljuju se, neka mi bude dopušteno, tekstološki i estetički istodobno, i to po njihovoj književnopovijesnoj i vrijednosnoj logici, a ne zahvaljujući činu priredivanja u sklopu sabranih ili odabranih djela. Drugim riječima: dijelovi Krležina opusa imaju, sa vrijednosnoga stajališta, različite ritmove dovršavanja. Oni su dijakronijski i književnopovijesno različito kodirani i ne mogu se podvesti pod sinkronijsku unifikaciju, čija god ona bila. Stoga su priredivači i urednici morali od sadašnje, medijski često spominjane, iznimke zvane *Izlet u Rusiju*, teksta koji je dovršen već u prvom izdanju 1926, napraviti pravilo. Napominjem da nisu posrijedi nužno prva izdanja, već književnopovijesno najrelevantnija koja tako uspostavljaju Krležin kanon.

Tako su, primjerice, *Povratak Filipa Latinovicza* i *Hrvatski bog Mars*, i tekstološki i estetički dovršeni u prvom poslijeratnom izdanju, onom Nakladnog zavoda Hrvatske, koje je, zanimljivo, priređeno uz uredničku suradnju i korekturu Slavka Batušića, čovjeka koji je nedvojbeno imao savršen sluh za Krležin narativni diskurz. Dakle, vratiti se *Povratku Filipa Latinovicza* oslobođenom nelogičnih autorskih i uredničkih štukatura, znači uspostaviti upravo to izdanje kao kanonsko, iako ne mogu izdržati i ne spomenuti kako je sjajno i prvo, u kojemu Filipova majka ima »sirov«, a ne kao kasnije »surov« glas, u kojemu se nalazi rečenica »Trgnuo se od tih slika i čuo je majku gdje plače«, u kojemu nije puristički svim daskama oduzet pridjev »drvene« koji je, paradoksalno, u svim sljedećim izdanjima ostao rezerviran samo za daske na mostu. Zanimljivo je da je Filip samo tada i nikada više pun »socijalnoga progona«, preoblikovanoga kasnije u »osjećaj mračnoga progona«. Dakle, izdanje *Povratka Filipa Latinovicza* iz 1947. estetički je i književnopovijesno kanonsko, a u svim je kasnijim, nažalost, tekst pretrpio niz njegovoj

inicijalnoj izvedbi proturječnih zahvata, od kojih jedan izaziva gotovo pa zgražanje.

Taj ključni autorski, urednički ili redaktorski postupak koji osporava književnopovijesnu relevantnost bilo kojem kasnijem izdanju *Povratka Filipa Latinovicza* sastoji se u umetanju navodnika na početak i kraj onih dijelova teksta koji su oblikovani pripovijedanim monologom, odnosno pretvaranju tehnike koja je kod nas poznatija kao slobodni neupravni govor upravo tim znacima navoda u nešto čemu je teško naći ime. To započinje u *Zorinu* izdanju i traje uz arbitrarnu količinu dodanih ili pak izbačenih navodnika do Viskovića i Bogišića. Broj njihovih navodnika razlikuje se i od *Zorina* i od sarajevskoga, i to jasno upućuje da je taj roman jednostavno bolestan od tih besmislenih navodnika i, nažalost, nije pronašao svoje liječnike.

Tko koga pripovijeda

Iako stvar zahtijeva podrobnu raspravu, navest ću tek jedan primjer iz novoga izdanja da bih upozorio na tekstološku i estetičku apsurdnost takva postupka: *Promatra tako Filip iz kavane ljudsko kretanje na ulici i misli o tome »kako bi zapravo sve to gibanje trebalo zaustaviti na jednom platnu i naslikati. I kopita na asfaltu, i škripu točkova pod težinom osovina, i grmljavinu metala na granitu i šinama, kako bi sve to stvarno i istinito trebalo nekako zaustaviti u gibanju, fiksirati u nekoj višoj objektivaciji«, a istodobno osjeća kako je nemoćan spram svih tih količina i kako se pa-*

sivno gubi pod njima kao pregažen i nemoćan detalj (31-32).

Sumnjam da bilo tko može opravdati navodnike u prvom dijelu fragmenta, ali je još besmislenije zašto ih taj poznati netko nije umetnuo u drugom dijelu, od *osjeća* nadalje, budući da je struktura fraze posve jednaka? Tako po prilici izgledaju Krležini romani u novom izdanju. Tako izgleda i *Vražji otok*, a nije bio takav 1955. u *Novelama* u *Zorinu* izdanju. Tako u sarajevskim *Sabranim djelima* izgledaju i domobranske novele, odnosno ciklus *Hrvatski bog Mars*, u kojemu ovaj postupak doživljava modernistički vrhunac. Pogleda li se samo kako izgledaju novija »postkanonska« i navodnicima zasićena izdanja *Barake Pet Be* i *Kraljevske ugarske domobranske novele*, čovjeku nekako dođe da se zapita o smislu filologije. Jer pripovijedani je monolog — da ne proširujem priču bez potrebe, upućujem tek na Doritt Cohn, *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction* (1978) — jedan od temeljnih modernističkih pripovjednih postupaka od Joycea preko Kafke do Krleže, naravno, u ranijim izdanjima.

Staviti Krležinu pripovijedanome monologu navodnike isto je kao uvesti interpunkciju u zadnje poglavlje *Uliksa*. Time se zapravo modernizmu navukla brnjica. I tu onda prestaje svaki razgovor, i tu će svatko tko se ozbiljno zanima *Povratkom Filipa Latinovicza* odložiti novo izdanje romana, baš kao što je to činio i sa sarajevskim i sa *Zorinim*. Tako će učiniti i s *Vražjim otokom*, koji je izborio napokon romanesknu samostalost, i vratiti se tekstu u njegovu novelističkom okruženju u *Zorinu* izdanju, jer tamo neće na prvoj stranici pročitati: *Tri godine nije mladoga Kavrana bilo na domu. Kada se vratio jedne noći, njegov rođeni otac, stari Kavran, nije nikako mogao da povjeruje da mu je to sin. Bilo je karnevalsko vrijeme i starome se pričinilo da je to maska neka koja se pojavila da ga straši. »Taj blijedi mrtvac s dubokim, upalim očnim šupljinama, ta ćelava, prosjeda, krezuba glava, taj stari otrcani kostur, prosjak kome na hlačne izderotine viri golo meso, to da je*

Pustimo priču o šezdeset svezaka i kutijama iz Sveučilišne. Korisnije je izdati pouzdani tekst *Povratka Filipa Latinovicza* nego objaviti šest svezaka u kojima ćemo čitati Krležine bilješke o glačalu i ruskim generalima

njegov jedini sin Gabrijel? Onaj jaki punokrvni bikonja, tvrdoglavo magare, koji se tukao s njime na nož i stolicom mu razbio glavu! To je tat, duh protuha neka koja se uvukla ovamo da ga zakolje! I te oči nisu Gabrijelove. To je namazana maska!« (39).

Utakmica s pola snage

A da usporedba s interpunkcijom u struji svijesti Molly Bloom nije baš preupadljiv i svima jasan primjer, svjedoči tek usput vrhunac naratoloških bedastoća ostvaren na nekim mjestima u romanu *Na rubu pameti*, gdje su dijelovi pripovjedačeva diskurza — podsjećam roman je čista autodijegeza, dakle ispripovijedan je u 1. licu — stavljeni u navodnike (primjerice str. 51), a da tom prigodom nije na početku ili svršetku iskaza glagol govorenja ili mišljenja koji bi možda mogao upućivati na vremensku distancu između doživljajnoga i pripovjednog ja. Tko, zaboga, citira pripovjedača, ne znam. Tko je izmislio taj sjajni, nikad viđeni način prikazivanja svijesti? Ni to ne znam. Ali znam da je pouzdano *Zorino* izdanje iz 1960.

Da ne duljim. Izniman krležološki kapital koji je trebalo oploditi ovim izdanjem prokockan je. Nije čak ni vratio uloženo, dakle nije zaslužio ni ono što se obično naziva investitorovom nagradom za hrabrost. I osjećam se nekako nelagodno dok o tome mislim, i neizmjerno mi je žao.

Naravno da je moguće napraviti dobro kritičko izdanje Krležinih djela. Za to je potrebno tek beskrajno strpljenje i nešto drukčija pravila igre. Pustimo priču o šezdeset svezaka i kutijama iz Sveučilišne. Korisnije je izdati pouzdani tekst *Povratka Filipa Latinovicza* nego objaviti šest svezaka u kojima ćemo čitati Krležine bilješke o glačalu i ruskim generalima. Te ga mudrolije sigurno nisu učinile velikim piscem, baš kao ni ogled o stogodišnjici Baudelaireove smrti. Dakle, polako i ustrajno, izdanje A, izdanje B, izdanje C, usporedbe, promjene, razlozi i tako dalje, koliko god trajalo. *Millennium edition* Krležinih djela bila je za to iznimna prilika. Nažalost, za nj ne postoji nikakav *service pack*. Nedefinirano nešto govori mi da su Visković & Bogišić odigrali ovu utakmicu s pola snage. Šteta, velika šteta. Ili možda nije? Z

»MRAMOR-PLAST« d.o.o.
za proizvodnju, usluge i trgovinu
Tel.: 01–660 49 47
Mob.: 091–660 49 47

POLY STOL

namijenjen je za unutarnje i vanjske prostore, terase, pizzerije, bistroe, caffe barove, restorane, uz bazene, balkone...

Materijal izrade — umjetni mramor
Boja postolja — crna...
Boja ploče — po Vašem izboru

Bistro stolić — disk postolje
Ø 50 cm 360 Kn
Ø 60 cm 390 Kn

Bistro stolić Poly postolje, visina 72 cm
Ø 60 cm 390 Kn
Ø 70 cm 450 Kn
60x60 cm 450 Kn
70x70 cm 540 Kn
60x80 cm 540 Kn

Barski stolovi — visina 115 cm
Ø 60 cm 500 Kn

Između ostalog možemo Vam ponuditi i više modela stolica, te ostali sitni inventar, čaše, pepeljare itd.
Brza montaža i demontaža ploča od postolja, jednostavno održavanje.
PDV nije uračunat u cijenu

razgovor

Josip Novaković, pisac

Uvijek *ab ovo*

Da nismo toliko sve ispolitizirali i da stalno ne sužavamo i sami mijenjamo što je to hrvatska književnost, mogli bismo se bolje prezentirati

Jadranka Pintarić

»S izoštrenim smislom za ironiju i ustrajnim osjećanjem nade Novaković oživljava ljude u čijim su se karakterima zaglavili šrapneli i u čijim su životima ostala neočišćena minska polja.«, pisao je *Publishers Weeklly* o knjizi Josipa Novakovića *Salvation and Other Disasters* (1998) koju je *New York Times* uvrstio u popis zapaženih knjiga godine. Za tu, te još dvije knjige kratkih priča *Apricots from Chernobyl* i *Yolk* autor je dobio niz uglednih književnih nagrada. Inače, Novaković objavljuje članke i priče u mnogim novinama i časopisima: *New York Times, Los Angeles Times, Paris Review, European Magazine, Antaeus, Triquartely* i dr.

Prije gotovo četvrt stoljeća otišao je na studij u SAD, gdje je završio psihologiju na Koledžu Vassar i stekao magisterij iz teologije i filozofije na Sveučilištu Yale. Sada na Sveučilištu Cincinnati u Ohiou podučava pisanje o čemu je napisao i dva vrlo cijenjena priručnika *Fiction Writer's Workshop* (1995) i *Writing Fiction Step by Step* (1998). Rođen je 1956. u Daruvaru, pa iako piše na engleskom, tema većine njegovih priča ipak je Hrvatska, njezini ljudi, sudbine i događaji. Jedna od nagrada je i stipendija Fondacije Guggenheim za boravak u Hrvatskoj, te sada, dok čeka da tijekom lipnja u nakladničkoj kući *Meandar* pod naslovom *Grimizne usne* izađe prvi izbor njegovih priča u prijevodu na hrvatski, piše eseje u Zagrebu i na Papuku traži gljive, a možda i priče.

Kako pronalazite priče ili one možda pronalaze vas? Tko koga bira?

— To ovisi o priči samoj. Nekoliko je priča nastalo, recimo, umjetno. Na primjer, priča *Slobodan pad*, koja je sada prevedena i na hrvatski, nastala je nakon čitanja Becketta. Htio sam, naime, u njoj primijeniti njegov apsurdan način pisanja na odnos prema tijelu. Neke priče pak mene nađu, npr. ako sretnem osobu koja me se dojmila, može nastati priča, kao npr. *Kitovo ždrijelo*. I događaji me nose u priče. Kad je počeo rat ovdje, htio-ne htio počeo sam pisati priče o tome. Pokušao sam razumjeti što se doista događa, kako ljudi to proživljavaju, kako se ponašaju i zašto. Kroz esej nisam mogao doprijeti do biti stvari, pa sam zato pribjegao fikciji.

Engleski mi daje slobodu

Zašto pišete na engleskom, kad već pišete o Hrvatskoj?

— Studirao sam na engleskom, a tijekom studija bilo je zaista mnogo eseja za pisanje. Osim toga, engleskim sam bio opsjednut još od srednje škole, pa sam baš zbog toga i otišao u SAD. Tako kad sam počeo pisati *fiction*, bilo mi je posve prirodno da pišem na engleskom, iako tada moj engleski nije bio prirodan. U međuvremenu sam se naturalizirao i u jeziku, pa mislim da sam sada vještiji i rječitiji u engleskom nego u hrvatskom. No još me nešto ponukalo da pišem na engleskom. Naime, kad sam tek počeo pisati, napisao sam prve priče na hrvatskom, ali se već tada jezik bio promijenio i nisam bio u toku pa je moj hrvatski zvučao, valjda, kao neko projugoslavensko stajalište. Tako da su mi, kad sam poslao priče u časopis *Gordogan*, odgovorili neka najprije naučim jezik, pa tek onda pišem. Onda sam odustao od pisanja na hrvatskom i usavršavao se u engleskom. Jasno, time nešto gubim: kada bih pisao na hrvatskom, u dijalozima bi ljudi zvučali prirodnije, govorili bi u dijalektu. Na engleskom je to nemoguće oponašati. Dakle, mogao bih biti realističniji i precizniji. Ali to što pišem na engleskom dobro je zbog jednog drugog razloga: daje mi slobodu, ironičan odmak, dok istodobno postoji neka vrsta nadrealizma već samim time što naši seljaci govore engleski. Eto, malo iz prkosa, a većim dijelom iz praktičnih razloga odabrao sam engleski. Živim na engleskom, pa zašto onda ne bih i pisao na engleskom jer življenje je valjda teže od pisanja.

Mnogi su američki književni kritičari u vašem pisanju iščitali tragove Kafke, Tolstoja, Gogolja i drugih europskih pisaca. Jesu li ti utjecaji i vama tako očiti i jesu li možda i namjerni?

— Mislim da se to njima iz te udaljenosti samo tako čini. Odrastao sam u okruženju koje je posve drukčije od američkoga, u tom srednjoeuropskom kulturnom krugu. Iz podneblja proizlaze slični senzibiliteti. Ovdje je odnos prema politici i prema birokraciji ciničan i uglavnom postoji izvanredan osjećaj za apsurd. Stoga, ako na nekim mjestima moje pisanje zvuči kao da sam učio od Kafke, to zapravo potječe iz našeg zajedničkog austrijskog kolonijalističkog podneblja. To, s druge strane, ne znači da nisam čitao i učio od Kafke, Gogolja, Dostojevskog i drugih. Uostalom, odrastao sam na europskoj književnosti i filozofiji. Naravno da je to moralo ostaviti traga u mom pisanju.

Rat stvara dobre priče

Kako je američka publika reagirala na vaše priče s obzirom da je glavna tema u njima ipak Hrvatska, rat, sudbine naših ljudi, bez obzira događaju li se ovdje ili u Americi?

— Mislim da su ih ljudi ipak čitali samo kao priče, što i jest bio moj cilj. Rat je izvrsna dramatična situacija za stvaranje priča. Na primjer, priča o bludu u miru uglavnom je dosadna i samo još možda John Updike može nešto zanimljivo o tome napisati. No ako imate rat i suprotstavljene strane kojima pripadaju neki muškarac i žena, pa u zaplet uvedete blud, priča odmah postaje slojevita, sadržajnija, intrigantnija, dramatičnija. Stoga, s jedne strane, nisam pisao o ratu, samo zato da bih sebi i drugima razjasnio što se događa, nego ponajprije zato da bih ispripovijedao dobre priče, a nažalost rat ih stvara. Naposljetku, naša je civilizacija i proistekla iz rata, pa i kultura pisanja potječe od ratnih priča, od *Ilijade* i manjim dijelom *Odiseje*. Prva polovica Biblije sastoji se uglavnom od ratnih priča. Tako mislim da sam direktno ili indirektno pokupio mnogo od tog svjetonazora koji se zasniva na ratnim pričama. Gledajte, i sport je zapravo simulacija rata. Posve je prirodno pisati o ratu jer nam je kultura ratnička. Ni Amerikancima to nije strano jer to je zemlja koja je u ovom stoljeću sudjelovala u najviše ratova.

S obzirom da svoje priče nisam ni pisao kao propagandu, nisu ni primljene kao propaganda. Jasno, dogodi se da ljudi ne razumiju priče. Tako npr. kad sam jednom javno čitao priču *Kožuh*, u kojoj lik iz osvete ubije nedužna čovjeka, a pisana je ispovijedno u prvom licu, neki me student pitao kako je moguće da nekog ubijem i onda o tome mirno pričam i još mi plate za to. Taj mladić, dakle, nije znao ni osnovne stvari o pisanju.

U vašim pričama gotovo uvijek postoji manje ili više izražena crta nadrealnosti. To je vidljivo i u pričama s ratnom tematikom. Znači li to da kontekstualizacija rata iz američke perspektive može biti bitno drukčija od ovdašnje?

Naši književnici i kulturolozi još pate od jugoslavenske ideologije nepovjerenja prema emigrantima. Za njih smo mi iz inozemstva još uvijek samo gastarbajteri, zidari, seljaci ili politički reakcionari

— Da, jer ja mogu stvari relativizirati. Da sam se sklanjao po podrumima za vrijeme bombardiranja, pisao bih turobno i ne bih mogao imati ironičnu distancu o kojoj moje pisanje umnogome ovisi. Uvijek tražim neki pomak, nešto neuočljivo na prvi pogled. Htio sam, prije svega, da se uvijek nešto dogodi. Ako postoji mogućnost da se nešto dogodi, u mojim se pričama gotovo uvijek dogodi zato da bi bile dinamične. U stvarnosti se najčešće ništa ne dogodi. Recimo, imate čovjeka koji se želi osvetiti, ali ne učini ništa, nego to samo »kuha« u sebi. I to naravno može biti tema priče, ali ja hoću da motivacija, želje i strahovi prouzroče događaje zbog priče. To je nešto poput sna — u snu se sve događa, nemamo kontrolu nad zbivanjima. Tako i ja pisanje promatram kao sanjanje sve je moguće. Iz toga proistječe ono nadrealno u mojim pričama.

Kulturdiktatori i oponašanje njemačkog jezika

Vaša su dva priručnika o kretivnom pisanju postigla znatan uspjeh. Koliko je to utjecalo na vaše pisanje i koliko je poslije pisanje utjecalo na drugi priručnik. Postoji li tu interakcija?

— Postoji interakcija jer nikad nisam bio posve spontan pisac. Uvijek sam promišljao o tehnici pa zato kad mi je izdavač ponudio da napišem priručnik, rado sam to prihvatio. U tim sam knjigama postavio razna pitanja koja sam i sâm htio riješiti. Iščitavao sam razne pisce i analizirao detalje njihova rada. No, s druge strane, zapravo su mi ti priručnici više pomogli u predavanjima i radu sa studentima nego u mom pisanju. Naime, kad kad sjednem da napišem priču, uhvati me panika. Stvar je u tome da je svaka priča na neki način nov svijet koji treba od temelja stvarati. Mislim da se ne može raditi prema formuli. Ako se piše prema formuli, izgubi se životnost. Uvijek pišem *ab ovo*. Isto tako ne predajem dogmatično, nego potičem studente na eksperiment i slobodu.

Kulturna je sredina ovdje posljednjih godina jako opterećena time što hrvatska književnost u svjetskim razmjerima zapravo ne postoji. Nema prijevoda, ne postoje prepoznatljiva mjesta i autori. No neki tvrde kako i nemamo bogznašto ponuditi čitateljima u svijetu. Iz vaše američke perspektive kako to izgleda?

— Mislim da velik dio krivice za slabu prezentaciju hrvatske književnosti u inozemstvu snose ovdašnji političari i kulturdiktatori. Tako se npr. Ivu Andrića neko vrijeme isključivalo iz hrvatske književnosti zbog njegova jugoslavenstva. Da nismo toliko sve ispolitizirali i da stalno ne sužavamo i sami mijenjamo što je to hrvatska književnost, mogli bismo se bolje prezentirati. Mnogi mali narodi napravili su proboj na englesko govorno područje, a mi nemamo čak ni dovoljno širok pristup u prihvaćanju vlastite književnosti i stalno mijenjamo mjerila. Ako nam se netko ne sviđa ili način na koji piše, odbacujemo ga. Tako su bile odbačene npr. Slavenka Drakulić i Dubravka Ugrešić iako su imale velik uspjeh. I one su dio hrvatske književnosti. Gledajte, čak smo se neko vrijeme odricali i Krleže. S druge strane, velik je problem i to što nema dovoljno kvalitetnih prevoditelja. Prevođenje se ne cijeni koliko bi trebalo, a i malo se plaća. Ima dobrih prevoditelja sa srpskog, a malo s hrvatskog. K tome, mnoga je naša djela teško prevoditi pa i Krležin je stil umnogome sazdan od naših jezičnih zavrzlama, Andrićev od turcizama i bosanskog kolorita, a to je često neprevodivo. A možda to što Krleža ne zvuči naročito na engleskom, otkriva solipsizam njegove i naše kulture — previše je lokalnih političkih aluzija koje stvaraju nezgrapan mulj iz kojeg se priče sporo, turobno, teško izvlače, bez dovoljno radosti, igre, duha.

Međutim, postoji još nešto: austrijsko-njemački kulturni kolonijalizam. Naime, čini mi se kako se ovdje ljudi trude kompliciranо pisati, čak se povode za njemačkim jezikom i njegovom konstrukcijom, a naš jezik ipak nije kao njemački i onda se dobiva zamršenost rečenice i izričaja. Takve se nezgrapnosti najbolje vide u prijevodu. Ne postiže se melodičnost jezika i glatka narativnost. Rekao bih da se srpski pisci nisu stidjeli, niti se stide, običnosti i jednostavnosti pripovijedanja čime su postigli snagu i u prijevodu. Pa ipak, mislim da imamo i starijih pisaca, eto npr. Kozarca i Begovića koji se nikad nisu prevodili, pa možda treba pokušati i s takvim izdanjima. Ako knjiga ovdje ne bude istrijebljena, mislim da će biti mnogo toga za predstavljanje svijetu jer ima talentiranih pisaca, npr. Pavličić, Jergović i dr. Vidim da su ovdje loša vremena za knjigu, a kruh i knjige trebali bi biti jeftini i svakome dostupni. Čini mi se da je kruh još jeftin, ali knjige su skupe i to je dugoročno loš znak.

Ekskluzivno i totalitarističko književno ozračje

I još nešto: ovdje misle da je hrvatska književnost samo ono što nastaje tu i da se ne može dobro pisati u inozemstvu. Naši književnici i kulturolozi još pate od jugoslavenske ideologije nepovjerenja prema emigrantima. Za njih smo mi iz inozemstva još uvijek samo gastarbajteri, zidari, seljaci ili politički reakcionari. Stoga se ništa ni ne očekuje od tog pisanja u inozemstvu, usprkos tome što se govori o odljevu mozgova koji se valjda odnosi samo na inženjere i prirodoslovce. Kamo bi dospjeli Irci da su imali takvo stajalište? Joyce je pisao u inozemstvu, a revitalizirao je engleski jezik. Niz je takvih primjera: Beckett je pisao na francuskom, Poljaci Conrad i Kosinski pisali su na engleskom, Rus Nabokov isto tako... A nama ne treba književnost koju pišu Hrvati na stranim jezicima, iako brojke govore da polovica Hrvata živi izvan Hrvatske. Sve dok se ne proširi pristup tome što je to hrvatska književnost, dok ne budu svi uključeni — i oni koji pišu na dijalektima i stranim jezicima, svih političkih orijentacija — hrvatska književnost neće biti prisutna u svijetu. Ovdje je književno ozračje još izrazito ekskluzivno i totalitarističko po temperamentu, a ne pluralističko. Što će naša književnost svijetu ako je toliko ekskluzivna?

S europskog gledišta često je odveć naglašeno kako iz Amerike stiže samo* fast-food*, holivudska produkcija i književnost s lista bestselera. Premalo se zna i govori o tome da tamo isto tako postoji jedna paralelna kultura, nikako je ne valja nazvati subkulturom, koja ipak njeguje neke druge vrijednosti i stvaralačke oblike. Pa i vi ste sami dio te akademske kulture. Je li vam to pomoglo pri objavljivanju knjiga?

— Ta se paralelna kultura kreće u rasponu od jazza pa do alternativnih smjerova u pjesništvu. Doista postoji niz kulturnih slojeva u Americi i ne bave se svi samo komercijalnim stvarima. Književna *off*-produkcija najrasprostanjenija je na sveučilištima. Većina sveučilišta ima programe za kreativno pisanje, a odjeli za engleski pomno prate tu nekomercijalnu produkciju. Tako zapravo sveučilišta na stanovit umjetan način njeguju kulturu pisanja, isto kao i takvu vrstu slikarstva koje bi već nestalo da ne nastaje u okrilju i uz potporu sveučilišnih institucija. S druge strane, postoji tzv. *caffè*-kultura. U svakom gradu, osobito u sjevernim gradovima, ima kafića koji su svojevrsna kulturna okupljališta, u kojima se svira jazz i održavaju se književne večeri. Treći je način razmjerno nov — Internet, na kojem se mogu naći izdanja što ih možda veliki knjižarski lanci ne drže. No može se reći kako i neki časopisi nastoje pratiti i pridati važnost nekomercijalnoj produkciji. Na primjer i *New York Times Book Review* možda će prešutjeti novu knjigu Stephena Kinga, a pisat će o drugoj koja nije ni na jednoj listi bestselera. Neki veliki nakladnici, koji uglavnom objavljuju komercijalne knjige da bi održali ugled kod zahtjevnije publike, objavljuju alternativnu književnost na kojoj ne zarađuju direktno. Isto tako postoje i mali izdavači, specijalizirani za određene vrste nekomercijalne produkcije.

U Americi svi imaju više identiteta

U mom slučaju mislim da mi nije pomoglo to što sam i sam dio akademske zajednice. Široka publika ipak više voli pisce koji imaju neku zanimljivu, neobičnu biografiju ili su sudjelovali u nečem senzacionalnom ili skandaloznom. Za ljude sa sveučilišta vlada mišljenje kako pišu o kompliciranim temama i na nerazumljivom, hermetičkom jeziku. No ja nastojim da moje pisanje bude jednostavno, a jezik melodičan jer ne volim biti u akademskom getu.

Doživljavate li samog sebe dijelom američke ili hrvatske književnosti?

— Ne doživljavam sebe u nacionalnim terminima. Amerika je toliko internacionalna da tamo svi imaju više identiteta. Višestruki identiteti posve su prirodni i to odgovara i mojoj naravi. U tom sam smislu i američki i hrvatski pisac i istodobno nisam ni jedno ni drugo. U toj je zemlji najbolje biti neopterećen porijeklom. Nije mi ni pomoglo ni odmoglo to što sam iz Hrvatske, a da forsiram hrvatstvo, vjerojatno bi mi odmoglo. Z

ZLOVOLJE ŠUTNJE

Psihotrauma i rat

Simptomi posttraumatskog poremećaja javljaju se najčešće unutar šest mjeseci nakon izlaganja traumi, a mogu se očitovati i do 30 godina nakon traume

Rudolf Gregurek

Ulomci iz teksta »Povijest psihotraume« Rudolfa Gregureka, objavljenog u knjizi Rudolfa Gregureka i Eduarda Klaina *Posttraumatski stresni poremećaj — hrvatska iskustva*

Trauma je jedinstveno iskustvo vezano uz neki događaj ili trajno stanje, kod kojeg se sposobnost osobe da integrira afektivno iskustvo onemogućeno prijetnjom životu ili tjelesnom integritetu. Posttraumatski stresni poremećaj definiran je kao klinički entitet u trećem izdanju Dijagnostičkog i statističkog priručnika mentalnih oboljenja, Američkog psihijatrijskog udruženja (1980). Značajka ovog poremećaja je pojava karakterističnih simptoma koji su rezultat traumatskog događaja koji prelazi razinu normalnog ljudskog iskustva, a simptomi se javljaju u većine ljudi izloženih traumatskom događaju. Simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja karakterizirani su stalnim ponovnim doživljavanjem traumatskog događaja, a ta intenzivna sjećanja praćena su odgovarajućom mučnom emocionalnom reakcijom. Ponekad se javljaju mučni snovi koji bolesnika bude tijekom noći po nekoliko puta. Bolesnik se može iznenada početi ponašati ili osjećati kao da se traumatski događaj ponovno zbiva, odnosno kao da ga ponovno proživljava (za to su primjer iluzije, halucinacije i disocijative — flasback epizode), a događaji koji simboliziraju ili podsjećaju na traumatski događaj mogu izazivati intenzinu psihološku patnju. Bolesnici nastoje izbjegavati poticaje, misli ili osjećaje vezane uz traumu, a može se javiti i nemogućnost sjećanja na neki važni aspekt traume (psihogena amnezija). Javljaju se i simptomi pojačane pobuđenosti koji nisu postojali prije traumatskog odgađaja, a očituju se smetnjama sna, prekomjernom napetošću i preosjetljivošću, smetnjama koncentracije, hipervigilinošću, reakcijama pretjeranog straha, a može se javiti i fiziološka reaktivnost kao i agresivne reakcije različitog intenziteta. Simptomi posttraumatskog poremećaja javljaju se najčešće unutar šest mjeseci nakon izlaganja traumi, a mogu se očitovati i do 30 godina nakon traume.

Kliničko razumijevanje ratom uzrokovanog posttraumatskog stresnog poremećaja radikalno se mijenjalo tijekom godina. Poznato je da izlaganje preplavljujućem traumatskom doživljaju vodi do pojave bolnih sjećanja, tjeskobe, nemira, što je često bila središnja tema u literaturi, od Homera pa sve do danas. Međutim, psihijatrija kao struka dosta je kasno i s teškoćama prihvatila ideju kako zbilja može mijenjati ljudsku psihologiju i biologiju.

* * *

Rat sam po sebi sadrži vjerojatno najveći broj najsnažnijih provocirajućih činitelja koji često dolaze u nizu ili čak zajedno, a u svakom slučaju predstavljaju pritisak na sve modele psiholoških obrana. Ratna situacija mobilizira osobu da uključi maksimalan broj obrana i da stvori određene obrambene sustave, ali ovakva proživljavanja prisiljavaju osobu da traži blizinu drugih ljudi što dovodi do sastavljanja brojnih malih, srednjih i velikih grupa. U tako sastavljenim grupama dominiraju regresivni fenomeni. Regresija odgovara povratku na manje faze i primitivnije forme mentalnih aktivnosti, a vraćanje se zaustavlja na mjestima koja su već ranije bila fiksirana. Kada pojedinac prvi put dođe u nepoznatu, za njega nedovoljno strukturiranu grupu, on neizbježno na putu svoje adaptacije, odnosno u procesu ovladavanja novom okolinom, prolazi kroz stanje tjeskobe (Foulkes, 1964) i dezorijentacije. To pogotovo dolazi do izražaja u grupama veterana Domovinskog rata. Prvi put su se našli u grupi specifičnih potreba uz dominantno izražen osjećaj gubitka. U takvoj situaciji osjećaju se bespomoćno, ne znaju što se od njih očekuje, imaju doživljaj ugroženosti. Opisane okolnosti potiču porast anksioznosti i regresije pojedinca, odnosno cijele grupe. U ovim grupama, pogotovo, dominiraju, rani, primitivni mehanizmi obrana.

Edukacijski seminar

Kazna i opraštanje

Radojka Kraljević i Zdenka Pantić

U Međunarodnom centru za liječenje žrtava mučenja (IRCT Zagreb) u okviru redovitih aktivnosti provodi se izobrazba i trening profesionalaca i neprofesionalaca u medicinskim, socijalnim, zakonskim i etičkim aspektima mučenja. Seminar s temom *Kazna i opraštanje II* održan je u prostorijama Centra (Zagreb, Draškovićeva 53) 1. i 2. lipnja kao očekivani nastavak seminara održanog u rujnu prošle godine. Seminarom smo željeli progovoriti o potrebi da se pojedinac i društvo odrede u pogledu počinjenih djela i nedjela u ratnom razdoblju. To je način liječenja kao i prevencije. Kompleksnost problema zahtijeva multidisciplinarni pristup pitanju kazne, krivnje i opraštanja. Seminar je bio predviđen za liječnike, psihologe, psihijatre, kao i pomagače u radu sa žrtvama mučenja.

U programu seminara pokušalo se osvijetliti i dotaknuti probleme povezane s krivnjom i patologijom krivnje, refleksijom kazne u pojedinca i njegove obitelji, te velike grupe (nacionalne). Raspravljalo se o vanjskoj i unutrašnjoj krivnji, kao i o svjesnosti o krivnji i opraštanju u socijalnoj zajednici. Problem je rasvjetljavan i kroz pravne spoznaje te ulogu države i međunarodne zajednice u procesu kazne i opraštanja. Pravnička i diplomatska iskustva s nama je podijelio gost Donald Smith, veleposlanik Kanade u Zagrebu te psihijatrica iz Sarajeva Sabina Popović i pravnica Nada Mićanović Pavelić, a govorili su i predavači iz Centra Gorana Tocilj-Šimunković, Dragan Pavelić, Zdenka Pantić i Silvija Vidošić. Sudionici seminara vlastita su iskustva mogli podijeliti u supervizijskim grupama. Kao i u prijašnjim susretima u bogatoj raspravi i osobnim iskustvima pokušalo se pridonijeti boljem razumijevanju teme. Rezultati evaluacije (Damir Ljubotina, Radojka Kraljević) govore o dobrom odazivu sudionika, njihovoj zainteresiranosti te ocjeni seminara kao potrebnog i korisnog u ovom društvenom trenutku. Kao što je naveo jedan od polaznika seminara, traženje odgovora na zadanu temu bilo je teško, ali i potrebno.

Povod

Žrtve mučenja i reparacija

26. lipnja, Svjetski dan Ujedinjenih naroda za potporu žrtvama mučenja

Ove godine 26. lipnja očekuje se da će se u preko 70 zemalja svijeta priznati potreba razbijanja šutnje koja okružuje torturu. Utemeljen Rezolucijom GS UN-a 52/149 1997. godine Svjetski dan UN za potporu žrtvama mučenja želi pojačati napore za istrebljenje mučenja u svijetu.

Ove godine težište je na reparaciji kao preduvjetu za rehabilitaciju pojedinih žrtava te promicanju mira, pomirenju i stabilnosti u slomljenim društvima. U 60 do 80 zemalja svijeta, što je više od trećine članica UN-a, nastavljaju se mučenja izuzeta od kazne. Uz potporu Fonda UN-a za žrtve mučenja i EU-a. Međunarodni centar za žrtve mučenja (IRCT) podupire nove i već postojeće centre širom svijeta kako bi se osnažili oblici tretmana i potpore žrtvama mučenja. Preko 200 rehabilitacijskih centara za žrtve mučenja u svijetu danas radi u vrlo teški uvjetima i uz veliki rizik.

Reparacija

Pravo na reparaciju važno je žrtvama mučenja zato što ona priznaje da:

— *žrtva mučenja nije učinila ništa što bi opravdalo mučenje*
— *mučitelj snosi odgovornost za svoja djela*
— *država snosi odgovornost jer je zanemarila svoju dužnost da zaštiti svoje građane*
— *mučitelj i država su povrijedili međunarodno pravo*
— *žrtva mučenja vrijedi u ljudskom, ali i u financijskom smislu*
— *žrtva mučenja ima pravo ponovno zauzeti svoju punu ulogu u društvu.*

Redakcija *Zareza* podržava Svjetski dan UN za podršku žrtvama mučenja pokušavajući probiti zid šutnje govoreći o njemu.

Razgovori: Alija Sutović, psihijatar

Trauma na traumu

Ljude je lakše izluditi nego liječiti

Grozdana Cvitan

Na Međunarodnom skupu psihoterapeuta u Dubrovniku Alija Sutović sudjelovao je prilogom pod nazivom *Odgođeno žalovanje kod prognanika s nestalim bliskim osobama* iz kojeg objavljujemo ulomak. Bavljenje PTSP-om obvezatno asocira na rat i bavljenje traumom u samom njezinu nastajanju.

Kako ste se našli s PTSP-om?

— I prije rata bavio sam se životnim utjecajem teških događaja na psihu. Naravno, bili su to mirnodopski događaji (kakav značaj na pojedinca ima određena osobna trauma), a onda je došao rat i njegove posljedice. To je promijenilo štošta pa i moj magisterij. Kako sam cijeli rat bio u doticaju s ljudima oboljelim od PTSP-a, to sam odmah nakon rata to područje izabrao i za znanstveno izučavanje. Jer kad odlučite pomoći u nečemu kao što je rat, onda je najpotrebnije raditi ono što najbolje znate. Uz rad s pripadnicima Armije BiH i na ratnim forenzičnim slučajevima (a njih je tada bio ogroman broj) radio sam i s drugim pogođenim populacijskim grupama: prognanicima, silovanim ženama, adolescentima... S obzirom da je stručnjaka, profesionalaca mentalnog zdravlja malo, prisiljeni ste raditi s različitim grupama.

Apsolutno napušteni

Koja je ovog trenutka najreprezentativnija grupa s kojom radite?

— Već dvije godine radim u prognaničkom naselju Mihatovići pored Tuzle, a to je jedno od najvećih prognaničkih naselja u Bosni i Hercegovini, novosagrađeno, čini mi se na pogrešnom mjestu jer osim što je ružno krajolikom ono je i bez komunikacija. Pomalo nestvarno. A u njemu borave prognanici isključivo iz Podrinja.

Ima li u tom izboru mjesta nekog sustava?

— Ima i takvih razmišljanja. Možda u svemu ima nekog smisla, međutim, meni se čini da je sve to rađeno bez smisla i u kaosu, a završi jednako. Suprotno razmišljanje naime govori kako prognanicima život treba učiniti što nesnošljivijim jer će se tako prije vratiti. Istodobno se ne čini ništa da bi taj povratak bio moguć. Naravno, riječ je o autoritetima, a da bi sistem bio konzistentan, mora imati usuglašene uzroke i posljedice. Zato prije postojeće stanje vidim kao rezultat ishitrenih i *ad hoc* odluka.

Kako ljudi u naselju doživljavaju svoj položaj? Osjećaju li se napušteno?

— Oni su apsolutno napušteni. Oni koji su zaduženi da ih posjećuju i brinu o njihovu smještaju, standardu pa i nadi, to izbjegavaju, jer se na njih projicira agresija koju takve skupine nose u sebi. Naravno, prognanici taj izostanak itekako primjećuju.

Je li to šansa da se na prvotnu, ratnu nalijepe i nove traume?

— Naravno. To je druga, sekundarna trauma i svi su je oni imali zbog različitih razloga. Najvažniji među njima je seljenje. Naime, oni su najprije bili smješteni u kuće koje je trebalo popraviti i oni koji su dopustili korištenje tih kuća, kuće su im brže popravljene. To je trajalo godinu-dvije. Za to vrijeme prognanici su se već donekle integrirali, posebno njihova djeca. Imali su okolinu, poznavali susjede i onda su premještanjem u novo naselje izgubili to tako važno okruženje u Bosni koje nazivamo *komšilukom*. To novo premještanje postalo je izvor još jedne traume. Osim toga u takozvanim apartmanima tih naselja živi često i nekoliko obitelji, više generacija, uvjeti za intimni, privatni, obiteljski život ne postoje i to podjednako teško podnose sve generacije. Učenik od kojeg se očekuje uspjeh u školi nema gdje sjesti i učiti, a da o drugim oblicima privatnosti ne govorimo.

Zaboravljene žene

Sve ostalo (dolazak u razne centre, odlazak iz njih u kuće, razmišljanje o onima koji su ostali kod kuće, u okruženju, u Kamenici, u Cerskoj, o muškarcima koji su se borili ili onima koji su zarobljeni, pogibije o kojima su čuli, padanje gradova, događaji u Srebrenici, postdaytonska Bosna i sve drugo što se događalo) sekundarne su traume. U te idu i odlazak u Njemačku, izdavanje *Duldung-viza*, progoni, policijski tretman kojem su izbjeglice tamo izložene (jer činjenica je da je, uz sve dužno poštovanje Njemačkoj za zbrinjavanje preko tri stotine tisuća izbjeglica, cijela situacija iskorištena i za mijenjanje zakona o azilu koji je bitno postrožen). Oni su u Njemačku došli u vrijeme jednog zakona, a onda je on u vrijeme njihova boravka tamo izmijenjen, pa je izmijenjen i odnos prema izbjeglicama, što je značilo upadanje u stanove noću da bi im se reklo kako su im vize istekle, pa ih se vraćalo u Bosnu u neizvjesnost i daljnju traumu... Osim toga tu su i traume silovanih žena...

Što je s njima danas? Jesu li zaboravljene?

— Uglavnom jesu. One su bile svojevrsno senzacionalističko otkriće i često su tako tretirane i u medijima, a onda se dogodilo da se mnoge od njih nisu ni znale ni mogle s time nositi, što je bio izvor sekundarnih trauma. Danas su uglavnom zaboravljene, što je možda za njih i bolje. Jer one nose svoje traume kako znaju, dio ih sudjeluje u određenim terapijskim procesima, nekima je uspjelo, uslijed toga što im se dogodilo, otići u treće zemlje. To su iskoristile kao privilegiju koja im je pomogla da se negdje izgube, nestanu, utope.

Bezbroj problema

Koliko je rat djelovao na različite ovisnosti?

— U Bosni se dogodio fenomen, posebice kad je bila u blokadi s obiju strana. U tom trenutku se osjetno smanjio alkoholizam tradicionalno prisutan u Bosni (nedostatak rakije, ali i svih drugih pića), a to je pomoglo i smanjenju psihoza pa i samubojstava. Bio je prisutan nagon za preživljavanjem koji se i kod depresivnih i kod potencijalno depresivnih manifestirao pozitivno. Isto je i s drogom, iako postoje krajevi gdje je *trava* vrlo omiljena (Gračanica), a što se onda zakonski sankcionira. Poslijeratno razdoblje karakterizira porast ovisnosti, prvenstveno alkoholizma a to je često i vrsta samomedikacije (alkohol služi konzumentima kao njihova vrsta borbe protiv traume, anksioznosti i svega što PTSP nosi).

Što se droge tiče, ona jest u porastu, ali točnih statističkih podataka nemamo. Imamo sastanke i predlažemo aktivnosti, ali dok nema novaca za projekte i pomoć, ne može se ništa bitno napraviti. Jer mi se educiramo, osobno sam s još nekolicinom kolega prošle godine bio u Sloveniji na edukaciji koju je vodio kolega Kastelic i njegova ekipa, uz nevladine organizacije. To je zanimljiv projekt, ali novca nema pa što s njim? Ipak, čini se da nema još ni toliko droge.

Ako kao stručnjak napravite projekt potreban društvu, postoji li ustanova koja će ga prihvatiti i financirati?

— Ne. Mi možemo doći i rado smo primljeni, ali onda čujemo sve o tome kako novca nema, tko štrajka, a tko što blokira i znate već kako to završi.

Kako prognanike pripremate za povratak njihovim kućama i koliko se oni žele vratiti?

— Oni koji su aplicirali za odlazak u treće zemlje čekaju razgovor o vizi i oni se ne žele vratiti. Najmanje od svega žele sresti ljude s kojima su nekad živjeli i koji su im nanijeli zlo. Oni koji misle ostati u BiH uglavnom se žele vratiti svojoj kući, ali ih čeka bezbroj problema. Jer oni se uglavnom nemaju gdje vratiti. Vladine i nevladine organizacije nude im materijal za ponovnu izgradnju kuće, ali često uz uvjet da kuća mora biti gotova za mjesec dana inače će izgubiti građu. Često su u pitanju žene s malom djecom, nedostatak novca da se plate majstori, a i nedostatak graditelja jer je velika potražnja. To izaziva nove traume koje pojedince ponekad uvedu i u psihozu.

Interes da se sve to skrpa

Posebno pitanje su pritisci, ucjene i zastrašivanja. To su vrlo otvorene prijetnje Srba, koje se stalno čuju na našoj televiziji, a izgovaraju ih stanovnici onih sela u kojima se očekuje skori povratak. Ljudi koji su se htjeli vratiti u Srebrenicu morali su se prije nekoliko mjeseci suočiti s porukom da je pretučen Bošnjak u tamošnjem gradskom vijeću. Naravno, mnogi su poslije toga shvatili da još nije vrijeme da se vrate, posebno da nije vrijeme da tamo ostaju preko noći. Nedavno mi se obratila starica koju je kundakom u glavu udario ruski vojnik iz mirovnih snaga kad je zatražila da pogleda kuću u koju bi se uskoro trebala vratiti u blizini Zvornika. Ona je u ratu ostala uglavnom sama i preostao joj je još samo povratak kući u kojoj će umrijeti.

Kako je prošao ruski vojnik?

— Bez konzekvencija. Mediji to nisu ni spomenuli. Na televiziji se sada pričaju neke druge stvari.

Koliko je danas prisutna politička podobnost, prisutna u službenim medijima, koja potencira sasvim određene teme? Koliko su povratak i pomirenje teme međunarodne zajednice, a koliko ljudi na koje se odnose?

— To je prisutno i na tome se sada insistira bez obzira na stvarne mogućnosti. Pritisak međunarodne zajednice očigledan je i ona insistira na brzom vraćanju i pomirenju zbog nekih svojih interesa i razloga. To naravno nije moguće tako brzo, a ni pritiskom izvana s nečijim tuđim interesom da se sve to skrpa. Jer stvari su tako skrojene da je krpanje nemoguće ili teško izvedivo. Nemoguća je daytonska Bosna, a od toga proizlaze i mnoge druge nemogućnosti.

Što bi trebalo promijeniti da bi bilo moguće?

— Nisam stručnjak za politiku, ali kao liječnik mogu reći ono što primjećujem kao želje mojih pacijenata. To je Bosna kakvom je oni vide, a to je prije svega onakva u kakvoj su živjeli prije rata. Oni očekuju i definitivan pad političkih struktura uključenih u rat, ponajprije u Jugoslaviji Miloševića, što smatraju važnim i za promjene u Bosni od kojih su najvažnije nestanak entitetskih granica i slabljenje podjela unutar zemlje. Za razliku od njih, osobno mislim da ljudima u Republici Srpskoj toliko odgovara nagrada koju im je svijet dao za sve ono što su učinili, a sastoji se u polovini teritorija Bosne i Hercegovine (tko će izračunati onih 51 prema 49 posto), da se nikad neće toga odreći i svaki pokušaj mijenjanja toga doživjet će kao novu »ugroženost«, odnosno priliku za novi val ili spiralu nasilja.

Pivo za fundamentalista

Ljude smetaju i oznake koje su svojevrsne poruke. Prijeđete li granicu kod Nove Gradiške vidjet ćete samo srpske oznake, sve na ćirilici i tako dalje. Što se simbola tiče, ista isključivost i nepoštivanje integriteta zemlje vlada i na prijelazu kod Kamenskog. Hoće li na tom planu međunarodna zajednica nešto napraviti i zašto već nije ostaje vidjeti. Jer državu treba zaokružiti i na neki način napraviti jedinstvenom. Naravno, ostaje krupno pitanje bosanskog identiteta: može li on postojati, je li on još bilo kome atraktivan, tko je kome u toj Bosni blizak i mogu li se svi oni uopće zvati Bosanci? Sve to sada stoji vrlo loše.

Moć riječi

Na ovim se prostorima brzo počelo govoriti o onome što se zaista dogodilo. Je li to dobro ili je ponešto i prebrzo?

— Dobro je što se priča i ne treba raditi pauze, ali je pitanje tko ima uši da to čuje. Možda je svijet ipak, poučen zavjerom šutnje, odlučio odmah nametnuti razgovore o događenom. Ipak čak i na ovako stručnim grupama kao što su naše, moguće je vidjeti kako su ti razgovori često isforsirani. Pripadnici onog naroda koji je bio agresor u tom ratu odmah na početku razgovara zauzimaju stav koji otprilike glasi: Pa nećemo se mi sad ispričavati za ono što su neki drugi napravili i što nas vi napadate. Na taj način oni u grupi rade od sebe žrtve, cijela situacija u grupi se mijenja i svi bi mi onda njih »trebali« žaliti. I to se ponavlja. Ono što iz tih susreta osobno mogu zaključiti jest činjenica da je i vođenje genocidnog rata trauma i naravno treba je proraditi. Oni koji je ne prorade, u prilici su da slažu traume i krenu u nove. Za takve traume uvijek je netko žrtva. I to bi trebalo shvatiti.

Svaki je čovjek pripadnik i zbroj različitih identiteta. Bilo bi vrlo važno da profesionalci jačaju i razvijaju upravo svoj profesionalni, stručni identitet i da snose odgovornost za ono što rade i govore, to jest trebaju biti svjesni svog profesionalnog identiteta djelovanja na mjestima na kojima se pojavljuju i istupaju. Ljude je lakše izluditi nego liječiti i toga svi trebaju biti svjesni. Ako mi uspijemo unaprijediti proces rekoncilijacije, već smo puno napravili i za to je potrebno puno stručnjaka na svim stranama. Oni imaju moć javne riječi i moraju biti svjesni moći kao enzima koji će se moći suprotstaviti retrogradnim, agresivnim političkim procesima. Z

Alija Sutović rođen je 1956. godine u Rožaju (Sandžak, Crna Gora). Medicinu je studirao u Sarajevu, a specijalizaciju i postdiplomski u Zagrebu. Psihijatar je zaposlen u Tuzli i šef odjela za forenzičku psihijatriju. Magisterij medicinskih znanosti stekao je izučavanjem posttraumatskog stresa.

Zašto se Arkan povampirio?

Mit o Odiseju doživljava se kao prijetnja i kao presuda

Ulomak iz teksta *Odgođeno žalovanje kod prognanih s nestalim bliskim osobama*

Alija Sutović

Dragana, Ceca i Aca Lukas

Poricanje traume i odgoda žalovanja izražava se i kroz prisan odnos prema glazbi koja je tipična za počinioce zločina nad njima. U godinama prije rata došlo je do prave navale tzv. *novokomponovane muzike* koja je najčešće kič (trash), a čiji su predstavnici i »zvezde« spomenuti u podnaslovu. Ova muzika potekla je iz određenog kulturnog sloja Srbije i proširila se i na druge krajeve bivše Jugoslavije. I Bosanski pjevači su je prihvatili i dali značajan doprinos njenom razvoju, zaboravljajući svoju tradicionalnu »sevdalinku«. Sada u Tuzli i okolini mnogi vlasnici restorana angažiraju slavne pjevače i pjevačice iz Srbije, a među publikom su u najvećem broju prognanici. Zvijezda ove vrste glazbe Dragana Mirković, poznata po vrlo militantnim, genocidnim i uvredljivim izjavama prema muslimanima u Bosni, prije mjesec dana u Tuzli je imala koncert. Od oko 2.000 posjetilaca prognanika je bilo oko 90%. Domaće stanovništvo je nedolazak na taj koncert smatralo pitanjem dobrog ukusa i nacionalnog ponosa. Beogradski TV kanal *Pink* odlično se prati na području Tuzle, a u prognaničkim kućama najčešće gledaju samo taj cjelovečernji zabavni i »kolaž«-program. Djeca koja imaju problema da zapamte osnove školskog gradiva često znaju na desetine tekstova tih groznih pjesama. Mnogi promatrači ove pojave smatraju da se radi o nečemu što spada u područje identifikacije s agresorom. Ja mislim da je to dio poricanja traume i odgoda žalovanja. Kontaktom s tom glazbom vrši se vremensko preskakanje čitavog ratnog i poslijeratnog perioda i ostvaruje se nastavak tamo gdje se stalo, u godinama prije rata.

Mit o nestalima koji su živi i zdravi, negdje u Srbiji

Među ženama prognanicima postoji jedan manji broj onih kojima su muževi početkom rata ostali na terenskom radu u Srbiji ili Rusiji. Oni su se u međuvremenu tamo oženili i ostali da žive. Njihovim ženama je to bilo jasno još tijekom rata, ali su odgađale svoje »žalovanje«, sve dok nakon rata nije postalo jasno da bi se oni mogli vratiti, ali se ne vraćaju. Ova kategorija žena relativno je često bila u kontaktu sa psihijatrom i psihosocijalnim timom, tijekom jedne ili dviju godina nakon rata. Prateći ih mi smo utvrdili da su one najčešće razriješile svoje žalovanje putem »osvete«, zasnivajući ljubavne veze, često i višestruke, i imajući čak i djecu u tim vezama.

One su na neki način postale identifikacijski model u odgodi žalovanja stvarno nestalih osoba, kojima se nakon pada Srebrenice gubi svaki trag. Jedan dio prognaničke populacije s nestalim osobama konstruirao je jedan zanimljiv mit koji po mom mišljenju ima funkciju odgode žalovanja. To je mit o tisućama živih i zdravih Bošnjaka — muslimana koji su zatočeni negdje u Srbiji i koji prinudno rade u rudnicima. Taj mit je s vremenom evoluirao, od pravog zatočeništva s užasnim uvjetima rada, mučenjima i ubijanjima iznemoglih, beskorisnih ljudi, do statusa koji je sličan sa statusom onih koji su ostali na terenskom radu u Rusiji i Srbiji. Prelazna faza u evoluciji ovog mita jest »pouzdana informacija« da su svim tim zatočenicima, koji su nakon okupacije Srebrenice odvedeni u Srbiju, nasilno promijenjena imena: bošnjačko-muslimanska imena zamijenjena su srpskim i svi oni međusobno su morali zapamtiti nova imena, a upotreba starih bila je strogo zabranjena i kažnjiva smrću. Na taj način su im »isprali mozgove«. Ideja o ispiranju mozga također je značajna za odgodu žalovanja, na magijskoj i fantazmatskoj razini: ako su im isprani mozgovi, onda se oni ni ne sjećaju svojih žena i rodbine.

Daljnja evolucija ovog mita išla je u pravcu asimilacije i integracije tih ljudi koji su se, sa svojim novim imenima, oženili i započeli novi život. Ovaj mit ima fantazmatsko i magijsko značenje u odgodi žalovanja. On stvara poziciju za dugotrajnu odgodu i snažno se odupire narastanju broja posmrtnih ostataka koje forenzički timovi svakodnevno skupljaju i odlažu na neadekvatnim mjestima.

Početak žalovanja kao smrt, ludilo, gubitak kontrole

Otpor kod odlaska na identifikaciju jednim se dijelom može objasniti također snažnom potrebom da se odgodi žalovanje. Mnoge žene opisuju stanje u koje bi dospjele kada bi ih se prisililo da odu na identifikaciju posmrtnih ostataka: »Umrla bih«, »Poludjela bih«, »Pala bih pa ne bih ustala«. Ove izjave ukazuju na to da je masivno suočavanje s gubitkom, u formi identifikacije, toliko opasno i traumatično da je nezamislivo i ima atribute smrti, ludila, gubitka kontrole.

Mit o Odiseju

Na neki način je mit o Odiseju prisutan kod prognanika s nestalim rođacima. Njega potenciraju uglavnom starije žene, majke ili nene nestalih. One tim mitom kao da upozoravaju mlađe da paze na svoje ponašanje. Pritom uporno ponavljaju stare mudrosti da se u svim ranijim ratovima često dešavalo da nestali dođu nakon dvadeset godina. Malo je vjerojatno da je iko od tih starih osoba čuo ili pročitao Homerov ep. Ipak je nekim čudom ovaj mit o povratku nakon dvadeset godina prilično stabilan i često se ponavlja iako se od tih starih žena rijetko može čuti konkretan primjer »povratnika nakon dvadeset godina«. Razmišljanje supruga nestalih o mogućem povratku njihovih muževa za dvadeset godina je praćeno s dosta anksioznosti i obično se zamišlja neki izmučeni i odbačeni stranac koji ni po čemu ne liči na onoga prije rata, koji je čudan, možda i lud i s kojim je nemoguće živjeti. Mit o Odiseju doživljava se kao prijetnja i kao presuda; s druge strane, ovaj mit na neki način stvara konvenciju o odgodi žalovanja za dvadeset godina. Čini se da tek tolika vre-

Razgovor: Esmina Avdibegović, neuropsihijatrica

Susret sa sobom

Uloga žene počela se mijenjati već tijekom rata, da bi se poslije rata promijenila još više

Grozdana Cvitan

Osim što su psihijatri ona grupa u društvu kod koje je rat još intenzivno nazočan, oni su i struka s velikim postotkom žena. Na skupu u Dubrovniku upravo je temi ženskog psihoterapeuta posvećena posebna pozornost, a što je i prvo pitanje ovog razgovora: **Koliko žena kao psihoterapeut može biti prepreka u procesu terapije?**

— Bila je to vrlo zanimljiva tema o kojoj je govorila Mirjana Pernar iz Rijeke i profesorica Ljiljana Moro, jer činjenica jest da psihoterapeutkinja žena može biti prepreka posebno u radu s demobiliziranim vojnicima, odnosno veteranima koji imaju ratne traume. I osobno imam takva iskustva jer sam često morala slušati rečenice tipa Vi to ne razumijete, Vi to niste proživjeli, Vi niste bili u ratu i tek kad bih im rekla da sam bila liječnik u ratu, da imam iskustvo bojišnice, oni su me prihvaćali kao terapeuta. Tada su me prestali gledati kao ženu i liječnika i gledali su u meni vojnika ravnog sebi. I to je olakšavalo otvaranje njihove priče, njihove traume.

Koliko stupanj sudioništva, odnosno suosjećanja očekuju od vas ljudi koji vam se obraćaju za pomoć?

— Očekuju da ih se razumije, da se razumiju njihovi osjećaji, ali prije svega očekuju da im se vjeruje. Osjete li sumnju u svoje iskustvo, od terapije nema ništa. Osnovno je stvoriti povjerenje između klijenta i terapeuta — bez toga nema daljnjeg rada. Posebno su osjetljiva skupina zlostavljane žene. Njih je vrlo teško navesti na razgovor o tome što doživljavaju u kući i što je to što njihovi partneri njima rade, budući da su u pitanju bračni i izvanbračni odnosi, odnosno sve vrste odnosa dvoje ljudi. Treba uložiti puno napora da bi se dobio sadržaj i da to oni adekvatno emocionalno poprate. Oni jako insistiraju na povjerenju.

Što ona ima reći?

Koliko su rat, stradanje žena, posebno masovna silovanja i sve drugo oslobodili žene u tom smislu da slobodnije govore i o životu uopće i o svemu što im se u njemu događa?

— Rat je pomogao ponajprije u činjenici da su psiholog i psihološka pomoć prestali biti strani, da se smanje i razbiju predrasude, da ljudi shvate kako zatražiti neku psihološku pomoć ne znači automatski biti lud. Danas je normalno otići porazgovarati s psihologom, psihijatrom, psihoterapeutom. Što se žena tiče, njima je cijela ta situacija pomogla da se otvore prema specifičnim ženskim problemima: zlostavljanju u kući, u obitelji. Jer to je tabu-tema, naročito u Bosni gdje je muškarac glavni član obitelji, gazda koji vodi glavnu riječ i kojeg žena mora slušati. Zbog svakog suprotstavljanja ona može biti smatrana nevaljalom. I to je običajno nasilje nad ženama u koje je uključena poslušnost, neuspjesi i slično. Muškarac odlučuje o svemu: novcu, odgoju djece, prijateljima, izlascima, načinu života pa i o oblačenju, ali ako nešto loše krene, kriva je žena. Napravi li dijete nešto loše, onda će to biti tumačeno majčinim lošim odgojem. Žena je kriva za sve.

Kako se rodila svijest kod žena? Koliko je u tome samosvijesti, a koliko uobičajenog odnosa liječnik — pacijent?

— Uloga žene počela se mijenjati već tijekom rata, da bi se poslije rata promijenila još više. Mnogi muškarci su ubijeni i nestali te su žene morale silom prilika preuzeti sve uloge na sebe (i muškarca i žene), ali time su osvijestile vlastitu vrijednost. Moguće je reći kako su neprilike koristile da bi se ženi vratila samosvijest, samopoštovanje i samopouzdanje.

Esmina Avdibegović rođena je 1957. u Kladnju. Neuropsihijatrica je zaposlena na Psihijatrijskoj klinici u Tuzli. Medicinu i specijalizaciju završila je u Sarajevu. Magistrirala je tezom iz područja suicidologije na području Tuzle prije rata. Doktorat priprema o kućnom zlostavljanju i psihičkim poremećajima kod žena s iskustvom kućnog zlostavljanja. Rat je provela u Tuzli.

Iz osobne prakse navela bih slučaj žene koja je došla u ordinaciju s tjelesnim simptomima (gušenje, bolovi srca itd.) praćenima nesanicom, nervozom (ponekad bi bez kontrole tukla djecu). Iako je bila riječ o tjelesnim smetnjama, nakon razgovora s njom doznala sam da je zaposlena kao spremačica, razvedena, majka četvero djece od kojih dvoje žive s njom, a dvoje s bivšim mužem. U braku je bila zlostavljana, muž je pio, svakodnevno je tukao, bila je doslovno zatvorena u kući, nije imala prijateljice ni kontakt sa svojom rodbinom. Bila je nepismena. Radila je teške poljoprivredne poslove. Kad se razvela, odnosno kad je istjerana iz kuće, vjerovala je kako nije nizašto sposobna. Vraćena je roditeljima koji su je zbog toga smatrali manje vrijednom, nije radila, sama je morala skrbiti za dvoje djece, dok joj s drugim dvojim bivši muž više nije dopuštao kontakt. U trenutku kad mi se obratila, to je trajalo deset godina.

Iako se kasnije zaposlila i brinula o sebi i dvoje djece, to nije puno pomoglo i čekala se eksplozija. Izuzetno joj je koristilo uključivanje u grupnu terapiju, jer — postepeno se uključujući — ona je shvatila da može govoriti o sebi, ali i o drugim temama, prvi put joj nitko to nije branio, a i drugi su bili zainteresirani čuti što ona ima reći. To joj je vratilo samosvijest, osjećala se važnom, shvatila je osobnu vrijednost nakon što smo joj ukazali na sve što je ona zaista uradila s uspjehom i njezina je terapija pri kraju.

Svijest o školovanju

Koliko samobrane žene koje danas često same podižu djecu u Bosni ponavljaju pogreške i ponovno stvaraju obiteljsku svijest oko muške figure, odnosno same umanjuju svoju ulogu i vrijednost?

— Istina je da figura oca nedostaje u mnogim obiteljima pa i svijesti žene i djece danas, a ono što pokušavam u terapiji jest osvijestiti ženama uspjeh u onomu u čemu su zaista uspjele. I u odgoju se stvari mijenjaju pa ubuduće uz samosvijest žena treba očekivati i veću ravnopravnost spolova. Tek danas promatrajući prognaničku populaciju iz različitih krajeva možemo kompletirati spoznaju o tome kako postoje različite vrste ponašanja za koje inače nismo svjesni da su uopće postojale. Primjerice, ljudi iz Podrinja koji su imali puno bogate zemlje i puno djece nisu marili za obrazovanje djece (i muške i ženske) pa dok je nama čudno kako su izbjegli čak i zakonske obveze o obvezatnom osmogodišnjem školovanju, Podrinjci su doživjeli kulturološki šok shvativši razmišljanja o školovanju djece u Tuzli. Promjenu u njihovim razmišljanjima vidjela sam u izbjegličkom naselju Grab Potok. Naselje se nalazi u šumi na padinama Konjuha i tamo sam vodila neke Nizozemce koji su im bili spremni pomoći. U razgovoru sa strancima prognanici su se trudili pokazati kako im je važno da njihova djeca sad idu u školu, iako oni sami nisu išli i to nije bilo bitno njihovim roditeljima. Oni danas s ponosom govore kako su im djeca odlični učenici, da nitko nije pao godinu i slično. Mislim da su u rađanju te svijesti puno napravile međunarodne nevladine organizacije koje su organizirale vrtiće i male škole po prognaničkim kampovima.

Znači li to da je rat pripomogao ne samo razdvajanjima, nego i nekim upoznavanjima?

— Sve to pokazuje da su i kulture regija do rata bile nepoznanice i da se tek sada zaista upoznajemo. Međutim, to istodobno ne znači i bliskost. Postoje velika nerazumijevanja pa i razdvajanje između domicilnog stanovništva i prognanika — to su dva svijeta. Jedni druge ne prihvaćaju i jedni druge krive za sve negativnosti, do toga da se prognanike krivi za nečiste ulice Tuzle...

Kulture regija

Koliko su ljudi nesigurni i prestaju bilo koji prostor osjećati svojim?

— To je prisutno i kod prognanika i kod domicilnog stanovništva u Bosni. To se vidi po odlascima iz Bosne koji su jednako česti među svim stanovnicima. Ni jedni ni drugi ne vide svoju budućnost jasno. Nema posla, sigurnosti, prognanici su predugo u statusu koji podsjeća na čekaonicu i stalno se pitaju o sutra. U mjestu dolaska nisu osjetili svoj dom, a u svoj ne znaju kad će se vratiti i onda je razumljivo da oni izabiru odlazak.

Ipak, s obzirom da treće zemlje izabiru jedni i drugi kako to da postoji svijest da će te zemlje biti njihova zemlja, a ne domovina?

— Ono što sam uvidjela radeći s prognanicima jest činjenica da je njima povratak na mjesto traume ponovna traumatizacija. Primjerice, kuće se rekonstruiraju, ali ne i ljudi. To jest, ljude nitko ne priprema na to kako se susresti s kućom, traumom, kako se osjećati sigurnim... Jedan moj pacijent koji se morao vratiti u okolicu Zvornika otišao je pogledati kuću za koju je dobio sredstva i trebao je početi obnovu. Put do kuće bio je jedna stazica jer je sve drugo bilo minirano. Bio je to muslimanski dio sela, sve je bilo porušeno za razliku od srpskog dijela u kojem su bili vrlo neraspoloženi susjedi. Kao ilustraciju ispričao je slučaj čovjeka koji je pao i povrijedio se prigodom obnove kuće. Rečeno mu je da nije zdravstveni osiguranik RS-a i umjesto u Zvornik poslan je u Tuzlu, što je puno dalje, a za ranjenika je to bilo pogubnije. Nepovjerenje u zdravstvene i prosvjetne radnike, u susjede i uopće u sutra nametnulo mu je pitanje: kako se vratiti. Nakon toga on želi iseliti. Ili iskustvo grupe žena koja se htjela vratiti u Bratunac. Kad su prvi put išle posjetiti mezare, bile su kamenovane. Uz sve što im je tom prigodom izgovoreno nijedna od njih više se ne želi vratiti, a moraju se vratiti. Zato mi ostaje nepoznato kako će se uopće taj povratak dogoditi. Koliko će vremena trebati? Je li sve što se događa forsiran povratak? Možda.

Računa li se zaista s povratkom ili je sve dio nekog pokusa, jer postoje i takva mišljenja? Zašto međunarodna zajednica, koja osigurava sredstva za povratak i obnovu, istodobno ne osigurava taj povratak mirovnim snagama?

— Možda bi bilo dobro da se grupe pomirenja, koje međunarodna zajednica danas utemeljuje, organiziraju na mjestima gdje problemi postoje. A to znači u Republici Srpskoj gdje bi se trebali vratiti Bošnjaci. Ili u Srednjoj Bosni gdje bi se trebali vratiti Hrvati. Svejedno. I danas se miniraju kuće da bi se spriječilo vraćanje. A organizirati grupu pomirenja gdje pomirenje nije potrebno ipak je besmisleno. Osim toga grupe bi trebalo organizirati s onima koji se vraćaju, ali i s onima koji su ostali i trebaju ih u tom povratku prihvatiti. Bez tog dvostrukog rada nema rezultata.

Rat je pomogao ponajprije u činjenici da ljudi shvate kako zatražiti neku psihološku pomoć ne znači automatski biti lud

Ima li takvih pitanja i u grupama za pomirenje u kojima sudjelujete i kako takva pitanja rješavate u grupama?

— Slično kao i na terenu. U grupama različitih nacija sve je moguće kad se govori o povratku, ali onda razgovor ide dalje i čim se dođe do točke osobne uloge u ratu, nastaje nerazumijevanje i napetost. A sve dok se ne sretnemo sami sa sobom i svojim narodom, vlastitom slikom u ratu, nije moguće ništa napraviti. Do tada nema dijaloga. Druga bitna stvar je kažnjavanje zločina.

Kako na pitanje zločina i kazne gledaju prognanici?

— Prognanička populacija nije osvetnička. Kako radim s Podrinjcima, mogu govoriti samo o njima. Kod nas u bolnici rade specijalisti iz svih triju naroda i oni ih prihvaćaju bez otpora. Ali svi žele da se kazni Milošević, njega doživljavaju kao glavnog krivca, a Karadžića i Mladića doživljavaju više kao paket Milošević. Time kao da bi za njih pravda bila zadovoljena.

Pitanja ljudske psihe vrlo su kompliciran a. Naravno, postoji i takozvani štokholmski sindrom kad žrtva brani nasilnika na način da kaže pa mogli su me i ubiti, mogli su mi napraviti i gore stvari... Poznata su i poistovjećivanja s nasilnikom. Važno je da ne postoji generalizacija i da većina prognanika o neprijatelju govori upotrebljavajući nijanse za počinitelje (ne kažu, primjerice, svi Srbi, nego četnici i tako dalje).

Što bi trebalo popraviti u ovom trenutku?

— Popraviti oblik i količinu psihološke pomoći, posebno pojačati broj stručnjaka iz psihotraumatologije jer njih u Bosni nema dovoljno. Psihijatri su bolje organizirani, ali kao liječnici oni puno toga rješavaju medikamentima. Službe za mentalno zdravlje daleko su nedostupnije, a i prepreke — administrativne i materijalne — su veće. Nevladine organizacije organizirane u klubove mogle bi pomoći puno, tim više što su one i manje administrativno ustrojene. Naravno, uz zdravstveno prosvjećivanje ljudi: što je to trauma, koji su joj simptomi i kako tražiti pomoć. Jer dugotrajan PTSP mijenja ličnost i mi se s promjenama u strukturi ličnosti (izolacija, nefunkcionalnost, povučenost, nerad, mrzovolja, razdražljivost, zaboravljanje) susrećemo sve više. A sve to zato jer ljudi nisu došli u početku.

Zaboravom u budućnost

Zanimljivo je zaboravljanje: u odnosu na prijeratno razdoblje zabrinjavajući je porast mladih ljudi s kognitivnim ispadima. To čak nameće razmišljanje o populaciji ljudi s demencijom kroz 10-15 godina. Jer kognitivni ispadi napreduju, a upozorila su nas i ispitivanja kod ljudi s traumom. Kognitivni ispadi su dio kliničke slike PTSP-a, međutim ispitivanja na CT-u (kompjutorizirana tomografija) pokazala su atrofiju korteksa u velikom postotku što je zabrinjavajuće i što upućuje na oprez. Ali istraživanja nisu nastavljena. Trebat će napraviti projekte da bi se to istražilo i da bi se neke stvari prevencijom spriječile. Pored toga od značenja su i elementi kao što su: socijalna nesigurnost, ekonomska katastrofa, nedefinirani status, teško podnošenje nedostatka zdravstvene zaštite, uzdržavanje obitelji, neriješena stambena pitanja ili u ukupnoj slici stvaranje bezizlaznosti za jedne i bogaćenje drugih što je raslojavanje društva na dva sloja. Ljudi koji su odgajani kao jednaki danas to osjećaju na razini rezignacije: komu nešto reći jer tko će me čuti. Ono što od njih čujem jest da oni očekuju gore. Ljudi u Bosni očekuju gore. Strah ih je privatizacije, ulice, nesigurnosti. Prisiljeni su snalaziti se i život im postaje nemoguć. To je danas gore nego u ratu, jer tada smo svi bili barem podjednako ugroženi. Danas je u tome razlika.

Što biste rado rekli u ovom razgovoru?

— Istaknula bih suradnju s kolegama iz Hrvatske. Za razliku od sarajevske psihijatrije, koja je više socijalna i biološka, zagrebačka je uvijek bila ona u kojoj se educiralo u psihoterapiji. To smo i učili od Zagreba.

I danas puno radimo s hrvatskim kolegama, a susrećemo se na svim skupovima kao što je ovaj u Dubrovniku. Osim toga, uz suradnju s međunarodnim organizacijama surađujemo i s kolegama iz Hrvatske (Moro, Tocilj-Šimunković, Mimica, Sarajlić, Gregurek...) koji i dolaze u Bosnu. Posebno u tome želim istaknuti suradnju s Ljiljanom Morom i njezinim suradnicima koji su kod nas održali dva seminara pripremne izobrazbe iz grupne psihoanalize, a s Rijekom je ostvarena i suradnja s edukacijom medicinskih sestara te edukacija art-terapijom. Iako međunarodna zajednica toj suradnji ne daje posebnu potporu, ona je nama posebno važna zbog jezika. Razumijevanje je bitno za naše pacijente jer onda i oni mogu imati kontakt sa stručnjacima, a to su kontakti u kojima je važna spontanost i gdje ne treba intervenirati prevoditelj. Z

Razgovor: Eduard Klain, profesor i psihoterapeut

Nitko ne želi vidjeti sebe

Zašto su doktori medicine vodili državu u Hrvatskoj, Palestini, Iranu, Iraku, Južnoj Americi? Poštivanje hijerarhije, odgovornost i organiziranost medicinara odgovaraju primitivnim zajednicama

Grozdana Cvitan

Sudionik brojnih svjetskih kongresa Eduard Klain organizirao je svjetski značajne skupove pa tako i svjetski kongres iz grupne terapije 1986. godine. Povod ovom razgovoru dva su skupa održana u prvoj polovici lipnja. U IUC-u u Dubrovniku od 4. do 10. lipnja održana je godišnja Škola psihotraumatologije (*Obstacles in psyhotherapeutic process of psyhotraumatised people*) koje je jedan od direktora te Hrvatski psihoterapijski seminar (*Dometi psihoanalize i psihoanalitičkih psihoterapija u Hrvatskoj*) od 14. do 18. lipnja na Plitvicama kojem je predsjednik Stručnog odbora.

Razgovarati sa stručnjakom za psihotraume nakon dva rata koja su za njim odlučujem početi s pretpostavkom postojanja neke traume iz djetinjstva samog gospodina Klaina.

— Kao dijete od šest godina nisam imao puno izbora 1941. godine. Dramatična iskustva u tom ratu počela su dolaskom talijanske vojske. Kao oficir jugoslavenske vojske otac je trebao otići u zarobljeništvo s ostalim oficirima, ali kako je bio Židov iz Banata protjeran je u rodno mjesto. U tom su mjestu tada bili Nijemci. Zato smo se zadržali u Splitu, on se skrivao, a nakon pada Italije otišao je u partizane. Koliko sam sve to doživio traumatski teško je reći. Imali smo rođake po maminoj strani u Splitu, nekako smo živjeli, a kao posebnih sjećam se trenutka u Herceg Novom kad su Talijani doveli oca iz zatvora da ih pregleda i liječi kod nas u stanu. Kad bi to završilo, oni su ga vraćali u zatvor. Jednom je u vrijeme takvog tatinog dolaska u stan stigla i dojava da mi u stanu čuvamo neko zlato pa je napravljena premetačina. U kući se stvarno čuvalo zlato jedne židovske obitelji koja se kasnije odselila u Italiju i moja ga je majka u zadnjem trenutku bacila u kantu za smeće. Tada sam bio jako prestrašen, ali zlato nije nađeno i mi smo ga poslije rata vratili vlasnicima.

Nije bilo novca

Za razliku od toga rata u onaj 1991. javili ste se sami i čak napisali memoarsku knjigu (Kako sam proživio Domovinski rat)*, koju karakteriziraju elementi humora što nije čest slučaj s tom vrstom literature. Kako ste donijeli odluku 1991?*

— Javio sam se u stožer saniteta u želji da organiziram Odjel za zaštitu mentalnog zdravlja. U ovom ratu se ponovila situacija kao i u mirno doba, a to je da se psihički problemi tretiraju usput. To se u nas ne smatra važnim kao kirurgija, interna i slično. A kad su početkom rata počeli pristizati ranjenici, a kasnije i prognanici, sve se svodilo na to da su nas kolege kirurzi ili drugi specijalisti pozivali u pomoć kad bi oni kod nekog od tih prvih ratnih stradalnika uočili psihičke probleme. Zato sam u lipnju otišao zapovjedniku Štaba saniteta, koji je ujedno bio i moj prijatelj, generalu Prodanu i predložio mu organiziranje mentalne zaštite. On je rekao: *Dobro. Ja ću te pozvati.* Naravno da me nije pozvao. U kolovozu sam se ponovno javio i rekao: *Ivo, hoću organizirati mentalnu zaštitu.* On je rekao: *Organiziraj.* Pozvao sam vodeće psihijatre iz raznih bolnica, došli su i predstavnici vlasti, iznio sam plan i program rada, oni nisu imali ništa primijetiti i Prodan je rekao: *Dobro. Ti ćeš to voditi.* Vodio sam to godinu dana. Napravio sam plan i timove, zaštita je krenula. Bio sam u ministrovu štabu šef za mentalno zdravlje, imao dva automobila i dva šofera, lijepo sam živio. Naime, rad u stožeru za mene je bio psihički jako dobra stvar, jer u ratu je najgore ako nemate što raditi. Drugi oko vas rade i vi se osjećate bijedno. Ujutro sam radio na klinici, popodne u štabu, pred jutro stizao kući malo odspavati i u tom ritmu kretao sam se unutar dva kilometra, ali mislim da nisam radio loše stvari i da je dosta toga bilo organizirano, iako su se problemi umnažali pristizanjem novih ranjenika, prognanika, izbjeglica i ostale traumatizirane populacije. Imali smo timove u svim lječilištima i posao je narastao. U to vrijeme ukazala se i potreba za određenom zaštitom veterana, pa sam od ministra zatražio prostor gdje bih napravio kompletnu mentalnu zaštitu veterana. Poslao me tražiti prostor, ali moj plan i program rada prihvaćen je rečenicom *Nema novaca*. Odgovorio sam: *Ako nema novaca za program, nema ni mene* i napisao ostavku. Ministar se uvrijedio, a ja sam mu uspio reći kako će ono što sam tražio jednog dana biti primijećeno kao potreba. Povukao sam se, nastavio sam raditi svoj redoviti posao, ali sam na stručnom planu ostao vezan s ljudima kojima je trebalo pomoći pa i danas radim s grupom veterana.

Plemenski i partijski ljudi

Jesu li država, odnosno službene institucije danas shvatile potrebu zaštite mentalnog zdravlja o kojoj ste tada govorili?

— Ne, niti će se tako brzo shvatiti. Za to je više razloga. Prvi od njih je da se nijedna država na svijetu ne brine o ljudima koji su odradili svoj posao i više nikom ne trebaju. Nisu više zanimljivi. Neke države rade nešto više od drugih, ali nijedna dovoljno i bitno. Drugo, naš mentalitet prema mentalnom poremećaju konzervativno je balkanski i to se vidi po Zakonu o braniteljima u kojem PTSP nije tretiran kao svaka druga bolest ili ranjavanje. Dakle, Sabor je izglasao taj Zakon i sad se političari spore oko toga. A što sada reći o Zakonu koji stres priznaje ako se javi mjesec ili dva nakon izlaska iz borbenih akcija iako je poznato da se stres ponekad javi i nakon dvadeset godina i to prvi put. Dakle uzimaju se laičke odredbe, a struka se ne sluša.

Treba li itko danas vaše stručne primjedbe?

— Ne, mene više nitko ništa ne pita. Kad na Balkanu jednom date ostavku, onda vas više nitko ništa ne pita, a i uvrijede se. Postanete nepodoban. Za razliku od toga u svijetu se stručnjaci konzultiraju bez obzira jesu li u nekom forumu jer je princip da svi koji nešto mogu pridonijeti pridonose. A tamo gdje se struka ne poštuje, ne vrijedi ni princip. Jer kod nas svatko tko dođe na vlast misli kako automatski sve zna, medicinu, arhitekturu, ekonomiju, svejedno.

Koje vrijednosti u ovom društvu daju sigurnost, a što se u njemu nedovoljno cijeni?

— Iako se po društvu puno ne krećem (jer za to nemam vremena), vidim da se najviše cijeni politička podobnost bez obzira koja je partija na vlasti. Slijedi plemenska podobnost i novčana sredstva koja imate ili nemate. Dakle, morate biti član partije na vlasti, morate biti regionalni pripadnik grupe (donedavno je najvažnije bilo biti Hercegovac) što je dobrodošlo i ako ste kao član grupe bogati, onda je to poželjno. Novci su uvijek moć — u svakom društvu i u svakom vremenu. Ali su u nas na trećem mjestu. Struka kao takva vrlo malo znači i proći će puno vremena dok se to na ovim prostorima promijeni. Zato i kad se konzultiraju stručnjaci, konzultiraju se plemenski ili partijski ljudi. Jer u to se uvijek ide s pitanjem tko stoji iza njega.

Nijedna država na svijetu ne brine o ljudima koji su odradili svoj posao i više nikom ne trebaju

Šutnja je zlato

Sve to govori o bolesti društva. Kako liječiti društvo?

— Teško. Treba puno vremena, generacije. Zapisao sam u svojim memoarima kako je moj jedini originalni doprinos znanosti *balkansko-boljševički sindrom*. A od njega patimo i danas jer naša su razmišljanja boljševička i nije važno što mi sad imamo šest partija na vlasti, što je demokracija, što se progoni kriminal, jer u mentalnom sklopu je ono što je bilo i jučer. Ljudi se i danas okreću na cesti hoće li ih netko čuti ako govore protiv vlasti i države, bez obzira što to nije opasno i što se govoriti može. Iako je najgore što se nekom moglo dogoditi bilo da postane nepodoban i dobije tužbu za uvredu, a dugotrajni proces iza toga uglavnom je zastarijevao.

U demokratskom okruženju trebalo bi biti normalno govoriti što misliš, ali ovo nije normalno demokratsko okruženje ma koliko se proglašavala demokracija. Demokracija nije vanjsko, nego unutrašnje pravo i dok se bojite govoriti, čak i ono što smijete, nema promjene. Jer sve ide iznutra. I uvijek će se netko ponašati kao prije, uvijek će se netko na silu ne voziti specijalnim avionom, a vozio bi se, ali se boji da će netko nešto prigovoriti. A predsjedniku u Finskoj ili Danskoj specijalni avion ne bi pao ni na pamet. Da to ni ovdje nikom ne bi palo na pamet, treba dvije ili tri generacije kontinuiranog odgoja, a to znači četrdeset do šezdeset godina. Čovjek mora slobodu naslijediti u djetinjstvu, od majke, i tek tada je spreman pokazati svoju kreativnost. A da bi se to dogodilo, i majka mora biti slobodna. Naravno, u tome su jednako važne i uloge odgojitelja, učitelja, institucija kao što su vrtić i škola u kojima također stječete slobodu razgovora, istupa... I škole za odrasle, kao što su seminari (na kojem smo i sada u Dubrovniku), još pate od neslobode. Ni tu se ljudi ne usuđuju govoriti. Godinama trpim kritike od mojih prijatelja iz Kanade, Amerike, Engleske kad vide kako ni na takvim mjestima nema rasprava. Onda se mene optužuje za diktatorstvo, umjesto da se shvati kako je to njihov odgoj. Zato su i generacijska razdoblja duga dvadeset, četrdeset, šezdeset godina. Kad sam govorio studentima u Kanadi, umorio sam se od odgovaranja na njihova pitanja. Kod nas ni studenti ne pitaju ništa.

Tri narcisoidna čovjeka

Što se dogodilo u proteklih deset godina?

— Svašta se dogodilo, ali se nije puno pomaknulo. Ono što se dogodilo sadržano je u revoltu protiv komunizma i Jugoslavije. Vlast koja je izabrana 1990. bila je protiv, a ne za. Onda je došao rat, a zatim i diktatura. U diktaturi se obično obogate diktator i oni koji su oko njega. To se, normalno, dogodilo i poprimilo tako velike razmjere uz nekritičnost, ali i tešku bolest diktatora. Zato je narod opet glasao protiv. I na taj način doveo na vlast šest nezrelih političkih partija koje ne znaju što je demokracija, koalicija i tolerancija. Kad dnevno otvorite novine, vidite da se oni kolju. Zašto? Opet za vlast, odnosno koja će je partija imati više. Svugdje u svijetu dolaskom nove vlasti mijenjaju se ministri, mogu i njihovi pomoćnici — to je dobro. Ali da se mijenja cijeli upravni aparat, svi direktori javnih poduzeća — to je Balkan. Zašto bi se oni mijenjali? Zato što svaki partijski funkcionar u Koprivnici, Splitu i bilo gdje drugdje zna da je pridonio promjeni i hoće to naplatiti. I to onda nekompetentne ljude dovodi na vlast. Dakle, isto što smo imali u boljševizmu i tuđmanizmu. Nove partijske sove pucaju na mjesta koja drže druge partijske sove čija je partija izgubila vlast.

Tri čovjeka na važnim funkcijama u državi također se pomalo kolju. Ali ne zato što bi imali nešto protiv onog drugog, nego što svaki od njih hoće biti prvi. U uređenim državama određeno je zakonom što tko radi pa mu to određuje i mjesto. Svaki narcisoidni čovjek želi vlast i nitko tko nije narcisoidan ne ide u politiku. Zato ostaje dojam da tri narcisoidna čovjeka ne brinu o 300.000 nezaposlenih i to je tragedija. Tragedija je zato što oni zbog toga zasad neće izgubiti svoja mjesta. Da smo u državi u kojoj se zato gubi vlast, oni bi itekako brinuli o nezaposlenima. I to je pitanje demokracije. Demokracija nije neki idealan sustav, ali je sustav koji uređuje individualne i grupne zakone. Ovdje se nije procesuirala mafija, nisu se procesuirale pokradene milijarde i poduzeća i to je problem.

Može li se država mijenjati i bez svih tih procesa?

— Ne može. Pravna država mora proraditi da bi bila demokra-

Eduard Klain o sebi

Rođen sam prije 65 godina u Herceg Novom u Boki kotorskoj. Otac mi je bio specijalist okulist u staroj jugoslavenskoj vojsci, a majka je bila učiteljica gimnastike. Po obitelji s očeve strane mađarski sam Židov, a s mamine bokeljski katolik. Rođen sam 1935, a kad je 1941. godine počeo rat, bili smo protjerani u Banat ali smo se zadržali u Splitu. Nakon pada Italije 1943. godine tata je otišao u partizane. Medicinski fakultet u Zagrebu upisao sam 1953. godine, 1959. završio, 1965. položio specijalistički ispit iz neurologije i psihijatrije i radio na Psihijatrijskoj klinici, kasnije Klinici za psihološku medicinu, kao psihoterapeut svih 35 godina radnog staža, a krajem rujna odlazim u mirovinu.

Po osnovnoj edukaciji sam neurolog i psihijatar, ali sam se od početka bavio psihoterapijom i to psihoanalizom i grupnom analizom, a i ostalim individualnim psihoterapijskim metodama. Završio sam psihoanalitičku izobrazbu i postao član međunarodnog psihoanalitičkog udruženja kao jedan od četiriju hrvatskih psihoanalitičara. Završio sam grupnu analizu i niz godina sam na funkciji predsjednika Instituta za grupnu analizu u Zagrebu i predsjednika Hrvatskog društva za grupnu psihoterapiju.

Godine 1974. obranio sam doktorat znanosti, postao docent, a zatim profesor na Medicinskom fakultetu u Zagrebu iz predmeta Psihološka medicina. Vodim dva poslijediplomska studija iz psihoterapije i psihotraumatologije koji su povezani i s Međunarodnom školom u Dubrovniku.

Najviše radova publicirao sam iz psihoanalize i grupne analize, a posljednjih deset godina i iz psihotraumatologije te posebnog područja intergeneracijskog prijenosa trauma i emocija.

cija i tu nema polovičnih rješenja. Ni sucima više nije najjasnije što smiju, a što ne smiju i kako će onda raditi. U demokraciji suci su najmoćnije osobe, a ovdje činovnici. Naše Državno sudbeno vijeće grupa je profesionalno upitnih podobnih kadrova sakupljenih da bi imenovali odgovarajuće suce. Oni koji su kompetentni kažu da je Ustavni sud farsa. U svijetu je sudac Ustavnog suda najuglednija osoba u državi. Čak je i prije Drugog svjetskog rata sudac Stola sedmorice morao biti najbolji pravnik Hrvatske. A danas?

I opet patologija

Kako vlast može to promijeniti?

— To bi značilo da ide protiv sebe. Jer treba promijeniti sve što ide po partijskim, plemenskim i novčanim vezama. Ono što sa strane mogu primijetiti jest da su te tendencije promjene najvidljivije kod premijera Račana, ali to je teško provesti. Zašto? U grupi koja se zove vlada, a koja je prema našim psihoterapijskim obilježjima srednja grupa od dvadesetak ljudi, grupa ne funkcionira normalno. Međusobno se kolju, svatko ima svoje privatne interese koji su ispred interesa Hrvatske kao skupa od četiri i pol milijuna ljudi kojem su oni na čelu. Ono što je teško naći u drugim zemljama, gdje su također na vlasti koalicije, jest da se jedni prema drugima unutar koalicije postavljaju kao vlast i opozicija. To je patološki. U toj patologiji onda nije moguće izabrati najbolje i najkompetentnije ministre, nego najpodobnije. Bez obzira na njihovu patološku narcisoidnost, nekompetentnosti ili bilo što drugo, što ih kao ličnosti ili kao stručnjake diskreditira za posao koji bi trebali obavljati, kako onda oni mogu funkcionirati kao grupa?

Imaju li mali narodi dovoljno kadrova za tako česte izmjene kakve su i kolike kod nas?

— Mali narodi nemaju dovoljno kadrova jer nisu imali državu koja je nužna u stvaranju kadrova. Moja opažanja od 1990. nadalje naučila su me kako smo mi kao narod najpametniji i uvjereni u to da nemamo od koga što učiti. Primjerice, sa suprugom sam bio 1992. na skupu u Francuskoj na kojem su bili postdiplomanti raznih zemalja koji su se obučavali u politici diplomacije. Tamo je bilo svih osim Hrvata. Ili kad vidite da jednom zemljom vladaju doktori medicine, onda je to bolesna država — to je šala. A ozbiljno je: zašto su doktori medicine vodili državu u Hrvatskoj, Palestini, Iranu, Iraku, Južnoj Americi? Jer su medicinari organizirani i hijerarhizirani. Medicina nema puno manevarskog prostora jer zna se kako u suprotnom završi pacijent. Poštivanje hijerarhije, odgovornost i organiziranost medicinara odgovaraju primitivnim zajednicama.

Nije li u pitanju veće povjerenje u liječnike u takvim zemljama ili politička ličnost ima drukčije karakteristike?

— Može biti. Oni imaju određeni ugled i mjesto u društvu. Ali narod nitko ne pita tko će biti ministar. Vladarima odgovaraju koncilijantni tipovi koji neće izazivati agresiju prema vrhu. Ono što bi bilo važno za nas jest da ljudi koji vode javne poslove (politiku, poduzeća, banke...) budu educirani na način da mogu čuti druge ljude. Kod nas ni psihijatri ne čuju druge ljude. Slušati drugoga i biti tolerantan prema drugome mora ići zajedno s mogućnošću odgovornosti za donošenje odluka.

Što su naši radili

U vrijeme rata kad sam radio plan i program mentalne zaštite u Hrvatskoj, kao drugu točku stavio sam: Grupna terapija rukovodilaca, odnosno vlasti. Svi su se tada smijali. Ali činjenica je da danas u svijetu grupni terapeuti najviše zarađuju s menadžerima kompanija. To su izuzetno plaćeni terapeuti, ali se to tvrtkama itekako isplati kroz rad menadžera. Jer sve je pitanje novca i kad počnu neprilike u poduzeću, najprije se poziva terapeut. Na Balkanu te prakse nema. Od gospodina Volkana uvijek mogu čuti tko ga je sve konzultirao pred razne situacije i donošenje odluka. Primjerice, Holbruck je s njim pred odlazak na Balkan razgovarao šest sati. Bilo je to informiranje Holbrucka o pomirenju, narodima, grupnoj psihologiji... To je stjecanje znanja u trenutku kad vam trebaju. Zašto to danas nemamo, kao jedna ipak stara kultura, teško je odgovoriti. Razgovaramo u Dubrovniku, srednjovjekovnom gradu državi i svjedoku onog što smo pogubili i sa čim se ponovno trebamo sresti.

U zadnje vrijeme često se u novinama pojavljuju izjave političara koji kažu da su za pojedine probleme u društvu krivi novinari. To su gluposti. Za njih su krive njihove mame. Jer novinari ne kreiraju politiku, ali imaju zadaću iznijeti probleme u javnosti. A oni koji kreiraju politiku i rade krivo imaju osnovni problem da nikad neće priznati krivicu i moraju pronaći drugog krivca. To je ono što mi zovemo projekcija, a novinari su najčešći u kontaktu s političarima. To je ono kad dijete sakrije lice i kaže *Nema me*. Kao da se ono što novinari iznose u javnost nije dogodilo ako je javno nepoznato. Ali dogodilo se.

Koje su posljedice rata danas? Koliko je naš rat bio neobičan?

— Bilo je i toga. U ratu najgore strasti izlaze na površinu. Jedna grupa u njemu su kriminalci koji su dočekali svoj trenutak, a svaka ratna mašinerija ih cijeni jer joj pomažu. Drugi su oni koji se osvećuju. I jedni i drugi su oni koji nemaju pozitivni naboj. Pozitivni naboj imaju oni koji hoće oslobođenje, fantazije, svoju državu i vlast. U tom ratu se mnogo toga nije vidjelo javno, jer to je bio specifičan rat. Rat u kojem vaš kum, susjed ili vaša žena postaju neprijatelji — to sigurno nije običan rat.

Grupa koju vodim u Dubrovniku sastavlja se iz pripadnika svih naroda bivše Jugoslavije i Albanije. Ove godine nisu došli predstavnici Makedonije, Crne Gore, Kosova. Iz Bosne su pozvani Hrvati iz Mostara, Muslimani iz Tuzle i Srbi iz Banje Luke. Došli su samo iz Tuzle. Ono što se na grupi primjećuje jest da svatko vidi drugoga i ono što je drugi radio. Onda je jedna kolegica rekla: *Nema pomirenja dok svatko od nas ne bude govorio o svojim zločinima to jest zločinima svog naroda*. Dakle mi moramo vidjeti što su naši ljudi radili.

Cijelo društvo je prepreka

Je li i to pitanje demokracije?

— Jest na neki način. Ali dok se ne prevlada crno-bijela tehnika, treba puno rada i puno vremena. Treba reći što si sam napravio i to je osnovni problem. Čovjek mora vidjeti sebe i baviti se sobom. U društvu imamo vlast koja se ne bavi ekonomskim problemima koji su sad najvažniji, nego su zainteresirani za veću vlast među sobom. Naši međunarodni uspjesi nisu toliko njihova zasluga koliko zasluga međunarodne zajednice. Naime, međunarodnoj zajednici je sad (iz meni nepoznatih razloga) važno da Hrvatska bude integrirana u Europu i dio te zajednice. Dakle, oni se nama bave, a ne mi. Oni nude. I oni znaju. Mi samo pristajemo i bavimo se time tko će od predsjednika imati više ljudi na dočeku i ispraćaju.

Sve što je u pitanju mentalnog zdravlja duše jako je teško jer nitko ne želi vidjeti sebe.

Koliko su škole za psihotraumu, kao ova u Dubrovniku, edukacija, a koliko psihijatrijska samopomoć? Može li psihijatar dobiti PTSP?

— Može. A okupljanja bi morala biti i edukacija i samopomoć. Koliko su uspješne najmanje mogu govoriti ja jer ih organiziram, ali načelno je važno znati da su skupovi koji se bave psihotraumom važni za terapeute. Jesu li za pacijente — drugo je pitanje. Zašto? Zato što terapeuti govore o svojim mukama, nešto nauče, a malo vide i sebe. Ne previše. Da bi to bilo korisno, trebali bi se sastajati češće i isti ljudi. A u školu svaku godinu dolaze drugi, pa nema kontinuiteta u radu. U grupi u kojoj bi se češće sastajali isti ljudi postojao bi kontinuitet, pa bi i uspjeh bio veći. Ipak, i ovo je korisno, ponajprije u sagledavanju sebe i drugih. Zato je posebno važan iskustveni dio koji se radi u grupama. U njima ljudi iznose svoja iskustva, raspravljaju i uvijek je puno stranaca. Redovito su prisutni Izraelci, dolaze Švicarci, Kanađani, Talijani, Nijemci... To su stručnjaci koji su se pomirenjem bavili i praktički i teorijski. Velik je interes u inozemstvu za našu školu, a pozivamo onoliko koliko imamo novaca. Ove godine škola je posvećena preprekama u psihoterapiji psihotraume. Dakle,

Rat u kojem vaš kum, susjed ili vaša žena postaju neprijatelji — to sigurno nije običan rat

govori se više o onome što bi trebalo izbjeći da bi se neutraliziralo traumu.

Koje sve prepreke postoje?

— Prepreke su prije svega vanjske. Cijelo društvo je prepreka. Jer nitko ne prihvaća, ne zanima ga, ne da novac. Druga prepreka su pacijenti. Osnovna prepreka za psihološku terapiju psihotraumatiziranih jest da oni imaju pravo na traumu. Jer su stvarno preživjeli gadna iskustva (primjerice oni koji su bili mučeni u logorima) i imaju pravo na simptome, na bolest. Oni su legitimno bolesni, a ne ludi. A njihova motivacija za psihološku terapiju mora biti doista jaka. Osim toga mi bismo morali pomoći svim pacijentima, a još je mnogo onih koji nisu ni došli do nas. Ima onih koji su imali poremećaj prije rata, pa su zato i išli u rat. Treći je problem što mi govorimo o njihovu psihičkom stanju, a oni nemaju od čega živjeti. A onaj tko nema gdje spavati i što jesti, nije u stanju govoriti o psihičkom jer će preživjeti ako ima kruha. Zato moramo nastojati da se njihovi socijalni problemi riješe da bi uopće mogli pristupiti njihovu psihičkom liječenju.

Bolest se širi

Grupa drugih problema tiče se terapeuta: tuđi stvarni događaji traumatiziraju i terapeuta. Danas je kolega iz Bosne napravio album slika koji je išao okolo. Album je prikazivao klanja, lešine... Kad je završio predavanje, svi su ostali bez riječi. Oni koji to nisu vidjeli, naravno da mogu biti potreseni, dobiti PTSP, da im se dogodi ono što mi kažemo da pregore. Terapeut koji ima puno posla, a nema kolegijalnu pomoć, superviziju, ne može izdržati. Jer pacijenata je puno, a stručnjaka malo. Osim toga neki kolege bježe od posla psihoterapije i ja ih razumijem jer proces je težak, dugotrajan, a uspjeh neizvjestan. S druge strane, najteži primjeri traume još su skriveni jer treba pet, šest pa i više godina da se oni pojave.

Koliko često traumatizirani ljudi koji traumu šire na svoju obitelj i okolinu dovedu novih pacijenata?

— Oni traumu šire, ali ti drugi rijetko dolaze. Problem traumatiziranih jest u tome što su destruktivni. To ide do tako strašnih primjera da usmrte svoju malu djecu, uzmu ih za kosu i kosa im ostane u ruci... Strašna je i priča jednog mog pacijenta čija su se djeca u tišini postrojavala uvijek kad bi on došao kući. Naravno, radili su to iz straha. A on nije mogao podnijeti taj strah. Iako ga je širio svojim ponašanjem prema ženi, stvarima, drugima, ali ne i djeci. Napustio je obitelj i otišao živjeti sam. Ili primjer drugog čovjeka koji je imao trgovačku radnju i kad su mu dva čovjeka koji su govorili drugim jezikom koji on nije razumio ušla u trgovinu, on ih je istukao. Nije ih razumio i to ga je plašilo, a progonio ga je i san u kojem je sanjao svog logorskog mučitelja. Zna se dogoditi da traumatiziranu osobu nečija truba u prometu toliko iznervira da izađe iz automobila i pretuče vozača koji im je zatrubio. Mnogi šire traumu na radnom mjestu. I to ne samo kod jedne osobe i ne samo u ratu, nego i u mirnodopsko vrijeme. Trauma je primarni, izvorni problem, a indirektni su psihosomatski, to jest razne psihosomatske bolesti (povećali su se karcinomi u prognaničkoj populaciji), ali to se nikog ne tiče.

Postoji li mjesto gdje kao stručnjak to možete reći, iznijeti problem i očekivati da to netko čuje?

— Ne. To mogu oni koji se bave politikom. A oni se ne bave strukom. Veteran djeluje na svoju ženu i djecu, pa i oni postaju bolesni. Njegova djeca će to nenamjerno proširiti na svoju djecu, i to je transgeneracijski problem. U obitelji gdje je bila prisutna droga, alkoholizam i slično i djeci će biti ponuđen izbor obitelji, a ne nešto drugo u čemu nije živio, i to treba shvatiti.

Izlaz postoji

S obzirom na raširenost transgeneracijske traume u društvu s jedne i socijalne probleme s druge strane u kakvom smo mi položaju i u kakvom društvu? Koji je izlaz?

— Izlaz uvijek postoji, ali on je nama danas daleko. I približavat će se bogaćenjem društva, razvojem demokracije, podizanjem kulturne i civilizacijske razine stanovništva koja rješava i pitanje traženja psihoterapijske pomoći. Promatrao sam to u razvijenijim zemljama i Južnoj Americi.

Važno je da najprije vlast shvati o čemu se radi, da osigura sredstva koja bi bila dovoljna za široku organizaciju mentalne zaštite. Iako i danas imamo tu zaštitu, problem je opet isti: i to vode ljudi koji se time ne bave. A kako netko može nešto voditi ako to ne zna. To su praktične stvari, vezane uz novac i stručne ljude. Jer vrijeme rata kad su ljudi radili besplatno, otišlo je u nepovrat. Dakle: novac, razumijevanje vlasti i podizanje civilizacijske razine u odnosu na mentalno zdravlje. Tu mogu pomoći i mediji i to njihov pozitivni govor.

Logično je da će prosvjed Ante Đapića biti bolje prikazan nego nešto što bi to pridonijelo općoj civilizacijskoj razini, jer to pogoduje strastima i pogađa destruktivni dio ljudi. Problem je i u tome što je dosadno ono što je izgovoreno u animiranju i podizanju opće razine. A dosadno je zato što se govori na takav način. Ali kad neki na skupovima viču kako ovo i ono treba skinuti, onda je to izravno povlađivanje strasti i automatski atraktivno. Kad stručnjaci prestanu biti dosadni (a uvjeti su stručnost i teatarski nerv), onda će se to promijeniti. Potrebna je upornost u educiranju da bi se senzibilizirala javnost. U nas ne postoji popularno pisanje knjiga o narodnom zdravlju, a ljudi to vole čitati. Osim toga treba pisati pozitivno, a ne plašeći ljude. Potrebno je više drama u kazalištu, filmova, kompletnog senzibiliziranja pučanstva. Svaki građanin mora biti educiran u psihotraumi da bi mogao pristupiti prihvaćanju njezina liječenja. Često sam pozivao traumatizirane ljude da pozovu članove svojih obitelji na terapiju zajedno s njima, ali oni nikad nisu dolazili, iako su obećavali.

Mentalitet je teško liječiti

Je li i to pitanje civilizacijske razine?

— Oni kažu: Moje dijete ili moja žena nisu ludi. Kako onda nekom pomoći?

Ovo je tužan razgovor.

— To je realan razgovor. Ne znam kakve inicijative ne znače ništa ako za njih nema podrške. Važna je i istovremenost procesa u razvoju struke, društva, političkih odnosa. Ozbiljne organizacije bez novaca ne mogu postojati.

A ako i postoje neki programi, tko će ih evaluirati? Kod nas se ne evaluira ništa. Ministarstvo branitelja napravljeno je za to da se rastereti Ministarstvo obrane i pomogne braniteljima. Ali onda tu pomoć treba znati organizirati. Treba biti sposoban. A Ministarstvo branitelja dalo je dosta novaca u potpuno krive projekte. Dobili su ih ljudi koji nisu napravili ništa. Hoće li današnji ministar nešto napraviti, ne znam.

Koliko je u svemu prisutno pitanje mentaliteta?

— Mentalitet je teško liječiti. Nisam pesimist po naravi, ali ovo je južnjački mentalitet, a jedan moj prijatelj bi rekao: Nije južnjački ono što je na jugu. To je širi pojam svih ovih jadnih, siromašnih zemalja koje su dugo živjele pod tuđom vlašću i nisu se uspjele razviti. To je kao dijete kojemu majka ne da razviti se. I mi spadamo u taj mentalitet, kao i šira okolica. Zato su važni pravi ljudi na pravim mjestima. Mi postavljamo ljude po zaslugama, ali ih ne okružujemo stručnjacima. Tko će onda obaviti posao?! Z

Psihoterapijski seminar na Plitvicama

Na Plitvicama je od 14. do 18. lipnja održan Osamnaesti hrvatski psihoterapijski seminar. Taj se seminar, utemeljen 1966. kao jugoslavenski, i najčešće se održavao na Plitvicama, osim tijekom rata kada je nastala duža pauza. Predsjednik Stručnog odbora seminara Eduard Klain o ovogodišnjem seminaru:

»Seminar je posvećen tridesetogodišnjici Klinike za psihološku medicinu KBC-a Rebro, odnosno Centra za mentalno zdravlje kako smo se prije zvali. Malo smo zakasnili jer ovo je 31. godišnjica. Željeli smo da seminar bude posvećen tom datumu i da stručno evaluiramo naš rad u posljednjih 30 godina. Zato smo seminar nazvali *Dometi psihoanalize i psihoanalitičkih psihoterapija u Hrvatskoj*. Budući da je Klinika za psihološku medicinu u Zagrebu centralna i jedina psihoterapijska ustanova u Hrvatskoj, ali postoje razvijeni odjeli u mnogim gradovima, kao predavače pozvali smo stručnjake iz Splita, Rijeke, Pule, Zadra i drugih gradova da bi reprezentirali cijelu Hrvatsku. Jer seminar je zamišljen kao revija naših dostignuća, prvenstveno u psihoanalizi, grupnoj analizi, obiteljskoj i bračnoj analizi, psihoterapiji i psihodrami, sugestivnim i suportivnim psihoterapijama... Referati su napisani unaprijed pa seminar prati knjiga što olakšava razgovor o referatima. Gost seminara je Paolo Fonda, psihoanalitičar iz Trsta s temom vanjskog viđenja psihoanalize u nas.

Uz spomenute referate zbornik sadrži i pismo profesora Stjepana Betlheima predsjedniku Međunarodnog psihoanalitičkog udruženja Heinzu Hartmannu iz 1952. godine u kojem govori o ondašnjem stanju psihoanalize i psihoterapije u Hrvatskoj, odnosno Zagrebu. Pismo je prevela profesorova kći Ruth Betlheim. U knjizi je i pregled svih dosadašnjih psihoterapijskih seminara.«

Razgovor: Fern J. Cramer Azima, profesorica i psihoterapeut

Povratak u društvo

Djeca izbjeglica imaju više problema od djece običnih, dragovoljnih useljenika u Kanadu

Grozdana Cvitan

Gospođa Cramer Azima na međunarodnom susretu psihoterapeuta u Dubrovniku sudjelovala je prilogom o kulturi i traumi te njihovu udjelu u terapiji mladih. To je ujedno i tema njezine najnovije knjige (*Djeca izbjeglica: klinički, istraživački i edukacijski aspekt*) koja uskoro izlazi iz tiska. O tome je riječ i u ovom razgovoru na početku kojeg Fern Cramer Azima predstavlja oblik okupljanja mladih u dnevnoj bolnici.

Napredak roditelja i djece

— Grupa se sastaje pet puta na tjedan i to je nalaženje istodobno u svrhu terapije i škole. Dakle, škola djeluje u okviru bolnice i nju članovi grupe posjećuju tri puta tjedno, a dva puta tjedno odlaze u redovitu školu. Školu u okviru bolnice drže njihovi učitelji i terapeuti iz škole. To se radi zbog toga da obitelji i djeca prihvate utjcaj okoline. Djeca u bolnici/školi dobivaju sve vrste terapije koje su im potrebne. Djeca su različita i među njima ima i takvih čija je agresija toliko izražena da nisu sposobni ići u redovitu školu, ali imaju i druge dijagnoze i poremećaje koji ih izdvajaju od druge djece njihove dobi. Jednom tjedno tamo dolaze i roditelji i susret s roditeljima uvijek se odnosi na razgovor o problemima njihove djece. Ako se tijekom terapije djeteta primijeti da je i roditeljima potrebna terapeutska pomoć, oni se na nju upućuju, pa i roditelji mogu biti primatelji psihoterapijske pomoći u istoj ili nekoj drugoj bolnici. Zavisi od vrste poremećaja.

Je li suradnja s roditeljima obvezatna?

— Mi nastojimo educirati roditelje kako da se nose s problemima djece i kako da im pomognu. Zato je sudjelovanje roditelja obvezatno i ako roditelji ne pristanu na suradnju, onda ni dijete ne može biti liječeno u našoj bolnici. Ako bi i prihvatili takvo dijete, ono bi prigodom odlaska u redovnu školu (u koju se, očekuje se, kad-tad mora vratiti) ostalo i dalje problem, a onda sve zajedno nema svrhe. Roditelji su članovi posebne grupe i svi moraju u njoj sudjelovati.

Koliko je takvo školovanje izjednačeno s onim zaista redovitim?

— Postoji olakšavajuće školovanje u dogovoru sa školskim sustavom, odnosno njega zajedno dogovaraju terapeuti, roditelji i uprava škole. Naime, naši terapeuti i učitelji objasne u školi kako oni rade s djecom i na taj način očekuju daljnji rad s njima. Istodobno tako educiraju učitelje u redovnim školama za rad s djecom s emocionalnim poremećajima.

Kako i kada se dijete vraća u redovitu školu?

— Ako se problemi kod djece smanjuju i stanje poboljšava, onda se oni vraćaju u razrede sa svojim vršnjacima. Taj proces resocijalizacije i terapije uobičajeno traje oko dvije do dvije i pol godine. Upravo sada radimo istraživanje o tome koja su to djeca kojoj je postalo bolje i kroz koje vrijeme. Isto tako istražujemo i koja su to djeca (to jest s kojom vrstom poremećaja) kojima je potrebno duže vrijeme programa od uobičajenog. Istodobno radimo i istraživanje s roditeljima, odnosno tražimo odgovor na pitanja: ako su napredovala djeca, jesu li napredovali i roditelji i obrnuto, odnosno ako su napredovali roditelji, jesu li napredovala i djeca. To je jedan dizajnirani (kulturni) multimodel ispitivanja.

Velika braća i sestre

Je li ta ideja rezultat kanadskog multikulturnog društva ili potreba različitih članova grupa? Tko snosi materijalne troškove takvog liječenja?

— To je moja ideja, a došla sam na nju s namjerom da bih motivirala djecu da prihvate institucionalizaciju, jer je riječ o takvima za koje susreti jednom ili dva puta tjedno nisu dovoljni da bi se pozitivno utjecalo na poremećaje koje imaju. Što se troškova tiče, oni su briga društva i Kanada ima uređene određene oblike zdravstvene zaštite djece bez obzira na status njihovih roditelja. Ovaj sustav u potpunosti plaćaju državne institucije. Međutim, taj sustav i nije skup zato što je riječ o dnevnim bolnicama, a to znači da djeca spavaju kod kuće. Postoje teže situacije kad dijete ne može biti kod kuće, ali se onda takva djeca stavljaju u grupni dom gdje žive sa sličnom djecom. To je također plaćeni program i on je jednak za sve. Postoje i oni koji su ljubomorni na to, budući da mi koji liječimo djecu prateći i roditelje u mogućnosti smo poznavati sve činjenice jednih i drugih i ponuditi ih drugima na način da znamo sve uzroke poboljšanja stanja. Dakle, kao istraživači smo u stanju ponuditi sve činjenice, što nije čest slučaj.

Koliki je broj grupa s kojima radite?

— Ogroman. To su grupe u različitim kontaktima: djece s djecom, terapijske grupe, igraonice, psihodramske grupe, sportske, grupe za uključivanje (*reconciliation*) i tako dalje. Ideja je da se djeca liječe i međusobno, u odnosima, jer nije samo terapeut onaj koji liječi. Model je, dakle, sasvim različit od klasičnog u kojem određeni (jedan) terapeut liječi određeno (jedno) dijete.

Koliki su problemi, odnosno poremećaji djece o kojoj govorite i postoje li i terapeuti izvan vaše ustanove koji se njima bave na sličan način?

— To su zaista teški slučajevi poremećaja i danas se na takav način njima bave i drugi. Ono što mene izdvaja jest činjenica da sam osmislila taj program i zato izvorno govorim o njemu.

Spomenuli ste kao pozitivne utjecaje djece na djecu, odnosno članova grupe. Nije li uobičajeno shvaćanje kako loši vuku druge u još gore, a ne obrnuto?

— Uvijek je moguće i jedno i drugo. Ali je činjenica da samo dobro trenirana, dobro vođena djeca mogu pozitivno utjecati jedna na drugu. Naravno, na terapeutu je da osmisli kompoziciju u kojoj će se naći više i manje oštećena djeca i da na taj način stvori šansu da oni manje oštećeni vode one druge. Moji psihoedukatori upotrebljavaju još jednu metodu. Naime, djeci pronalazimo i veliku braću i sestre. To su mladi ljudi, studenti (najčešće psihologije) na sveučilištu koji pomažu terapeutima i djeci. Oni s njima nešto rade, vode ih u kino i na druga mjesta i pomažu u njihovoj resocijalizaciji. U psihološkom smislu to su njihovi veliki brat i sestra na koje se mogu i skloni su ugledati se i od njih učiti. Sve su to razlozi zbog kojih je naš centar poznat upravo po adolescentskoj grupnoj psihoterapiji. Jedna od mojih prvih knjiga je *Adolescentna grupna psihoterapija*, 1989.

Pitanje života i smrti

Koje probleme smatrate posebno uspješno rješivima?

— Između ostalih to su problemi bulimije i anoreksije, ovisnost, delinkvencije i još neke problemi. To su bili problemi i teme zbog kojih sam nedavno pozvana predavati u Rim, jer su Talijani primijetili kako imaju sve više problema vezanih uz jedenje.

Koliko je problem jedenja moderan problem i je li postojao kroz povijest?

— To je problem koji je dramatično porastao zadnjih deset ili petnaest godina zbog različitih razloga. Nije riječ samo o položaju djeteta u odrastanju u obitelji i slično, već uz utjecaj kulture, mode i slično. Vrlo mršavi ljudi često su oni koji pate od različitih neuroza dok bulimija (a to su oni koji stalno jedu i povraćaju) stvara, smatra se, ipak dobroćudnije ljude i istraživanja u Americi pokazuju da je uspjeh u njihovu izlječenju veći. Važno je znati kako deset posto ljudi s problemima jedenja umire, a kod onih koji se liječe terapija je duga i kombinirana je psihoterapija s medikamentima. Česta posljedica anoreksije je infarkt, dok se bulimičarima zna dogoditi pucanje tetiva grkljana.

Što je s ostalim ovisnostima?

— Sljedeće su ovisnosti o drogi i alkoholu. To počinje u vrlo mladim godinama i njihova prisutnost u djece često je (u obje ovisnosti) posljedica ovisnosti roditelja. Djeca kopiraju roditelje. Ponekad je sve to povezano pa je ovisnost vezana uz probleme jedenja, ali u visokom postotku prisutna je kod djece koja su bila seksualno zlostavljana u najranijoj dobi.

Od roditelja ili bilo koga?

— Od različitih članova obitelji. I u tim ovisnostima i poremećajima postoji nekoliko modela koji se različito liječe. Najteži oblici ovisnosti s problemima jedenja moraju se hospitalizirati. Naravno, na taj način se najprije djeca izoliraju da bi se odvojila od droge. U slučajevima kad izolacija nije potrebna, oni su u dnevnoj bolnici.

Je li uvijek riječ o resocijalizaciji ili se događa i premještanje djece u novu okolinu upravo zato da bi izlječenje uopće bilo moguće?

— U slučajevima ovisnosti riječ je o najobičnijem spašavanju njihovih života. Postoje mladi koji ne reagiraju dobro na izvanbolničko liječenje i u tim slučajevima pitanja života i smrti bolnica je jedini izlaz. Oni imaju posebnu kuću u kojoj voditelji grupa žive skupa s pacijentima i u tom slučaju riječ je o uobičajenoj rezidencijalnoj striktnoj njezi sa supervizijama. Naravno, i u tom slučaju radi se s puno grupa, a takve velike poznate kuće postoje u New Yorku i Montrealu. Problemi s takvom vrstom liječenja počinju već od činjenice da treba biti oprezan komu se dijete šalje jer ima onih koji kažu kako ih mogu izliječiti, ali ne mogu. Zato država mora imati uvid u takva mjesta, kontrolirati ih i po potrebi zatvarati. Jer to je posao samo za prave profesionalce, a takve grupe potpuno su drukčije od redovnih psihoterapijskih grupa.

Svi znaju sve

Postoji posebna topika za te ljude koji postaju tema svaki put na svakom sastanku grupe. To je specifičan program i on se danas provodi u jednoj bolnici u Torontu. Tamo različiti stručnjaci vode različite programe unutar istih grupa u bolnici. Jedni su stručnjaci za prehranu (nutricisti), drugi su učitelji i tako dalje. Ti programi imaju puno vježbi, a radi se i psihoedukacija tako da je svaki član grupe dobro upoznat sa svime — sve je vrlo bistro. Oni vrlo dobro znaju, primjerice, što je droga, od čega se radi, koliko je ima, koje su posljedice i tako dalje. Zanimljivo je znati da, bez obzira što su ta djeca u bolnici, i u tom slučaju roditelji prolaze grupe i imaju iste tipove lekcija, odnosno edukacije. Dakle, svi znaju sve. Taj način edukacije osvježava sustav procjene, odnosno sustav vrijednosti. To nije tipična rekonstrukcija, već funkcioniranje ovdje i sada, učenje o tome kako mijenjati ono što je potrebno, primjerice ishranu. Jedna je od tih metoda kognitivno-bihevorijarna terapija koja može biti kombinirana s razumijevanjem svega što se događa, a to znači promjena mišljenja od načina razmišljanja do načina života.

Koliko traje ta vrsta liječenja?

— Takvo liječenje ne može trajati tri ili pet godina jer za te je grupe bitna činjenica brzo djelovanje. Naime, među tom populacijom vrlo je velik postotak suicida i zato treba djelovati brzo i spriječiti smrt. Ono od čega se počinje u tom liječenju jest uvid u ono što je korisno i dobro, što je u redu. U trenutku kad prestanu uzimati drogu, počinje druga faza (od ukupno dvanaest) koja je posvećena socijalnim, međuljudskim odnosima, odnosno problemima. Što uzrokuju problemi jedenja? Zašto je nešto takvo kakvo jest? Kako prevesti njihov problem? Oni jesu ljudi s lošom prilagodbom, ali zato treba vidjeti što je to u prilagođivanju što oni nadoknađuju drogom ili jedenjem. Što to znači u njihovu osobnu životu? Što u odnosu prema roditeljima, okolini i tako dalje? Ono na što ih se treba uputiti jest novi realizam, novi način pronalaženja izlaza iz problema. Naravno uz kognitivnu i intenzivnu terapiju. U jedanaestoj fazi oni se ponovno dovode pred problem uzimanja droge, alkohola ili nejedenja i odgovora na pitanje što će se dogoditi ako to ponove.

Je li riječ samo o razgovoru ili kušnji?

— Kušnji, naravno. Jer poslije toga slijedi odgovor na pitanje je li netko izliječen ili nije.

Gdje se u svemu tome nalaze problemi kulture i traume?

— To je treće područje koje proizlazi iz kanadskog društva. Naime, Kanada vodi politiku otvorenih vrata, a to znači da mnoge izbjeglice, odnosno useljenici dolaze u Kanadu. Zato mi moramo odgovoriti na pitanje koji je najbolji način njihova ulaska i uključivanja u društvo. Upravo o tome govori moja najnovija knjiga (koja će biti objavljena u rujnu), a nastala je kao rezultat proučavanja djece izbjeglica i useljenika i članova njihovih obitelji (roditelja). Riječ je o kliničkim, ali i drugim iskustvima.

Postoje li podaci o tome koliko često djeca iz takvih obitelji imaju probleme u odnosu na drugu djecu?

— To je teško reći, ali je poznato da djeca izbjeglica imaju više problema od djece običnih, dragovoljnih useljenika u Kanadu koji su to najčešće zbog zapošljavanja. Radili smo istraživanja o postotku suicida među useljenicima iz Kambodže, Vijetnama i drugih u razdoblju od deset godina, a uspoređivali smo ih i s istraživanjima koja su u SAD-u vođena sa crnom i bijelom populacijom. Moguće je reći da ta djeca koja dolaze s Istoka, iz spomenutih zemalja, pokazuju visok stupanj inteligencije, dobra su u školi, roditelji su im jako motivirani za dobar rad s djecom i među njima je mali broj suicida. Uspoređeno s istraživanjima u SAD-u rezultat je da su bijelci na prvom mjestu, crnci na drugom, a imigranti na trećem. To govori i o tome da se imigranti puno bolje privikavaju na novu sredinu i društvo nego što to čine adolescenti i članovi njihovih obitelji.

Što je onda pitanje odnosa kulture i traume? Pripada li trauma nekim drugim dijelovima kulture, primjerice religiji?

— Knjiga o kojoj govorim nastala je kao rezultat istraživanja većeg broja ljudi s različitim grupama i u različitim dijelovima svijeta. Neka od tih istraživanja provedena su u Francuskoj, Kambodži, Montrealu... Jedan od razloga zbog kojih sam htjela napisati takvu knjigu i uključiti u nju i druge stručnjake jest to da prevladavajući, opći model zapadnjaka o imigrantima i izbjeglicama dobije i svoje znanstveno pokriće. Jer predstava i predrasuda o bijeloputom liječniku koji liječi i pomaže trebala je puno vremena da bi se promijenila. S druge strane, tu je i odgovor na pitanje što treba i može biti trening za psihijatre, socijalne radnike i druge da bi lakše mogli liječiti različite grupe ljudi koji dolaze iz različitih kultura.

Različiti modeli

Naravno, prvi uvjet je razumijevanje da naša kultura nije i njihova kultura i od toga treba početi. Primjerice, ljudi koji dođu iz nerazvijenih zemalja u trenutku kad se susretnu s vlastitim problemima ne odlaze najprije u bolnicu, nego uglavnom svojem vjerskom vođi. Neki od njih rade jako dobro i često su u stanju pružiti pomoć, ali ako je njihov religijski vođa crni *vudu-lider* mogu nastati jako veliki problemi. Zato smatram da je bitno razgovarati o tome (sljedeću godinu o tome ću govoriti i u Zadru) kako integrirati sve servise s društvom, religijom, biznisom kako bi svi ti različiti ljudi pomogli u rješavanju problema. To će biti integracija i aplikacija u nove odnose i to je način kako kultura i komunikacija moraju biti uključeni da bi se nešto napravilo u terapiji. U nekim zemljama postoje neki od modela. Ono što želim jest zajedno uključiti različite modele i tretirati ljude kojima treba terapija s različitih točaka (aspekata). Jer ako netko dođe u Kanadu i nema mjesto u kojem živim, ako nema posla i nema novaca, a ima probleme, postoje sasvim određene stvari koje treba napraviti prije nego se takvog čovjeka uključi u terapiju. Treba biti realističan. Mnogi konzervativni liječnici nisu trenirani za takav pristup. Novi ljudi koji završavaju treninge rade upravo s tim transkulturnim modelom da bi se mogli odgovarajuće ponašati u određenim situacijama u društvu. Prilagođavaju se zahtjevima društva. Z

Fern J. Cramer Azima profesorica je psihijatrije na Sveučilištu *McGill University* u Montrealu, gdje radi i na dvije bolnice, a vodi i privatnu praksu. Svjetski je priznata stručnjakinja za rad s adolescentskim grupama, a posebno je poznata njezina dnevna bolnica za rad s mladima s teškim emocionalnim smetnjama (karakterološke smetnje, delinkvencija, narkomanija, alkoholizam i anoreksija, bulimija). Riječ je o grupama koje čine mladi od šest do jedanaest godina, dio tih grupa čine i iseljenici, odnosno useljenici u Kanadu.

Kako se i zašto otvaraju tajne

Haag bi mogao postati savjest za neke ljude

Gorana Tocilj-Šimunković

Ulomak iz izlaganja *Čuvanje tajne kao prepreke u psihoterapiji* održanog na skupu u Dubrovniku. Oprema teksta dijelom redakcijska

Tajna je fiksirani konflikt iz prošlosti koji se čuva zbog straha od njezina otvaranja jer ima socijalne i moralne implikacije. Tajna služi da bi se pojedinac zaštitio od društvene osude ili bilo kakvog preranog utjecaja drugih. Kad se tajna već dogodila, onda osoba mora pričekati da tu svoju tajnu otvori. Ne otvara je zato jer bi otvaranje tajne značilo veću bol za osobu nego što može podnijeti, a društvo bi reagiralo tako da bi je više osudilo nego prihvatilo. Odnosno, osoba misli da bi je društvo više osudilo zbog moralne ili socijalne neprilagođenosti. Zato se tajna mora njegovati. Tajna se čuva na način da sve što upućuje na nju u životu izbjegava kako bi ona ostala skrivena. Jer ako bi se tajna otkrila, osoba koja je nosi osjećala bi se loše. Da se ne bi osjećala loše, ona čuva svoju tajnu.

Čuvanje tajne može se prepoznati u individualnom kontaktu (odnosu u dvoje), obitelji, grupi (radna sredina, terapijska grupa). Tajna se ograđuje zidom šutnje, a može se i u terapiji i u svakodnevici primijetiti tako da se shvati da postoji tema koja se izbjegava, pa se pitanja vezana uz tajnu zaobilaze. Jedan kolega koji također vodi grupu rekao je: Da sam slikar, mogao bih tu terapijsku grupu naslikati kao sliku punu bjelina koje bi ilustrirale tajne članova grupe. Jer asocijacije uvijek idu do neke teme, a kada se ta tema izbjegne, ponovno praćenjem svih tematskih detalja (praćenje valova riječi kroz sliku) dobivamo znanje o zaštićenim dijelovima. U traumatiziranih osoba tajne se čuvaju zbog osjećaja boli i bespomoćnosti.

Priroda tajne

Tajna je po sebi uvijek destruktivna jer uništava komunikaciju. Komunikacija mora biti okolišna i na neki se način uvijek prekida. Ne postoji normalni slijed stvari i nema slobode tijeka, pa se i onaj koji čuva tajnu loše osjeća (jer je stalno na oprezu da bi se tajna mogla otkriti), a drugi primijete da razgovor skreće bez namjere.

U terapijskom procesu to se osjeća kao izbjegavanje teme. Teške ratne traume čuvaju se na isti način, ali kao po dogovoru drugi članovi grupe neprestano se vraćaju na iste teme i pojačano pokušavaju doći do skrivenog značenja u vidu tajne. To su nesvjesni pokušaji, ali je činjenica da oni u grupi rezoniraju.

U našim grupama veterana postoje zlodjela koja su se dogodila pred njihovim očima ili su ih počinili sami pa ih žele zaštititi i ne reći drugima. Kako i drugi imaju slična iskustva, onda se po nekom unutrašnjem zakonu uvijek otvara tema o zlodjelima tako da je osoba s tajnom u sebi (s tim sadržajem) neprestano u stanju hiperosjetljivosti zbog interesa drugih.

Svrha svake terapije (individualne ili grupne, srednje ili velike grupe) jest da tajne budu objašnjene. Za osobu nije korisno to što kaže tajnu, nego činjenica da se ta tajna može rekonstruirati, odnosno da značenje tajne može imati sasvim drugi efekt: socijalni ili moralni i drugačiji nego što je osoba mislila. Kao primjer navela bih slučaj kolegice Mariane Kastl iz Danske o tajnom špijunu koji je bio mučen i trebao je izdati imena ostalih kolega. On je u mučenju obećao da će reći imena, ali ih se nije mogao sjetiti kad ih je trebao izgovoriti. Uspio je ostati živ, ali nakon toga je upao u tešku depresiju znajući da je htio izdati prijatelje s kojima je bio dugo u kontaktu. U terapijskom procesu se pokazalo da je on nesvjesnim mehanizmima sam sebe zaustavio u mogućnosti da uopće kaže imena. Ali on to za sebe nije znao i mislio je da je bio izdajica. Ali činjenica da je u nesvjesnom zaista zaboravio imena, značila je da je zadržao svoju unutrašnju moralnu liniju. Kad je saznao da je sam sebe zaustavio u tome da kaže imena i da je to bio pozitivni pomak da on praktički nije htio izdati prijatelje upravo time što je zaboravio, postepeno je mogao prihvatiti da nije izdajica, nego osoba s dubokom intencijom da zaštiti druge.

Pokazivanjem tajne u terapijskom procesu rekonstruira se značenje njezina nastanka. Rekonstrukcija značenja omogućava osobi koja čuva tajnu (a čuva je zbog sebe, jer sam/sama ne može prihvatiti to što čuva) da shvati kako tajna znači nešto novo od onog što se činilo u prohodnim, protočnim dijelovima razgovora. Istina prestaje biti tajna. Promjenom njezina značenja postaje dio komunikacije, odnosa i ne zaustavlja napredak. Fiksacija konflikta kojem treba vrijeme da bi se o njemu progovorilo pretvara se u istinu koju treba prihvatiti da bi se živjelo zdravo.

Međutim, kako smo svijet sačinjen od tisuća dijelova, postoji mnogo stvari zbog kojih imamo tajne. Ponekad imamo tajne da bi zaštitili druge. Jedna od njih je profesionalna i imaju je liječnici, novinari, neke vojne službe... Postoje i javne tajne, primjerice, ljudi koji su bili u ratu imaju dodatnu profesionalnu zabranu da ne napadaju ono što im se događalo i o čemu bi trebali govoriti da bi ozdravili. Otvaranje toga još je veći pritisak na traumatiziranu osobu. Treba dugo vremena da takva osoba steče povjerenje u ljude oko sebe (na grupnoj ili individualnoj terapiji, u obitelji, okolini) da bi izrekla tajnu i tako sebi

Ono što smo naučili iz ovog rata jest da su najagresivniji bili oni ljudi koji su imali nerazriješene odnose i puno tajni u svojim obiteljima

omogućila ozdravljenje, a pri tome bila sigurna da osoba koja to zna neće to ni protiv koga iskoristiti. U našoj legislativi postoji tajna između liječnika i pacijenta. Liječnik ne smije reći ono što mu je pacijent rekao.

Tajna i grupa

Postoje tajne zajednica više ljudi, a to su različite homogene grupe (veterana, žrtava mučenja, pripadnika iste postrojbe ili istog mjesta). Međutim, postoje i tajne heterogenih grupa u kojima su pomiješani ljudi koji imaju svakodnevne doživljaje pomiješane npr. s onima koji imaju teška traumatska iskustva. U tom smislu se razlikuje i uloga tajne. Ono što je tajna u homogenoj grupi u heterogenoj više nije. Isto tako je važno da različiti ljudi u grupi shvate što tajna znači i koliko je njezino blago onom koji nosi traumatsko iskustvo. Važno je da se tajna provali, postane normalni dio nečijeg doživljaja iz prošlosti i prestane biti izvor moralne, socijalne ili druge zabrane. Sigurno je da to mora biti ugođeni stil. Postoje i tajne koje ne treba izgovoriti, ali one postoje i najčešće se zadržavaju u homogenoj grupi ljudi. Dakle, traumatizirani između sebe mogu izgovoriti što se dogodilo, ali se čuvaju sredine i okoline da ne bi izazvali njihovu osudu. Međutim do provala tajne u takvim grupama dolazi, i to u trenutku kad agresivni porivi preplave grupu. Primjer za to je naš odnos prema Haagu. To je primjer da su svi koji su počinili zločine sad na vjetrometini, ali u isto vrijeme i oni koji to nisu. Svi imaju strah i osjećaj da su napravili nešto što ne vrijedi u odnosu na svoju raniju povijest, obiteljsku konstelaciju, moralne zasade i način komuniciranja. Svatko od njih zna što se događalo, ali senzibilizacijom krivnje nema razlike među njima. Potrebno je imati komunikaciju i razgovarati o povjerenju da bi se otvorile tajne koje su jako bitne. Poneki ljudi koji se ne mogu kontrolirati to provale bez dopuštenja onih koji su to napravili. Provale zato što je popustila njihova unutrašnja barijera, zbog napetosti od njihove vlastite tajne. Kao rijeka krenu sve moguće tajne van u svijet, jer je uvijek lakše pričati tude nego svoje tajne. Postoji strah kod ljudi koji su visokotraumatizirani, koji su bili uključeni u vojne akcije, da će netko drugi govoriti o njima. Pa ono što se pokuša u prirodnom i poštenom odnosu napraviti jest da svatko govori svoje tajne i svoje potisnute dijelove, kad se dođe do potisnutih dijelova da osoba sama izabere kad će s tim izići prema društvu, obitelji, terapeutu. Haag bi tako mogao postati savjest za neke ljude. Kako je došlo do individualizacije krivnje, a dokumenti koji su prije bili skriveni sad su otvoreni, dolaze do izražaja stvari o kojima se prije nije moglo govoriti. Sad se može jer postoje dokazi. Oni su za neke ljude dobri, za druge loši. Unutrašnja preplavljenost strahom da će ono što osoba još nije spremna izgovoriti, dok još nije prihvatila taj dio sebe (možda je radila nešto što je nadilazilo uobičajene načine ponašanja), doći na vidjelo prije vremena, daljnji je generator straha. To je stresna situacija i onda najčešće razmišljanje preplavi sve njihove akcije. Jednostavnije je prekinuti taj strah nego se nastaviti mučiti s osjećajem proganjanja, pa suicid postaje blisko rješenje. To je danas pitanje ljudi koji se spominju u tajnim dokumentima, a taktički pristup izostaje.

Otvaranje tajne

Ono što je bitno u terapijskom smislu (dakle, ne u sudskom) jest da se tajne otvaraju da se ne bi prenosile na sljedeću generaciju. To je osnovni razlog zašto su tajne opasne, destruktivne i imaju svoju uništavajuću moć. One koje se ne otvore u ovoj generaciji, otvorit će se u drugoj i imat će energiju koja može pokrenuti lavinu koju nitko ne bi očekivao. Ono što smo naučili iz ovog rata jest da su najagresivniji bili oni ljudi koji su imali nerazriješene odnose i puno tajni u svojim obiteljima prije i koji su ih kao štafetu prenijeli u rat sa željom da riješe probleme u ovoj generaciji. I sami su nastradali pri tome. Shvaćajući na kraju što se zapravo dogodilo, rješavali su probleme svojih predaka i zato su imali puno energije, a nisu imali profesionalnog odnosa prema izboru da se ne oštete. Na taj način su vidjeli da su prešli granicu svojih mogućnosti i promijenili se toliko da nikad više neće biti onakvi kakvi su bili.

Tajna se prenosi dalje i nema izlječenja dok osoba ne prepozna sve aspekte svog straha u njoj. Otvaranje tajne prate sram i krivnja, ali se ovo kompenzira razumijevanjem sadržaja u grupi kad se one uspiju prostrijeti pred druge. Kompenzacija je izgovoriti tajnu i podijeliti je u grupi. Cijena otvaranja je ponekad vrlo visoka i terapeut mora biti svjestan kako se mora suočiti sa šutnjom, mržnjom pa i agresijom koja čuva tajnu od terapeuta. Što je grupa tiša i mirnija ona više čuva tajnu. A terapeut tu biva neželjeni član grupe koji traži otvaranje onog što grupa misli da nije potrebno otvarati. Uloga terapeuta je otvaranje tajne. Otvaranje tajne omogućuje komunikaciju riječima i izlječenje, nasuprot psihosomatskom odgovoru i suicidu koji ponekad prate ogromne tenzije uzrokovane tajnom.

Najviše se taji teška ratna seksualna trauma u muškaraca, taji se sve ono što je ranije u obitelji bilo zabranjeno, taji se žalovanje i prestanak žalovanja (pozicija da se netko »odlijepio« od mrtve osobe, primjerice, supruga iako je bolje i za osobu i za djecu da je žalovanje završeno), a najviše se taje specifični osjećaji koji su vezani za promjene stajališta od ranije.

Razumijevanje do oporavka

Regresija može ići do razine potpunog nestanka moralnog kodeksa, do gubitka smisla za socijalizaciju, do nedostatka seksualnosti uz upotrebu agresije, do upotrebe mirnoće i ravnodušnosti u najokrutnijim događajima

Gorana Tocilj-Šimunković

Ulomak iz izlaganja *Regresija i restitucija u traumatskom iskustvu odraslih* održanog na skupu u Plitvicama. Oprema teksta redakcijska

Regresija i restitucija u traumatskom iskustvu odraslih

Traumatsko iskustvo odraslog uključuje završeni emocionalni razvoj. To znači da osoba svoje libidinalne i agresivne porive uspijeva kontrolirati na način da oni imaju svoju završenu socijalnu formu. Svatko od nas tijekom razvoja i rasta ima točke fiksacije za koje kažemo da proistječu iz primarnog iskustva. Dakle, ljudski rod prolazi kroz određene točke fiksacije u svom razvoju i one su na različitim razinama. Zašto? Ako je dijete, primjerice, u prvoj godini života imalo mamu koja je bila depresivna, onda će se to odraziti u razvoju djeteta kao fiksacija na oralnu fazu koja je bila opsesivna, ako je u drugoj godini — kad dijete navikavamo na čistoću — dijete živjelo s nekim tko je bio opterećen čistoćom, dijete će imati opsesivne fiksacije i njihove derivate vezane uz tu drugu godinu i tako dalje. Ljudski rod je karakteriziran u svom normalnom razvoju točkama fiksacije. Zbog traumatskih doživljaja u primarnom iskustvu djeteta, odrasli imaju jedne, druge ili treće fiksacije, zavisno od primarne njege, ali i okoline u kojoj su rasli. Ako je čovjek prošao normalni slijed rasta, onda nakon puberteta, izbora zanimanja, izbora partnera kažemo da je normalna odrasla osoba. Osoba ima mogućnost da se veseli, plače, koncentrira se, ima želju za uspjehom, blizinom, intimnošću, igrom...

Što se događa ako se u životu odrasle osobe dogodi, teško traumatsko iskustvo? Mi smo bili svjedoci teških traumatskih iskustava u ovom ratu, bez obzira jesmo li bili u njemu ili samo slušali o bujici (preplavljujućih iskustava) okrutnosti i bola. Istina je da traumatsko iskustvo ponekad

preplavljuje uobičajena ljudska iskustva. Ako je netko silovan, a nije nikad ni razmišljao o tome da to može biti, to je toliko bolno iskustvo da preplavljuje doživljaj ljudskog roda uopće. Ponekad to netko ne može izdržati. To dovodi do psiholoških promjena u osoba koje su to iskusile, a one mogu biti trajne i prolazne. Različiti su razlozi i izvori takvih traumatskih iskustava, ali znamo da ta iskustva dovode do povrata na raniju razinu funkcioniranja individue. Tada govorimo o regresiji. Regresija je u ovom slučaju sistem obrane osobe tako da osoba promijeni svoj uobičajeni način reagiranja i reagira za sebe sigurnijim, regre-

sivnijim, odnosno nazadnijim stilom ponašanja, primitivnijim, arhaičnijim, jednostavnijim. Taj stil u tom trenutku štiti osobu od cjelovita uvida u ono što se dogodilo. Tada kažemo da je regresivno stanje ono u kojem arhaičniji mehanizmi koji zavladaju osobom štite osobu da se do kraja ne suoči s preplavljujućim stanjem u kojem se našla. Jedan od načina može biti potpuna inhibicija, povlačenje, depresija, psihotična epizoda, zastoj, različiti oblici bijega koji apsolutno ne ukazuju na način ponašanja koji je osoba imala prije traumatskog iskustva. Tako se osoba štiti i daje sebi vremena da prihvati stvari koje su joj bile neprihvatljive. Mi kažemo da je regresija u službi ega i služi osobi da izađe na kraj s događajima za koje je mislila da ne može.

Dokle može ići regresija

Što se događa u progresu regresije odraslih osoba nakon traumatskog iskustva?

Regresivni porivi, odnosno porivi funkcioniranja na nižoj, primitivnijoj, jednostavnijoj i emocionalnijoj razini dovode do situacije da se ranije točke fiksacije, iz normalnog razvoja svake osobe, odjednom otvore na razini gdje su bile prije fiksirane. Zato će netko (nakon traumatskog iskustva), primjerice silovana žena, prepoznati da više ne može imati nikakav seksualni kontakt, seksualne fantazije, ne može prepoznati ni vidjeti partnera kao seksualno biće zbog promijenjene sheme svog vlastita tijela. Nedostatak seksualnosti tako može ostati fiksiran i ona postaje osoba koja se pretvara u djevojčicu prije adolescencije, a to znači sa zabranom seksualnog razmišljanja. Svaki seksualni uvid izaziva silan strah, daljnje povlačenje pa to sve rezultira npr. bijegom u osobu koja puno radi, čisti, pomaže drugima ne znajući se zaustaviti... Tako se kompenzira nedostatak jednog dijela vrijednosti i poštovanja pojačanim radom drugog. Takvo je regresivno ponašanje u odrasloj dobi kompenzacija za sve ono što se ne može prihvatiti zbog težine traumatskog iskustva. Možemo razlučiti osobu koja postaje žrtva i ima osjećaj potpune bespomoćnosti, nedostatak mogućnosti zdravog reagiranja, potpuni nedostatak vrijednosti o sebi i za sebe (riječ je o ekstremima) i osobe koje, s druge strane, imaju traumatsko iskustvo zbog kojeg su uključile agresivne dijelove na način koji nikad ranije nisu upotrijebili. Često je riječ o vojnicima koji su nekoga ubili izbliza, oči u oči. Tada se događa isti slučaj: osoba izabire odmak aktivacijom regresivnog načina. Regresivni način dominira po tipu agresivnog, a može ići toliko daleko da je individua ekstremno destruktivna dok nema moralni odgovor, odnosno osjećaj krivnje. To je prolazni period (traje kratko), ali dok se događa, toliko je oslobađajući da u ratu onda ljudi mogu ubijati ljude i imaju u glavi jedino zadatak koji moraju obaviti. Problemi nastaju kad ta faza, koju nazivamo fazom ambigviteta, prođe i kada osoba razumije da je njezino ponašanje prelazilo sva njezina iskustva iz ranijeg života. Onda vam netko kaže da nikad u životu nije ubio pile, ali je u ratu (kod pojačanog straha i anksioznosti) obavio zadatak koji nitko nije htio. Kad se naprave stvari zbog kojih je kasnije bolje nestati nego živjeti, to se može rješavati apsolutnim bijegom u suicid, čega smo na žalost vrlo često svjesni.

Dakle regresija može ići do razine potpunog nestanka moralnog kodeksa, do gubitka smisla za socijalizaciju, do nedostatka seksualnosti uz upotrebu agresije, do upotrebe mirnoće i ravnodušnosti u najokrutnijim događajima. Takvi ljudi se stalno od nečega brane i zato su stalno ljutiti. Ljutiti su i zbog toga što se žele obraniti od uvida u sebe. Svaka intima, blizina, istinski kontakt može ih vratiti na poziciju da prepoznaju što su radili, a što nisu očekivali da će izvući iz sebe. Da se to ne dogodi oni će biti neprestano ljuti, odbijati druge i tako se braniti dok mogu, dok se ne dogodi povjerenje u okolinu da prepoznaju i prihvate realitet. Isto je i s prepoznavanjem žrtve. Žrtva se dugo može osjećati kriva, jadna, bespomoćna s osjećajem da je morala napraviti nešto epohalno u trenutku traume. Iako objektivno nije mogla, žrtva to neprestano želi. Žrtva mora shvatiti da na njoj nema krivnje.

Žrtva mora shvatiti da na njoj nema krivnje

Restitucija

Kad je osoba sposobna prihvatiti teško traumatsko iskustvo koje se dogodilo u njezinoj odrasloj dobi? Koji je to trenutak u kojem je osoba sposobna prihvatiti i tko su ljudi koji to mogu, odnosno ljudi koji to ne mogu i za koje kažemo da je trauma postala dio njihova života?

Tko su ljudi za koje kažemo da je njihov život postao trauma i nemaju mogućnost da izađu iz takvog odnosa prema sebi i drugima?

Prva skupina ljudi su oni koji imaju kapacitet za kompletnu restituciju. To su oni ljudi koji su od ranije imali dobre objektne odnose. To je potvrđeno iskustvom. To znači da su ljudi koji su se brinuli o njima imali konstantnost, mogućnost usklađivanja i kapacitet za promjenu. Spremnost za razumijevanje psihološkog isto je tako važna u restituciji osobe i razumijevanju njezina načina i ponašanja kasnije. To se sve odnosi na mogućnosti i bogatstvo emocionalnih odnosa koje osoba ima u sebi, a uključuje zdravi, normalni, odrasli stil ponašanja, dovršeni razvoj odrasle osobe. Kad je taj razvoj bio pun ljubavi, dobrih odnosa i dobrih objekata, očekujemo da će biti moguća i restitucija odnosno izlazak iz situacije u kojoj se dogodilo i najstrašnije traumatsko iskustvo. Kad osoba i izađe iz takve situacije, onda je oporavljanje takvo da traumu nikad ne može zaboraviti, ali ona postaje epizoda u nečijem životu, priča koja će se dalje pričati, ali i priča koja ne remeti individualni način ponašanja i življenja. Tada kažemo da je osoba preživjela traumu.

Kod druge grupe osoba koje se ne uspiju oporaviti od traume jedan dio pripada jačini traume, njezinoj neprimjerenosti, odnosno neočekivanosti. Drugi je da su takve osobe u vlastitu odrastanju imale niz traumatskih iskustava iz primarnih odnosa koja se sad sklapaju s upravo doživljenim traumatskim iskustvima. Tada to postaje trauma koju nije moguće restaurirati na običan način. Smisao za psihološko koji nedostaje velikom broju ljudi, u traumatskom iskustvu odraslih, najčešće završe sa psihosomatskim smetnjama ili s organskim oštećenjima nepovratnog tijeka zbog težine djelovanja same traume.

Traumatska iskustva predaka

Razlika između jednih i drugih jest da jedni prežive traumu i žive dalje životom uobičajena toka, a drugi zastanu na razini traumatskog iskustva i nikad — zbog težine ili specifičnosti trauma — ne uspiju prebroditi traumu, iako je u oba slučaja riječ o osobama koje su reagirale regresivno kad se traumatsko iskustvo dogodilo u odrasloj dobi.

Primjer 1: Mladić (21 g.) koji je bio zapovjednik jedinice koja je morala očistiti neko područje nekoliko dana tijekom trajanja akcije živio je u kući nepoznatih ljudi, ali je s njima uspostavio dobar kontakt. On je dobro odgojen pa je starici koja je živjela u kući pomagao u poslovima, a sprijateljio se i s njezinom unukom. Jedan dan nakon povratka iz akcije našao je zaklanu baku, unuku, psa, kokoš... Pobjegao je iz tog prostora, a kad se opet vratio, našao je svinju kako jede ruku ubijene djevojke. Nakon toga u ratu je ubijao sve svinje koje je ugledao. Iz rata se vratio s depresivnim problemima. Teška depresija s početka terapije mogla se popraviti nakon vremena koje mu je trebalo da prihvati kako je sve to nezamisliva posljedica rata. Iako je još na terapiji, vratio se na fakultet, uspostavlja normalne veze s drugim ljudima i polako pretvara traumu u normalni dio svog prošlog života. Njegova sreća bila je što nije imao nikakve zastoje u ranijem iskustvu.

Primjer 2: Posebno teška iskustva odnosno traume imaju ljudi koji nose nezavršene dijelove, odnosno traumatska iskustva svojih predaka. Čovjek čiji su djed i stric ubijeni u Bleiburgu otišao je u rat s idejom osvete onima koji su ubili članove njegove obitelji. Sve je bilo dobro dok je mogao kontrolirati ubilačke porive koje je osjetio u sebi i koje je možda i ostvario, ali kasnije više nije mogao sebi oprostiti. On se još nije oporavio, boji se intimnosti jer ga intimnost odvlači do razine da uvidi što je radio. Situacija mu je složena i činjenicom što je od djetinjstva imao prijatelja svećenika i što je iz tog odnosa imao vrlo razvijenu svijest o tome što je moralno, a što ne. Njemu obiteljske fiksacije koje je imao u odrasloj dobi nisu dopuštale da se oslobodi od konflikta svoje obitelji. On ima sve šanse da nikad ne izađe iz te situacije i cijeli svoj život dalje veže na konflikt rata.

Što znači traumatsko iskustvo u životu odrasle osobe?

Iz traume mogu dobro izići oni koji su imali intimno zadovoljavajući emocionalni razvoj bez prevelikih traumatskih utjecaja u primarnoj obitelji. Oni koji to nisu imali ili su ih preci opteretili nesvjesnim zahtjevima (koje oni nisu mogli ostvariti a da se ne povrijede) uglavnom ne završavaju dobro u smislu kreativnog življenja individue.

Razrješenje unutrašnjih čvorova

Kako ljudi opraštaju? Polako, s iskrom razumijevanja, konfuzno, s preostalom ljutnjom, s vremenom, slobodno ili nikako

Ivan Urlić

Ulomak iz teksta *Priče rata, priče mira*

Kaže se: svaka sila za vremena, a nevolja redom ide. Nakon teškog rata slijedi teški mir. Mnogi ne mogu naći mir u sebi.

»Ni ti mene ne bi poštedio«

Od rata su prošle već dvije godine. Grupna psihoterapija za ratne veterane. Govori se o poginulima, ranjenima, nestalima. Jedan član grupe reče da možda svi koji su poginuli nisu trebali poginuti. Drugi doda: »Trebali su!« Zatim ispriča ratnu epizodu kada je njegovu jedinicu gađala jedna baterija s vrha uzvisine. On je naredio svojim suborcima da ga štite dok se bude kroz minsko polje prikradao mitraljeskom gnijezdu. U zapovjedniku tog mitraljeskog gnijezda prepoznao je svog školskog druga s kojim je čak sjedio u istoj klupi. Neprijatelji su bili iznenađeni. Sve je likvidirao. Sjeća se da mu je školski drug rekao: »Nećeš valjda ubiti mene?« On mu odgovori: »Ti ćeš biti prvi. Ni ti mene ne bi poštedio.« Dok je to pričao, mišići su mu se grčili, a tijelo mu se kočilo, kao i drugima u grupi.

»Konačno mogu odahnuti!«

Ratni veteran koji je u vojsci bio preko četiri godine tijekom grupne psihoterapije priča svoj san: »Gusta šuma. Usred nje telefonska kabina. Telefon zvoni, znam da je to poziv za mene. Uzimam slušalicu. Čujem glas koji mi govori da me neprijatelji (četnici) žele ubiti. Hvata me strah, bježim šumom, oni jure za mnom. Otkočim strojnicu i ubijam ih jednog po jednog. Zatim njihove glave natičem na kolac. Deset njihovih glava. Konačno mogu odahnuti, zadovoljan sam, opasnost je prošla...« Sjeća se da je osjećao zadovoljstvo kad bi krenuo u akciju, nije se bojao. Rado se uključio u vojsku. Krajem II. svjetskog rata četnici su mu ubili oba djeda. O jednom se pričalo da je tako čvrsto obgrlio deblo jednog stabla dok su ga klali da su trebali otpiliti to drvo da bi ga sahranili. Četnici su spalili selo, a žene i djecu rastjerali po polju da crknu... Obiteljske priče u njemu su uvijek stvarale žive slike. Loše se osjećao razmišljajući da su članove njegove obitelji klali kao ovce. Takvo poniženje bilo mu je nepodnošljivo... Zatim doda: »Nisam ih klao, to ne bih mogao, ali sa snajperom u borbi — to je nešto drugo...«

»Život je i tako iza nas«

Godinu dana nakon završetka rata u ordinaciju ulazi žena mlađe srednje dobi. Vrlo je blijeda, mršava. Djeluje zapušteno. Spusti preda me dva formulara i reče: »To je za mene i moga muža. Ministarstvo traži da to ispuni liječnik. Poslali su me Vama. Mi smo prognanici iz Vukovara.« Nije bila voljna ništa o sebi govoriti ni o svojoj situaciji: »Pustite to. Život je i tako iza nas. Samo su ti formulari sada važni.« Njezino lice ne odaje nikakve emocije. Sva je ukrućena.

Alternativni put: oprost i pomirenje

Tijekom analize u grupi studenata jedna je članica, govoreći o odnosima sa svojim roditeljima, rekla: »Nije pravedno oprostiti ako prije toga nisi razriješio svoje unutarnje čvorove. To je lažno. To je samo formalno.« Koliko god ideja oprosta bila plemenita, postoji opasnost da bude jeftino primijenjena na površan način. Tada ne znači ništa. Duboke ozljede za koje osjećamo da ih nismo zaslužili prenose se iz prošlosti u našu sadašnjost. Čini se da je oprost jedina stvarna snaga koja može zaustaviti bolna sjećanja. »Oprostite i bit će vam oprošteno«. Lewis B. Smedes u svojoj knjizi *Oprostiti i zaboraviti* piše da jedini put izbavljenja iz bijede mržnje za upamćeno zlo predstavlja oprost onima koji su zlo napravili. Samo kada ozdravimo sebe, može se dogoditi ozdravljenje odnosa između uvriježenog i osobe koja je ozlijedila. Takav put vlastita ozdravljenja od mržnje i uvriježenosti on vidi kroz četiri faze: uvriježenost, mržnja, ozdravljenje samog sebe, ponovni susret.

Biblija opisuje kako Bog oprašta. U drami pomirenja Bog je uzeo svežanj ljudskih grijeha s čovjekovih leđa i zavezao ih za jarca. Jarca je udario nogom i otjerao (grijehe i žrtvenog jarca) u »pustu zemlju«, ostavljajući grešnika slobodnim od njegova tereta.

S istinitošću se može uspostaviti iskreni novi početak.

Kako ljudi opraštaju? Smedes kaže: polako, s iskrom razumijevanja, konfuzno, s preostalom ljutnjom, s vremenom, slobodno ili nikako, s dubokim osjećajem.

Jean Monbourquette u knjizi *Kako oprostiti* kaže da oprostiti nije lako. Nije dosta to htjeti. Opraštanje je umijeće. Tajna tog umijeća jest u tome da se shvati kako se oproštenje ne može svesti na čin volje ili na moralnu dužnost jer ono je rezultat procesa koji uključuje sve dimenzije ljudskog postojanja. Znati oprostiti znači osloboditi se mračnog nemira što ga nosi zlopamćenje i učiniti oproštenje izvorom i sredstvom psihološkoga i duhovnog rasta.

Ante Vučković, franjevac i filozof, govoreći o etimologiji romanskih (con-dono, per-dono, par-don) i germanskih (Ver-gebung, for-giveness) jezika koji u riječi za oprost imaju riječ dar, upućuje na to da bi oprost bio dar žrtve počinitelju zla. Oproštenje se tako razumijeva kao dragovoljno odricanje duga čime žrtva daruje počinitelja zla. Takvo shvaćanje oprosta može voditi u nesporazum. Kada bi počinitelj zla i mogao nadoknaditi sve štete koje je prouzročio svojim zlom, uvijek ostaje nešto što samo oprost može. Nitko ne može učiniti da se dogođeno zlo izbriše. Zauvijek ostaje da je zlo bilo počinjeno. Oproštenje, drugim riječima, ne gubi smisao ni onda kada se nadoknade sve štete i ispravi počinjeno zlo.

Kardinal Franjo Kuharić razmišlja o oproštenju: »Oproštenje je čin čovjekove odluke da u sebi pobijedi zlo i da oproštenjem bude brana protiv zla koje truje ljudsku dušu mržnjom i nasiljem. Oproštenje nanesene uvrede, nepravde i nasilja ne znači odobriti zlo; oproštenje znači biti u sebi slobodan od zla; oproštenje je Božja zapovijed i njime kraljevstvo Božje pobjeđuje mrak staroga svijeta u koji zli sije mržnju i grijeh. Oproštenje je događaj Božjega svijeta u srcu čovjeka.«

Rat mi je odnio dušu

Kako inače naći razrješenje priča rata i priča mira koje svoju sjenu prostiru ne samo unutar svijeta pojedinca, nego i velikih skupina, čitavih naroda te preko generacijskih granica? Postoje i priče oprosta.

Sjećam se jednog pacijenta, veterana s teškim simptomima posttraumatskog stresa, koji je prekinuo svoje liječenje, a prije nego što je počinio samoubojstvo, ranio je nekoliko svojih najboljih prijatelja i suboraca. Kad sam ih posjetio u bolnici, jedan od njih mi je rekao: »Oprostio sam mu jer mu je rat odnio dušu!«

I sada mi je pred očima gotička katedrala u engleskom gradu Coventryju. Hitlerove rakete su je razorile. Gutao ju je plamen. Ljudi su uspjeli spasiti samo dio jednog drvenog križa. Kleknuli su i molili za one koji su to napravili. Danas se u srušenoj crkvi nalazi brončani križ poput onog izgorjelog, a na crkvenom zidu piše: »Oče, oprosti!«

1992. godine, dok je bjesnio rat u Hrvatskoj, a valovi izbjeglica iz Bosne i Hercegovine bili su svakodnevna scena, jedan je svećenik organizirao akciju pomoći koju je nazvao *Kap dobrote*. Rekao je da je Majka Tereza od Kalkute, kad je dobila Nobelovu nagradu za mir, odgovarala na pitanja novinara. Oni su priznali da je njezin i rad njezinih sestara jedinstven u pomaganju najsiromašnijima i napuštenima, ali da je to samo kap u oceanu ljudskih potreba. Ona je odgovorila: »Da, to je samo kap u oceanu, ali kap dobrote. Tko zna, možda će još netko dodati svoju kap...«

Možda će nas ova iskustva i razmišljanja približiti idejama oprosta i pomirenja, u nadi poticanja i širenja kulture oprosta u ljudima, među ljudima i među generacijama.

izložbe

Za bolji početak

Da bi mogla govoriti o ljubavi lišenoj nagomilanih stereotipa, neispunjenih očekivanja i zabluda, Lala Raščić u ovoj instalaciji traži započinjanje iz početka

Rosana Ratkovčić

Lala Raščić, *Neohypno romantizam ili Someone to Watch Over Me*, Galerija Studentskog centra, 1-7. lipnja 2000.

Otkada su je u srednjem vijeku provansalski trubaduri uveli na pozornicu europske povijesti, ljubav je postala emocija koja jednako intenzivno motivira naše akcije, kao i sve oblike umjetničkog izražavanja. Civilizacija kojoj pripadamo stvorila je svojevrsnu kulturalnu matricu ljubavi koja uvjetuje naše ponašanje, predodžbe i očekivanja u emotivnim pitanjima. Dvadeseto stoljeće ispunilo je kulturalnu matricu ljubavi beskrajnim nizom stereotipa. Sa stvaranjem rasprostranjene, komercijalne, popularne kulture u širokom rasponu proizvoda od potrošne glazbe, nametljivih propagandnih poruka, preko bestselera, do holivudskih filmova nagomilano mnoštvo stereotipa zauzelo je mjesto autentičnog osjećaja i postalo je referentna točka za nerealna očekivanja usmjerena prema ovoj *najtraženijoj* emociji. Apstraktna kao i sve emocije ljubav izmiče jasnoj definiciji, njezina svojstva opisuju se njezinim posljedicama. Uzvišena u predodžbi i očekivanju, a razočaravajuća u realizaciji, ljubav često završava kao navika, prihvaćena prisila zajedničkog života, »kao pozlaćena sličica ili kao pjesma bez riječi« (Julio Cortasar). Institucija braka za muškarca nerijetko predstavlja nabavku jeftine radne snage za obavljanje kućanskih poslova, gdje žena zauzima poziciju *drugoga*, u čemu se ponavlja kolonijalni diskurs zapadne civilizacije, u kojemu uloga *drugog* pripada jeftinoj radnoj snazi nerazvijenih zemalja. S druge strane, ljubav koja se svojom snagom izdiže iznad prihvaćenih stereotipa i koja zbog odbijanja podvrgavanju propisanim normama gubi uporište za svoju realizaciju i na kraju uništava samu sebe i svoje aktere također je motiv koji pripada utemeljenim stereotipima.

Dekonstrukcija rodnih uloga

Istovremeno je 20. stoljeće u odnose između muškaraca i žena uvelo nove motive, pitanja i probleme, koji razgrađuju postojeću i prihvaćenu kulturalnu matricu ljubavi. Seksualna revolucija dopustila je promiskuitet kao legitiman oblik seksualnog ponašanja, ne više svojstven samo proslavljenim razvratnicima i zavodnicima, a kriminaliziran kod prostitutki, konkubina i priležnica. Vjernost koju nameće pojava AIDS-a nije više puritanska vjernost »doba nevinosti«, već je to odgovoran izbor seksualnog ponašanja u kojem sudjeluju oba partnera. Feminizam je razotkrio društvenu konstrukciju rodnih uloga žena i muškaraca, nasuprot vjerovanju u prirodne zadanosti koje je rezultiralo podčinjavanjem žena. »U kasnom 20. stoljeću opala je upotreba ljubavi kao sredstva za društveno normaliziranje žena« (Sherwood Anderson). Žene oslobođene lanaca društvene konstrukcije, koji su ih vezali uz njihove tradicionalne rodne uloge, suvereno su zauzele pozicije kako u društvenom životu tako i u ljubavnim odnosima. S dekonstrukcijom rodnih uloga postaje jasno da je i heteroseksualnost samo jedan konstruirani model ponašanja i homoseksualni parovi stječu legitimitet, u nekim pravnim sustavima i zakonski reguliran.

Međutim, sve ove promjene čini se da nisu bitno utjecale na kulturalnu matricu ljubavi koju je popularna kultura ispunila beskrajnim nizom stereotipa, a nerealna očekivanja, fantazije i želje još uvijek motiviraju većinu ljubavnih odnosa i veza.

Stalno iz početka

Da bi mogla govoriti o ljubavi lišenoj nagomilanih stereotipa, neispunjenih očekivanja i zabluda, Lala Raščić u izloženoj instalaciji traži započinjanje iz početka. Pri tome se početak ne odnosi na traženje početnog trenutka nove ljubavi, već predstavlja stalnu mogućnost ponovnog započinjanja, kao načina da se riješimo spona koje nas vežu uz proživljene neuspjehe koji nas određuju i da si očišćeni od naslaga prošlosti i budućnosti stvorimo priliku za neponavljanje pogrešaka. Za Lalu Raščić započinjanje je sadržano u upotrebi elementarnih znakova, simbola i boja koje upotrebljavamo kada govorimo o ljubavi. Paran broj svih elemenata instalacije kao i dvodijelna podjela prostora galerije također pridonose ovoj simbolici. Simboli koje odabire autorica kao osnovne motive svoje instalacije — znak srca i znak plusa (ili crvenog križa) kojima je moguće jednostavnim oblikovanjem pridati mnogostruku simboliku — svedeni su na svoje elementarno značenje. Izabrani znakovi srca i plusa već u svojem osnovnom značenju sadrže ideju spajanja, dodatno istaknutu animiranim spajanjem ovih znakova na videoprojekcijama koje se odvijaju na dva ekrana, na kojima jedan pripada motivu plusa, a drugi motivu srca. Uz animirani motiv spajanja ovih simbola jednako je zastupljen i motiv njihova razdvajanja. Dok animacija spajanja i razdvajanja predstavlja određeno kretanje u vremenu, na zidovima galerije nalaze se slike gdje je kretanje videoanimacije zaustavljeno u trenutku koji može jednako pripadati i motivu spajanja i motivu razdvajanja ovih znakova. Neupitna je crvena boja izabranih znakova, kao zvanična boja za ljubavna pitanja.

Bez loših iskustava

Na podu u sredini galerije nalazi se višestruko uvećana fotografija iz obiteljskog albuma, jedini neparni dio instalacije. Međutim par je prisutan u motivu fotografije, snimci djevojčice i dječaka u kojoj je sadržan pojam djetinjstva, koji upućuje na započinjanje kao temeljnu ideju cjelokupne instalacije. Ali ova fotografija nije u potpunosti vidljiva jer djetinjstvo izmiče našem sjećanju i razumijevanju. Djelomično je prekrivena crvenim jastucima čiji se parni broj (šest) uključuje u opću dvodijelnu podijeljenost instalacije. To nisu jastuci iz razbacane postelje koju je ljubavnik napustio kao u poznatom radu F. Gonazalez-Torresa, to su jastuci koji na ljubavnika još čekaju ne samo da u njima ostavi trag svoga tijela, već da im prida konačni smisao, svrhu njihova postojanja. Nedostatak tragičnih motiva u izloženoj instalaciji Lale Raščić, koji su neraskidivo vezani uz svaku ljubavnu aferu, upućuje na potrebu za njihovim svjesnim izbjegavanjem, kao doprinos započinjanju lišenom negativnih iskustava koja nas određuju. »Taj prijelom doista možemo označiti kao neku vrstu revolucije u prošlosti. Loše započet opstanak se sada, recimo to idealizirajući, na bolji način iznova započima.« (Peter Sloterdijk).

apel

Za reformu sarajevske ALU

Diploma naše Akademije ne vrijedi dalje od Bihaća!

Nebojša Šerić-Šoba

Situacija u BiH umjetnosti je, izuzev par rijetkih entuzijasta koji stvarno znaju šta rade (i to rade na pravi način), prilično loša. Dugo vremena sam lupao glavom pokušavajući da razumijem što to nama fali i zašto mi »to« ne radimo kako treba. Dugo vremena sam mislio da su problemi BiH umjetnosti financijske prirode, ali bojim se da ni izbliza nije tako.

Svjedoci Postojanja (*Obala Art Centar*), izložba koja je bila nešto fenomenalno, nešto čime se stvarno svi možemo ponositi, primjer je kako se i u najtežim ratnim okolnostima moglo napraviti nešto genijalno i bez ikakvih problema. Isto tako poslije rata je SCCA (Sarajevski centar za suvremenu umjetnost) krenuo sa odličnim projektima i velikom podrškom prvenstveno mladim umjetnicima i uspjeh je bio zagarantovan. Sve su ovo pokazatelji da smo bili na dobrom putu da izađemo iz balkanske anonimnosti i da će se situacija u BiH umjetnosti iz korijena promijeniti, ali...

Nažalost, jos uvijek smo daleko od bilo kakvog ozbiljnog organizovanja i promidžbe BiH arta na svjetskom (ako ne, barem evropskom) nivou, i ono što se dobro dešava, desi se rijetko. Zašto je to tako? Zašto je najkvalitetniji dio organizacije sarajevske umjetničke scene sveden na 5-6 ljudi koji nemaju podršku cjelokupne sredine i rade van sistema. Zašto ljudi koji su zaduženi za BiH umjetnost jos uvijek misle da mi imamo kvalitetan obrazovni kadar i »najbolje« umjetnike. Zašto nas nema na Venecijanskom bijenalu? Zašto u Sarajevo (više) ne dolaze kvalitetne izložbe i kvalitetni umjetnici.

To su samo neka od mnogih pitanja koja nas moraju zabrinuti i trgnuti iz čamotinje »čaršijskog arta« i slabih državnih umjetničkih institucija. Sistem koji imamo čudan je i pogrešan. Kao prvo, izolacionizam koji vlada u BiH artu je isključivo zasnovan na uspostavljanju lokalnih vrijednosti. Nepoznavanje svjetskih umjetničkih prilika i situacije u ostalim zemljama je naša svakodnevnica, a zasniva se uglavnom na strahu od konkurencije. Sistem koji smo naslijedili iz prošlog društva i dalje je na snazi. Linija ALU (Akademija likovnih umjetnosti) — Udruženje *Kolegijum Artisticum* i dalje je naša realnost i nažalost, sve tu počinje i sve se završava. Poseban problem je što ljudi koji sjede i odlučuju o svim bitnim kulturnim pitanjima na najvišem nivou, ne vide stvarne probleme i misle da oni i ne postoje.

Da bi stvari počele da se kreću u pozitivnom smjeru, treba prvo krenuti od dna. Reforma obrazovanja je neminovna. Program po kojem se radi na ALU najmanje je 50 godina star, i to malo promjena što je bilo uglavnom su inicijative nekolicine progresivnih profesora koji su zaposleni na ALU. Sistem školovanja na ALU neprilagođen je studentima, zastario i sve se svodi na »učenju zanata«, a kreativnost bi se »k'o biva« trebala ispoljiti poslije završene Akademije (nakon postavljanja »etikete« na leđa studenta od strane stručnog kadra). Diploma naše Akademije ne vrijedi dalje od Bihaća. Još uvijek nemamo Katedru za istoriju umjetnosti.

Godišnja izložba udruženja BiH umjetnika *Kollegium Artisticum* je i dalje jedina kompetentna za uspostavljanje i uporedivanje standarda i vrijednosti umjetničkog rada. »Podjela« ateljea je uvijek bila glavna tema ove organizacije. Reforma i bolje organizovanje ove institucije je neophodno.

Nacionalna BiH galerija i ostale javne galerije i dalje kubure sa nedostatkom identiteta i nedostatkom »umjetnosti«. Kako to da jedna odlična kolekcija slika kakvu ima Nacionalna galerija BiH nikad nije izašla van granica Bosne i Hercegovine i na taj način promovisala nasu državu?

Kako je moguće da nijedna institucija (izuzev SCCA) javno ne posjeduje kvalitetne informacije i podatke o svim BiH umjetnicima koji nešto znače u zemlji i inozemstvu. Da li ljudi koji rade u Ministarstvu za kulturu znaju ko su naši umjetnici i šta oni zapravo rade? Imaju li njihove telefone i adrese? Koji je to način na koji bi prosječan turista ili organizator nekog svjetskog umjetničkog bijenala mogao dobiti informacije o BiH umjetnosti i umjetnicima. Kome da se obrati za konkretnu informaciju?

Koje su to BiH izložbe koje gostuju po evropskim muzejima i nacionalnim galerijama (nema ih)? Gdje je karika koja nedostaje?

Najveći problem naše sredine uvijek je bio i ostao mentalitet. Jedini način da sačuvamo i ovo malo što imamo je da promijenimo način razmišljanja i odnos prema nama samima. Moramo shvatiti da je jedini način da opstanemo u ovim teškim političkim okolnostima upravo dokazivanje svijetu da posjedujemo kulturu i da, što je najvažnije, znamo kako da to pokažemo. Svaka samostalna i nezavisna evropska zemlja zna šta znači imati svoj kulturni identitet i kako se postaviti u odnosu na druge (primjer: učešće na Venecijanskom bijenalu ili bilo kojem drugom). Samo promjenom kadrova, mukotrpnim radom i dobrom organizacijom može se nešto postići. Još uvijek nije kasno da nešto uradimo, u protivnom nas ponovo čeka izolacija i mrak.

kritika

Za sekundu više

»Vrijeme više nije način da se izmjeri pokret, već vrijeme uvjetuje pokret«, smatraju autori izložbe *The Second*

Silva Kalčić

Izložba *The Second* (MonteVideo TBA Nizozemskog instituta medijskih umjetnosti) u Velesajamskoj palači Nacionalne galerije, u Pragu, od travnja do lipnja

Veletržní palác, velesajamsku palaču praške Nacionalne galerije sagradili su Josef Fuchsa i Oldřich Tyl kao prvu prašku zgradu u duhu funkcionalizma i u svoje doba najveći objekt građen za izložbene potrebe na svijetu. Upravo tamo, u galeriji na prvom katu, gostuje izložba vremenski bazirane umjetnosti *The Second*, MonteVideo TBA Nizozemskog instituta medijskih umjetnosti. Sedamnaest visokooriginalnih interpretacija i refleksija o naravi vremena kreiralo je dvanaest umjetnika tzv. *Novih medija*.

Vrijeme — iz perspektive pojedinca krajnje subjektivno iskustvo — oruđem umjetničke ekspresije. Umjetnik modelira vrijeme kao plastični materijal, dok istovremeno uživatelj umjetnine troši na njeno konzumiranje određenu količinu vremena koju određuju i osmišljavaju umjetnici.

Simptomatično, do kraja 16. stoljeća satovi imaju samo jednu kazaljku bilo je dovoljno znati koje je otprilike doba. Suvremeni dinamični izražajni mediji poput filma, videa i računala utjelovljenje su svijeta u kojemu »vrijeme ubrzava«. Ipak, iako postoji tehnologija kojom je moguće izmjeriti i cijepati sekundu, iako je naš osjećaj za stvarnost navoden satovima, vrijeme ostaje apstraktna i krajnje relativna ideja, relativan psihički entitet.

Odsutnost vremena u Raju

»Vrijeme više nije način da se izmjeri pokret, već vrijeme uvjetuje pokret«, smatraju autori izložbe *The Second*. Prijelaz s analognih na digitalne medije doveo je u pitanje odnos umjetnosti i komunikacija, tehnologije, medija i distribucije. Kompjutorska animacija, digitalna slika i zvuk, elektroničke knjige, hipermediji, interaktivnost, kibernetični prostor... zahtijevaju redefiniranje postmoderne i novu teoriju kritike. Stapanje tehnologije i umjetnosti dovodi do novog načina artikulacije umjetničke ideje, nove estetike nazvane »telestetika«. Hiper mediji, interaktivni, kibernetički, virtualni i umreženi mediji dovode do novih konfiguracija komunikacije, nova tehnologija dovodi do kulturne transformacije. Digitalni mediji daju novo značenje montaži i naraciji, semantičkoj konstrukciji slike, pritom treba imati na umu da prostor elektroničkih medija nije trajan.

Središnja instalacija izložbe *The Second* je *Raj* Petera Bogersa. To djelo govori o vremenu u njegovoj odsutnosti, substrakciji elemenata vremena koji se zbrajaju u taktilnom doživljaju. U sobi nalazimo tragove života koji se tu prethodno odvijao, na crno-bijelim monitorima možemo uhvatiti različite i nasumce odabrane fragmente pokreta u trajanju od točno jedne sekunde. Oni pripadaju kućnom mikrokozmosu: propuh odmiče zavjese, usnula mačka prede, dijete siše majčino mlijeko, ruka miluje tijelo... Sekunda nalik raju, prije katastrofe: slika televizijskog studija u Kobeu u vrijeme potresa razmrsila je zagonetku zašto igla zapinje na gramofonskoj ploči. Druga, također vrlo osobna medijska skulptura Bogersa zaslužuje da savijemo leda i da pogledamo kroz povećalo: umjetnikova usta piju vodu iz kade u kojoj on leži; a možda je riječ o utapanju, ritualu žrtvovanja ili samožrtvovanja. Čuju se zvukovi

gutanja. Manipulaciju posjetiteljem dosjetljivo provodi Bert Shutter ironičnim djelom *Kupačice*, *Les Baigneuses*, aludirajući nazivom na slavnu Renoirovu sliku. Posjetitelj je zamoljen da trči hodnikom labirintom do projekcijskog platna, odakle dopire hihot mladih djevojaka uz zvuk prskanja vodom. No uljez je zamijećen (prošavši pored senzora) i djevojke, pokazujući mu svoju nagost straga, bježe u šumicu. Posjetitelj se naposljetku zaustavlja pred statičnom slikom pličine i obalnog pojasa zelenila. »Događaji postoje, sve dok ih se može opažati«, Schroedingerova paradigma kvantne mehanike, doživjela je tako neočekivani obrat, naime događaji postoje, sve dok ih ne pogledamo ili u njima poželimo sudjelovati.

Divovsko oko i Face shopping

Ipak, ikona interaktivne umjetnosti ekran je s divovskim okom Billa Spinhovena čijem pogledu (opet zahvaljujući senzoru) nikako ne uspijevamo umaknuti. Autor objašnjava kako se po prvi put nakon Altamire umjetnost osvetila jer je promatrana. Oko, uzvraćanjem pogleda, uvodi nas u začarano kruženje identiteta promatrača i promatranog. Istovremeno utjelovljuje superviziju koju sigurnosne kamere neprestano provode nad nama, naša »velika braća«. Izlažući nesvrsishodan i zauman stroj, hibrid filmskog projektora i letjelice imenovan *Logika života*, isti autor elaborira psihološku konfuziju izazvanu gledanjem i neprepoznavanjem videnoga.

Borealis, projekcija Steina Vasulke govori o cikličnom karakteru sila koje upravljaju prirodom, lišavajući tako vrijeme njegova smjera, u smislu prošlosti i budućnosti. Na četiri okomito postavljena ekrana u alternaciji naprijed i nazad okomito se kreću valovi mora kraj obala Islanda s kojeg autorica potječe. Bea de Visser pokušava rekonstruirati, ili bolje reanimirati, realnost koja pripada prošlosti, slikajući 25 portreta iste anonimne žene prema seriji starih *secondhand* fotografija kupljenih na praškoj tržnici. Slike na platnu snimljene su i animirane digitalnim programom (*mophing*). Tako nastaje izvanvremenska virtualna osoba nostalgičnih mijena davno nestalih facijalnih ekspresija. No žena nepoznate prošlosti nikada zaista ne oživljuje, i proces počinje iz početka. *Face shopping* rad je A. P. Komena u kojemu se također, iako drugačije, tretira ljudsko lice. Krupni planovi, šum disanja i voajersko promatranje nekolicine mladih žena kroz masku samoprikrivanja otkriva nam njihovo pravo emotivno stanje, previdenu nesvjesnu nesigurnost, nervozne tikove koji nas ponavljanjem opsjedaju i prelaze na nas. Zaista, kako govori Bruckner, »zapadnjački je pojedinac po naravi ranjeno biće koje plaća nekom bitnom nesigurnošću svoju ludu oholost što hoće biti sam po sebi«.

Molim te, dodirni me

Kess Aafjes istražuje problematičan odnos promatrača i umjetničkog objekta, zaključujući kako umjetnik da bi opstao cijeli svoj život treba zazivati pažnju i odobravanje. Stoga njegov izložak, dvoglavi jelen, mrmlja promatraču na mješavini španjolskog i nizozemskog: »Molim te, dodirni me«. Ako tom zahtjevu bude udovoljeno, odnosno ako ga pomazite, stvor verbalno izražava gotovo orgazmično zadovoljstvo. Pritom mi sami osvještavamo vlastiti odnos prema umjetničkom djelu, koje prihvaćamo mentalno, ali s njime trebamo stupiti i u intenzivan emotivni odnos, smatra autor. Isti autor postavlja u izložbeni prostor bankomat. Ne prepoznajete ga kao izložak, sve dok vas galerijski čuvar ne zamoli da izvadite vašu kreditnu karticu i opslužite umjetničko djelo. Uz sliku svijeće koja dogorijeva na ekranu slijedi obavijest kako je vaš *pin* upravo s uspjehom izbrisan. Dobivate zatim fiktivan novac sa slikom muškarčine koji zubima isprobava dolar.

Reciklirana instalacija *Atlas of the interior* Fione Tan nastaje zahvaljujući dokolici. Autorica je, naime, pretraživajući Internet naišla na 1.700 slika duboko smrznutih dijelova tijela pogubljenoga imenovanog ubojice koji je donirao svoje tijelo znanosti, nudeći svoje meso u zamjenu za život koji je uzeo. Posjetitelj izložbe oblači bijelu kutu na koju se projiciraju slike poprečnog presjeka organa, pretvarajući se od posjetitelja javne ustanove u uljeza, dok glas autorice uzvikuje: »Znači tako izgledam iznutra!«. Morbidna emotivnost prisutna je i u ekscentričnim reanimacijama Christiaana Zwanikkena. Ostaci ptica i preparirana srneća glava, životinjske lubanje, kosti i perje animirani su pomoću servomotora s mikroprocesorima. Objekti oživljuju uz mnoštvo pokreta i buke, npr. srna striže ušima, djelujući istovremeno veselo i jezovito. Autor nasljeđuje tradicionalni element *vanitas* nizozemskog slikarstva, simbolizam koji služi podsjećanju na prolaznost života. Vrhunac takve umjetnosti svakako je elaborirani *memento mori*, anamorfna lubanja Hans Holbeinova platna *Ambasadori*.

Kutije opsjena

Kao što Jose Saramago ponavlja: »treba dati vremena vremenu«, umjetnici *Novih medija* odlikuju se tzv. »ustrajnom voljom (*patient will*). Nizozemska umjetnička produkcija tradicionalno odaje strpljivu pozornost i žudnju za realizmom. Dovoljno je pogledati, primjerice, slike suvremenika Rembrandta i Rubensa, pa shvatiti temeljnu opoziciju u temperamentu Nizozemaca i Flamanaca. Od Jan van Eycka preko Vermeera do Mondrianovih tako precizno izvedenih, visoko detaljiziranih apstrakcija Nizozemci imaju jedinstven talenat za pronicavo promatranje. Također, uvijek su bili istovremeno umjetnici i tehničari, poznavajući naročito kartografiju i optiku, eksperimentirajući sa zrcalima i *camerom obscurom*. U heurističkoj opsesiji perspektivnim i optičkim napravama izradivali su kutije opsjena, tzv. *peepshows* (najpoznatija sačuvana, van Hoogstratena, izložena je u londonskoj Nacionalnoj galeriji). *Trompe l'oeil*, slike svijeta iluzije i prijevare, mrtve prirode koje obmanjuju oko naizgled opipljivim motivima naslikane su plitkom perspektivom kako bi iluzija bila nezavisna od položaja i promjene mjesta promatrača. Nizozemci 17. stoljeća takve slike nazivaju *oogenbedrieger*, »zavodeće slike«.

Izložba nizozemske elektroničke, video i interaktivne umjetnosti *The Second* pod kuratorstvom René Coelha, nakon premijere u Muzeju *Stedelijk* u Amsterdamu, otisnula se na trogodišnju turneju i već je obišla Meksiko, Tajvan, Japan i Budimpeštu. U Pragu gostuje od travnja do lipnja u sklopu projekta *Prag — europski grad kulture 2000. godine*. Projekt ima stalnu polifunkcionalnu Internet-prezentaciju kao dio međunarodnog Internet-projekta virtualnog grada prema motivima iz djela češkog prosvjetitelja, »učitelja naroda« Jana Amosa Komenskog.

Naš hotel »Kredo« nalazi se u prekrasnoj pješčanoj uvali. Da bismo našim zahtjevnim gostima u svako doba ugodili naši su apartmani opremljeni klima-uređajima. U našem art-restoranu posebnu atmosferu čine slike poznatih umjetnika. Na terasi koja gleda izravno na more doživjet ćete pravu romantiku. Naše osoblje stoji Vam na raspolaganju i trudi se ispuniti Vaše želje.

Hotel »Kredo«
Čikat bb – Srebrna uvala, HR-51550 Mali Lošinj
tel. +385/51/233-595, 232-515
fax. +385/51/233-616, 231-365
e-mail: kredo@island-losinj.com

kritika

Od EXAT-a do Nade

Zbirka Richter otvorena je za posjetitelje na adresi Vrhovec 38, u jednokatnici u kojoj autor i donator živi od 1957. godine

Silva Kalčić

Zbirka donacija Vjenceslava Richtera i Nade Karaš-Richter nalazi se u jednokatnici u kojoj autor i donator živi od 1957. godine. Vjenceslav Richter diplomirani je inženjer arhitekture roden 1917. godine u Drenovi kraj Zagreba. Na adresi Vrhovec 38 nalazi se montažna kuća koju je nekoliko puta adaptirao prema vlastitim projektima i u skladu s vlastitim životnim potrebama, u elitnom, ali dislociranom dijelu grada. Prizemlje površine 300 m², prilagođeno izložbenom prostoru, drvenim stubištem povezano je s katom namijenjenjem stanovanju. Neki izlošci su u eksterijeru: dio izložbenog projekta je i park skulptura i već uz prilazne stube nailazimo na kocku metalnog okvira koja nas zbunjuje: njezini se raznobojni unutarnji elementi usljed našeg kretanja doimaju mobilnim, na način op-arta stvarajući iluziju rotacije.

Na temelju Darovnog ugovora donatora Gradu Zagrebu iz 1980. godine s aneksom Ugovoru načinjenim 1993. godine te odlukom Gradskog poglavarstva iz 1997. godine, proizašlom iz činjenice da je Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu jedina hrvatska ustanova koja se sustavno bavi likovnom apstrakcijom, Zbirkom upravlja upravo Muzej suvremene umjetnosti. Zbirka, koja je još uvijek živo tijelo koje raste i stoga s još neosmišljenim katalogom, predstavlja djela iz raznih umjetnikovih opusa. Radi se o ostvarenjima čiji je medij teško ili nemoguće definirati. Ta tzv. sistemska djela, hibridno unificirajući različite oblike likovnog izričaja, ujedno su slika, skulptura i arhitektura. Richterove skulpture su konstrukcije građene inženjerskim tehnikama. Slike su pak parafraza Picassove rečenice »htio bih da slikam predmete tako da ih neki inženjer može sagraditi prema mojim slikama«. Richter želi napraviti sliku oslobođenu dvodimenzionalnosti, skulpturu oslobođenu materije i arhitekturu oslobođenu praktične funkcije.

EXAT 51

Richter je jedan od utemeljitelja Eksperimentalnog ateljea, grupe EXAT 51, osnovane godine sadržane u nazivu grupe. Njezini su članovi bili i Vlado Kristl, Ivan Picelj, Aleksandar Srnec na polju slikarstva te arhitekti Bernardo Bernardi, Zdravko Bregovac, Božidar Rašica i Vladimir Zaharović. S njima je i teoretičar dizajna Zvonimir Radić koji promišlja: »Život čovjeka, kao i društva baš su isto tako utjecani bojom, volumenom, prostorom i svjetlom, kao vatrom, vodom i zrakom«. EXAT 51 započinje svoju djelatnost opreznim napuštanjem doktrine socrealizma, estetske dogme i agitpropovske umjetnosti, zalažući se za suvremene oblike vizualnih komunikacija, sintezu svih disciplina likovnog stvaralaštva i, prije svega, za apstraktnu umjetnost. Tadašnji izraz za tu vrstu umjetnosti *astratizam* talijanskog je podrijetla. EXAT 51 izjašnjava se protiv podjele na tzv. čistu i tzv. primijenjenu umjetnost, apelirajući da upravo udio umjetnika i arhitekata bude presudan kod plastičnog artikuliranja predmeta za masovnu produkciju i potrošnju i uopće životnog prostora. Postava izložbi i oprema ondašnjih državnih paviljona na sajmovima najbolja je i zapravo jedina manifestacija arhitekture EXAT-a, imajući kao dodatnu pogodnost za članove grupe mogućnost boravljenja u inozemstvu. Rješavajući praktične zadatke poput brze i lako prenosive realizacije u materijalima šperploče, drveta, metala i stakla, Richter se poziva na El Lissitzkog i iskustva oktobarske avangarde u svojim paviljonskim projektima, o čijem opremanju izjavljuje: »Dekoracija? Ne znam što to znači — ako su to slikarski panoi — ne. Ako su to vrpce, mašne, stanioli, krep-papiri, 'rutinirano' nabrani tekstili, pliševi, teglice sa cvijećem itd., da se štand ukrasi — ne!«.

Iako se arhitekti EXAT-a drže tradicije tzv. *Zagrebačke škole* ili *Radne grupe Zagreb* i *Zemlje* koje rade u duhu moderne, EXAT 51 nije pripadao tradiciji hrvatske umjetnosti. Sa zenitizmom Ljubomira Micića, kao zapravo jedinom idejnom prethodnicom u tadašnjoj državi, grupa je gotovo neselektivno upijala utjecaje sa svih strana, ali prije svega Bauhausa, *De Stijla*, sovjetskog konstruktivizma i produktivizma i pariškog konkretizma. Pojavljujući se u službi industrijskog, grafičkog i tipografskog dizajna, apstrakcija grupe EXAT 51 činila se bezazlenom dekoracijom izložbene arhitekture, no tada je netko ironično izjavio »Miliji su nam Vasarély, Miró i Kandinsky u originalu!«. Uslijedili su napadi kako se radi o »import-robi«, da grupa »jednostavno izvještava na manje-više uspješan način o onome što se događa u slikarstvu vani... Oni preuzimaju različite trendove koji su aktualni na svjetskom umjetničkom tržištu«.

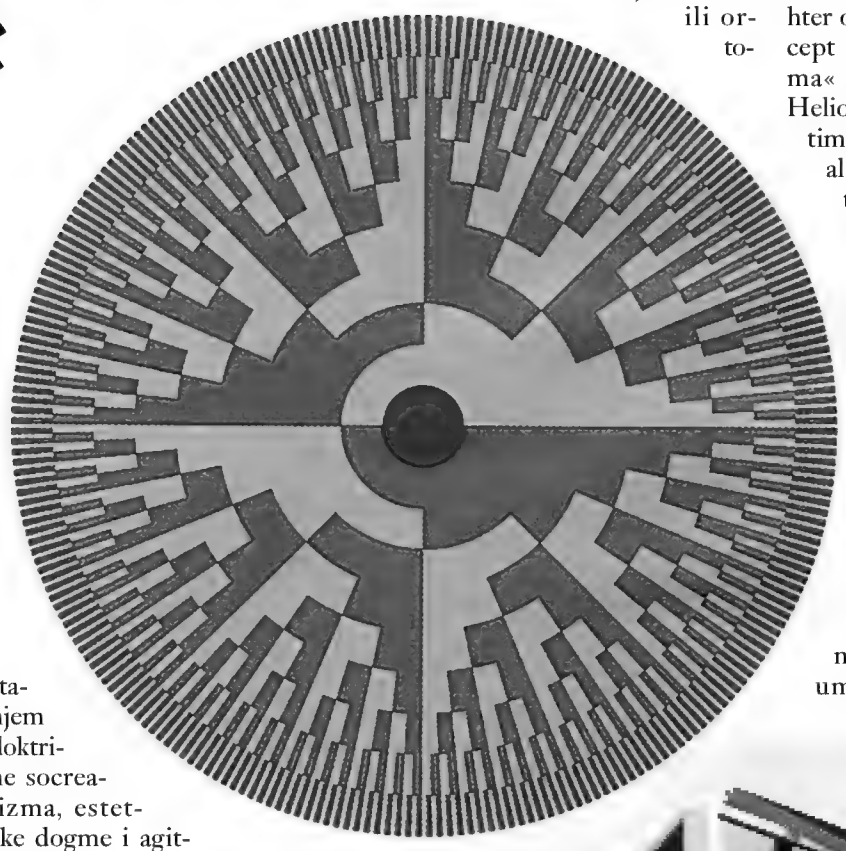

No, inaugurajući lirsku ili ortodoksnu geometrijsku apstrakciju i navješćujući minimalizam, neokonstruktivizam i konceptualna istraživanja, EXAT 51 uspio se osloboditi koncepta apstrahiranja prirodnog motiva, što je bio krajnji domet domaće apstraktne umjetnosti tih godina. Kategorija *slika iluzija* zamijenjena je kategorijom *slike predmeta* odnosno »slike identične samoj sebi«, kako sam Richter opisuje svoj rad.

Heliopolis

EXAT 51 prestaje djelovati već 1956. godine. Richter se zatim pridružuje internacionalnom pokretu *Nove tendencije* u koji su uključene grupa GRAV, Zero, Gruppo »N« (enne), baveći se istraživanjima na polju vizualnog.

Nastavio se baviti paviljonskom arhitekturom i nakon razdoblja EXAT-a. Paviljon za svjetsku izložbu u Bruxellesu 1958. godine zamišlja s temeljima u zraku što naravno nije prihvaćeno. Realiziranim projektom jugoslavenskog paviljona na 13. trijenalu u Milanu 1964. godine Richter osvaja zlatnu medalju međunarodnog žirija. Šezdesetih godina postaje urednikom časopisa *Čovjek i prostor* u kojemu objavljuje niz tekstova svjetskih autoriteta o suvremenoj umjetnosti, posebice konstruktivizmu, i tako dobrim dijelom oblikuje hrvatsku likovnu scenu. Projekt rotirajućih zigurata *hommage* je Tatljinovoj maketi spomenika 3. internacionali. U okvirima svog filozofskog sistema nedokazivog, ali mogućeg i vjerojatnog, Richter od 1964. godine razvija koncept sintetskog ili »sinturbanizma« idealnog grada nazvanog Heliopolis. U stambenim ziguratima koji bi se veoma polagano, ali različitim brzinama, okretali oko svoje osi stanovnici Heliopolisa svaki dan budili bi se na različitim stranama svijeta i u drugom susjedstvu. Budući da je rotacija programirana tako da se izbjegne ponavljanje, grad je stalno novi i drugačiji. Takav ambijent je označen pojmom *polient* čija definicija još nije potpuna, a ovisi o našim mogućnostima recepcije, dosegu znanstvenog instrumentarija i znanstvene i umjetničke misli, naglašava autor. Paralelno sa sinturbanističkim projektima Richter kreira tzv. simultanu perspektivu kao informativno grafički sustav kojim je moguće dati potpunu tehničku infomaciju o perspektivno prikazanom objektu. Budući da se u svakoj prikazanoj prostoriji nalazi njezin vlastiti nedogled, mogu se prikazati debljina i struktura zida i njegove obje strane, kao i ugrađene instalacije.

Reljefometar, Centra, Nada

Zbirka Richter otvorena je za posjetitelje srijedom i subotom od 10-13 sati. Svi radovi zastupljeni u Zbirci pripadaju određenim plastičko-prostornim i slikarskim sistemima, osim tzv. »slobodnih crteža«, crteža tušem na papiru koji ne pripadaju očiglednom sustavu. SESPO, »spontani crteži«, načinjeni su više ili manje zgusnutim nizanjem kružića poput mukotrpne, ali vesele vježbe za fotografske retušere. Gravitacijski crteži, predstavljeni 1995. godine u Galeriji Ulupuha, nastaju izlijevanjem tuša na papir. Ciljanim nagibom papira na njemu nastaju šare zahvaljujući, naravno, gravitaciji i zavisno o hrapavosti i brzini upijanja papira. Gravitacijske crteže autor dijeli na one »smirenog dijaloga« i one s tragovima naglih trzaja, no svi su prepoznatljive geste.

U jednom trenutku odbacivši štafelajno slikarstvo kao anakronizam, Richter stvara malu seriju prostornih ili trodimenzionalnih grafika. Prodor linije u treću dimenziju ostvaren je razapinjanjem aluminijskih šipki malog okruglog profila unutar kocke od pleksiglasa. Serija prostornih slika nastaje krajem 60-ih godina kada »između beskonačno mnogo mogućnosti formiranja prostorne slike« autor odabire prozirnu kocku s unutarnjim pregradama, koja postaje slika s multipliciranim površinama namijenjenim oslikavanju. Smatra da »Prije svega treba se odreći svake pomisli o mogućnosti realističke trodimenzionalne slike, jer bi to moglo krenuti putem prikazivanja božićnih jaslica«. Kretanjem oka nastaju nove vizualne situacije, pa prostorna slika može biti »uvijek ista i uvijek nova«. Dodavanjem zrcala i gledatelj može biti u njoj prisutan. Richter vjeruje da je svaki prostor trodimenzionalna slika, odnosno stvarna prostorna slika bila bi arhitektura bez funkcije, svedena na kolaž razapet u prostoru. Zaboravljen je prostor — to najjače sredstvo vizualne propagande. A bez prostora nema preglednosti, nema kontakta između predmeta i promatrača, nema predmeta u prostoru«. *Sistemska plastika* gibljivo je tijelo promjenljive strukture i teksture zavisno o promjenama položaja i rasvjete čiji je osnovni translacijski element industrijski proizveden u seriji. *Reljefometar* je sistemska plastika koja nastaje horizontalnim izvlačenjem i uguravanjem aluminijskih štapova kao osnovnog elementa koji je umnožen. Time se postiže neizmjeran broj mogućih reljefnih struktura u pozitivu i negativu. *Centra* je, naprotiv, ime koje je Richter dao tijelu čiji su periferni dijelovi jednako udaljeni od centra tako da *ostvaruje zamjećaj* konture kugle. Sistemske slike i crteži prezentirani su prošle godine u galeriji Miroslav Kraljević na izložbi pod nazivom *Apokrifna geometrija*. Autorov rad na njima još traje sa željom iznošenja novog likovnog vokabulara čiji su fundus nepravi kutovi. Sistemska grafika je dalje razvijan sistemski opus nasuprot izrazitoj retangularnosti gdje su kvadratne fasete sitotiskom umnožene na temelju egzaktnog matematičkog programa. »Sistemska grafika s vlastitom sjenom« nastaje otiskivanjem matrica s obje strane stakla, kao slika sa sjenom koja je namjerni, unaprijed smišljeni i bitni činitelj kompozicije.

Čelik-ocjel plavičaste boje s odsjajem dobre puščane cijevi, precizira autor, materijal je od kojeg treba načiniti vertikalnu skulpturu *Nada*. Iako zamišljena još 1957. godine, izvedena je tek 1998. za potrebe zbirke Richter. Jedna je od mogućih verzija ove godine postavljena u Duisburgu. *Nada* je obelisk našeg vremena, može poprimiti mnoge likovne, dimenzijske i tehničke značenjske oblike. Može biti gromobran. To je skulptura koja živi odgovarajući odsjajem na sunce, svijajući se na vjetru poput visokog stabla. I mnogi drugi Richterovi projekti tek trebaju biti izvedeni i postavljeni u proširenom dijelu donacije. Z

teorija

Što je sve kultura (2)

Formalna ekonomija i stvarni povijesni svijet

U svom pristupu antinomijama suvremene misli i ideologije Fredric Jameson (1994) je sklon sugerirati jednu nepredstavljivu izvanjskost mnogim od presudnih pitanja. Budućnost počiva zapletena u tome vanjskome poput povezanih genetskih poruka. Lakše nam je danas, kaže on, zamisliti posvemašnju propast zemlje i prirode nego slom kasnoga kapitalizma. Unatoč tomu, postmodernizam bi se kao ideologiju zacijelo moglo razumjeti kao simptom dubljih strukturnih promjena u suvremenom društvu i njegovoj kulturi kao cjelini

Matko Meštrović

Politička insolventnost nezaposlenih

I Cohen upozorava (1998)[1] da svijet lišen država — jer je njihov politički prostor smanjen — slijepo srlja u avanturu bez presedana. Zbog sve otvorenije razmjene »političke« legitimacije se smanjuju umjesto da postaju šire.

On jasno razlikuje dezintegraciju uzrokovanu novom tehnološkom revolucijom od dezintegracije koja je posljedica političkih čimbenika. Kapitalizam nije puka jukstapozicija jedne ili više industrijskih revolucija s pravilima tržišnog gospodarstva koja ostaju ista. To je sustavna cjelina tehnika proizvodnje i društvenih pravila. Revolucija koja se sada odvija raskida društveni dogovor koji je bio postignut tijekom druge industrijske revolucije. Stoga po Cohenu posljedice globalizacije moramo tražiti u svijetu rada. Tercijarizacijom gospodarstva rad je zahvaćen procesom sve većeg uzdizanja na viši stupanj kvalificiranosti, i taj proces odbacuje one pripadnike društva koji se ne uspijevaju uklopiti.

Suvremeni je kapitalizam doveo do nove vrste bijede stvarajući unutar svake društvene skupine, i unutar svakog životnog vijeka, napetosti koje su ranije bile ograničene na suparništvo između skupina. Svaki pojedinac osjeća da je u konkurenciji s prostranim svijetom, čak i ako u praksi konkurencija ostaje ograničena. Nova fleksibilnost u kombiniranju zadaća uzrokom je mnogo jače segmentacije u dobi rada baš kao i povećane propusnosti gospodarstava u međunarodnoj razmjeni. Fordizmu je bilo stalo do profitabilne međuovisnosti nadnica i produktivnosti, pa su i radnički dohoci bili indeksirani uz proizvedeno bogatstvo. Sada pak, ma kakve god obrazovne napore uložili za buduće naraštaje, sudbina radnika niskih kvalifikacija već je određena.

Nezaposleni nemaju utjecaja na pregovore o nadnicama jer o nadnicama ne pregovaraju oni koji nemaju radna mjesta. Prema teoriji o »onima unutra i onima vani«, a Cohen se na nju oslanja, nema nade za borbu protiv nezaposlenosti. Osim ako to ne bi bila otvorena i radikalna borba protiv prava koja dopuštaju onima unutra da se štite od onih vani. Ali, ako sâmo tržište ne može apsorbirati one koji su iz prosperiteta isključeni, zašto ne bi mogao postojati viši stupanj solidarnosti koji bi otklonio pojavu isključenosti? To je Cohenovo najrelevantnije pitanje.

Njegovo je objašnjenje da kriza javnih financija danas neumoljivo ograničava opseg državnog djelovanja. Zbog veličine državnog duga postalo je krajnje skupo oživljavati gospodarstvo mjerama koje se temelje na budžetskim deficitima. Pola proizvedenog bogatstva podliježe državnom prisvajanju i preraspodjeli, ali postojanje unutarnjih raznolikosti priječi da se riješi problem siromaštva.

Altruizam i briga za druge nisu u biti ljudske prirode, smatra Cohen. Oni ovise o tome kako svaki pojedinac zamišlja društveni svijet kojemu pripada. Keynesa je brinula insolventnost nezaposlenih, on je pokazao da je nezaposlenost uzrokovana njihovom nesposobnošću za potrošnju. Danas moramo osuditi njihovu političku insolventnost, jer stvarno je pitanje kako odlučiti o pravom obliku u kojem se socijalna prava mogu izraziti.

Ugađanje financijskim tržištima

Saskia Sassen (1996)[2] nalazi sve više dokaza da je ekonomska globalizacija napala neke od glavnih uvjeta koji su do sada podupirali evoluciju državljanstva i oblikovanje socijalnih prava.

Neke od starih podjela na nacionalno i globalno postaju slabije i u stanovitoj su mjeri neutralizirane. Novi transnacionalni režimi poprimaju specifičan oblik, takav u kojemu države vrlo razvijenih zemalja igraju stratešku geopolitičku ulogu. Hegemonija neoliberalnih poimanja ekonomskih odnosa, s jakim naglaskom na tržištima, deregulaciji i slobodnoj međunarodnoj trgovini, pridonijela je nastanku transnacionalnih pravnih režima kojima su u središtu ekonomski pojmovi Zapada. Ali globalno nije nenacionalno, globalni se procesi materijaliziraju u nacionalnim teritorijima i institucijama. Svejedno mnoge vlade sada smatraju da njihove odgovornosti nadilaze tradicionalnu vanjsku politiku i šire se na svjetsku trgovinu, globalnu okolinu i globalnu ekonomsku stabilnost. Globalni je kapital postavio zahtjeve nacionalnim državama i one su na njih odgovorile stvaranjem novih oblika zakonitosti. Sassen ne gleda na te promjene naprosto kao na gubitak kontrole od strane države, one su presudan mehanizam međudržavnog konsenzusa na putu globalizacije. Suverenost i dalje ostaje obilježjem sustava, ali locirana u mnoštvu institucionalnih arena. Proces globalizacije nanovo je konfigurirao raskrižje teritorijalnosti i suverenosti kakvo se konstituiralo tijekom posljednjeg stoljeća. Ali to je ponovno konfiguriranje parcijalno, selektivno i nadasve strateško. Neke od njegovih reperkusija po distributivnu pravdu i pravičnost, Sassen upozorava, mogu biti razlog za duboku zabrinutost.

Što je onda stvarni analitički teren unutar kojega valja proučiti pitanje prava? Baveći se tim pitanjem Saskia Sassen koristi konstrukt ekonomsko državljanstvo. To je skupina ekonomskih prava koja daje ovlasti da se i od vlade zahtijeva odgovornost. Međutim, to ekonomsko državljanstvo ne pripada građanima. Ono nije locirano u pojedincima, u građanima, već u globalnim ekonomskim akterima, u multinacionalnim korporacijama i globalnim financijskim tržištima. Činjenica da su globalni daje tim akterima moć nad pojedinačnim vladama. Mogu prisiliti vlade da poduzmu stanovite mjere i da druge ne poduzmu.

Globalno tržište omogućilo je vladama da se opterete većim dugovima, a nekim vladama da tako postupaju i na duži rok. To valja zahvaliti brojnim inovacijama koje su dug pretvorile u razne oblike instrumenata kojima se može trgovati. Financijska su tržišta izumila načine da profitiraju od neodgovornog uzimanja zajmova, ali ne disciplíniraju vlade kad bi i gdje bi to moglo biti važno. Protegnut će svoje ostvarivanje profita što je duže moguće, ma kakva šteta bila po nacionalno gospodarstvo koje to omogućuje. U cjelini gledano, financijska deregulacija i inovacije povećale su prilike za pogreške. Čini se da su središnje nacionalne banke i vlade sada sve više zaokupljene ugađanjem financijskim tržištima umjesto da postavljaju ciljeve za socijalno i ekonomsko blagostanje.

Ni esencija ni iluzija

Društveni ugovor inkluzivnog društva poslijeratnoga razdoblja osiguravao je zaposlenost i, ako nje nije bilo, potporu kako bi ljudi mogli živjeti kao civilizirane osobe. Sada živimo u društvu koje je groteskno nemeritokratsko, kaže Jock Young (1999).[3] Ponekad nailazimo na očitu nepravednost, ponekad na kaotično nagrađivanje, ne samo na vrhu, nego u cijelom sustavu. Klasne, rasne, spolne i dobne prepreke očito su utjecajnije od razlika u zaslugama ili talentu. Takva posvuda uočavana neizvjesnost razorno djeluje na društvo, pothranjuje osjećaj uskraćenosti i nezadovoljstvo. Moramo smisliti novi ugovor o državljanstvu koji neće dopustiti državi i njezinim stručnjacima da stvaraju probleme, već će poticati intenzivnu demokratsku raspravu i procjenjivanje. To neće biti državljanstvo prava, već uzajamnosti između svih građana. I u potpunosti će priznavati nužnost uzajamnosti između građanina i države u ostvarenju društvenih ciljeva i institucionalnih promjena.

To je vizija koju Jock Young suprotstavlja distopijskom društvu kasne modernosti. Neoliberalizam s kraja 80-ih nije pokušao suziti samo granice države, već je dopustio da uzmakne i granica civilnog društva. Aktuarski *cordon sanitaire* oštro razdvaja svijet gubitnika od svijeta dobitnika.

Temeljna dinamika isključivanja rezultat je djelovanja tržišnih sila. One isključuju velike dijelove stanovništva s primarnog tržišta rada, dok isticanje tržišnih vrijednosti pogoduje stvaranju klime nesputanog individualizma. Takva situacija ima učinka na uzroke zločina i na reakciju protiv zločina. Sam je zločin isključivanje, a takvi su, dokazuje Young, i pokušaji da ga se kontrolira.

Aktuarsko stajalište usmjereno je na proračun rizika. Ono se ne bavi uzrocima, već vjerojatnostima, ne zanima ga pravda, već minimiziranje štete. Ne traži utopiju, nego od neprijateljskog svijeta ograđeno sklonište. I pojedinci i institucije suočeni su s problemom kako odijeliti sigurno od riskantnog. Više vam je stalo do toga da izbjegnete neugodu, nego da je razumijete. Kako ulazimo u posljednju trećinu dvadesetoga stoljeća, područje sigurnosti naočigled se sužava, osjetljivost na rizik raste dok se znanje o drugima smanjuje.

Young je utvrdio dva konvencionalna tipa objašnjavanja uzroka zločina: kulturno i strukturno. Oba su deficitni modeli i govore o različitim vrstama isključivanja, to jest o nedostatku kulturne ili ekonomske uključenosti. Oba također zanemaruju subjektivnost građanina, sposobnost ljudskih aktera da stvaraju kulturnu razliku. Young je vrlo kritičan i prema biološkom i kulturnom esencijalizmu. Društveni sustav stvara ljude koji izgledaju kao da su sačinjeni kao esencija. Ne radi se ni o esenciji ni o iluziji, već o svijetu pojava koji nam se pričinja kao da je sačinjen od esencija.

Međunarodni kreditni novac je skup transcendirajućih mreža koje konstituiraju vrijeme, prostor i informacije i njima su konstituirane, kaže Trift (1996),[4] objašnjavajući društvene odnose do kojih dolazi u monetarnoj transakciji. Posredstvom elektroničke komunikacije i ekspertnih sustava međunarodni kreditni novac može teći bez zastoja. Da bi se postigao takav univerzalizam, izumljeni su složeni i specifični međunarodni monetarni instrumenti. Sada se o riziku više zna, ali to znanje može biti iskorišteno za stvaranje novih supstitucijskih oblika novca. Njihova je stvarna rizičnost nepoznata i može čak voditi riziku po sam sustav. Kao što kaže Giddens, međunarodni je monetarni sustav institucionalno strukturirano okružje rizika koje se konstituira kroz rizik. U svom temelju, zaključuje Trift, ono mora ovisiti o konvencijama — relativno stabilnim intersubjektivnim predodžbama — o tome što uopće ekonomski život jest.

Moć tumačenja

Rastuća apstrakcija ekonomije, odvajanje ekonomskih aktivnosti od socijalnih i drugih odnosa u kojima se one odvijaju bitno obilježavaju evoluciju kapitalističke ekonomske misli i prakse. U carstvu formalne ekonomije svijet se promatra pojmovima i modelima ekonomske apstrakcije, oni su ona temeljna zbilja na kojoj svijet počiva i koja ga oblikuje. I sam institucionalni okvir danas se sagledava kao tvorevina ekonomije, nastanjena autonomnim, racionalnim račundžijama. Svijet s kojim se pojedinac suočava naizgled je stvaran, ali zapravo to nije, već je artefakt logičke strukture kompjutorskog programa koji ga generira. Njegova jednolikost i logičnost nužno odstupaju od neizvjesnosti stvarnoga svijeta (Carrier).[5]

Ono što ekonomsku apstrakciju kao svjetonazor osobito odlikuje jest njezina institucionalna moć i svjesno nastojanje da se zbiljski svijet uskladi s virtualnom slikom, objašnjava Carrier. Rezultati takve nakane nisu nimalo beznačajni: smanjen nadzor vlada nad međunarodnom trgovinom, deregulacija privrednih grana, pretvaranje kolektivne imovine u robe i obveze vlasti da smanje programe potpore za javna dobra i usluge. Stvoreni su novi međunarodni standardi kako bi međunarodnim ulagačima bilo lakše plasirati svoj novac i ostvarivati profit njime.

Autonomni pojedinac neoklasične ekonomije nikako nije autonoman pojam. Ukorijenjen je u širi skup kulturnih vrijednosti i socijalnih poredaka Zapada. I same pretpostavke na kojima počiva ideja o autonomnom pojedincu otežavaju uvid kako je ta autonomija zapravo pogrešno shvaćen ideal (Nelson, 1998).[6] No ono što najviše začuduje danas jest činjenica da akademske ekonomiste manje zanima stvarno gospodarstvo nego teoretski aksiomi i proces dedukcije. Jedini moralni imperativ što ga priznaje njihova znanost lišena vrijednosnih sudova jest besprijekorno izvođenje logičkih implikacija. Julie Nelson otresito kaže: proturječnu narav toga stajališta ponajbolje odaje njegovo pridavanje velike vrijednosti odvajanju od svake vrijednosti.

Pojmovi su kulturna oruđa koja mogu imati itekako važan materijalan učinak. Valjalo bi ekonomske diskurse povijesno situirati da bi se otkrili načini na koje je pojedino tumačenje »ekonomskog« predstavljano kao istina u određenim vremenima i određenim mjestima. Moramo uvidjeti, kao što to predlažu Leyshon i Thrift (1997),[7] da su naša shvaćanja parcijalna i da su stvorena u diskurzivnom dijalogu s materijalnim procesima.

Povijesna analiza kapitalističkog svjetskog gospodarstva poznaje razdoblja tijekom kojih su univerzalna načela upravljanja ekonomskim životom postajala hegemonijska, a da mogućnost refleksivne intervencije ljudskih subjekata unutar ekonomskih, socijalnih i političkih procesa nije bila posve isključena. Politički ekonomisti neogramscijevske orijentacije spominju dva takva razdoblja transnacionalne hegemonije u povijesti kapitalizma: prvo obuhvaća drugu polovinu devetnaestoga stoljeća, a drugo je započelo oko 1945. godine i završilo dvadeset ili trideset godina kasnije. Hegemonija uspostavljena u svakom od tih razdoblja bila je »etička« u Gramscijevu smislu, to jest činilo se da sustav upravljanja nije bio vođen samo uskim interesima elitnih skupina unutar dominantne države globalnoga gospodarstva. Slično neogramscijevcima i regulacionisti ističu da je sporazum u Breton Woodsu postavio takav formalni okvir unutar kojega su zemlje ipak mogle slijediti nacionalne strategije rasta u kontekstu znatne međusobne ovisnosti. Tek kad je privatni kapital počeo kružiti globalno na dereguliranoj osnovici, kejnzijan-

ske su nacionalne države izgubile kontrolu nad jednom od najvažnijih makroekonomskih poluga — samostalnim određivanjem kamatne stope.

Svijet novca je svijet borbe za moć tumačenja. Leyshon i Thrift zaključuju da se društvena moć financijskog bogatstva sve više pripaja onima koji su u stanju ponuditi najuvjerljivija tumačenja.

Meksička industrijska putanja

Procesi globaliziranja, koji izgleda da utječu na teritorijalnost, više su nego bilo što drugo produbljenje kapitalističkih odnosa, kaže Altha Cravey (1998).[8] Kapitalistički su procesi bitno nejednaki u globalnim, nacionalnim, regionalnim i lokalnim razmjerima. Konkurencija između proizvođača koji imaju investicije u pojedinim mjestima stvara konkurenciju među mjestima. Samo takve stvari kao što su propisi o radu, proizvodnji ili zaštiti okoline mogu otežati kapitalu da koristi i stvara geografske razlike. Nastojanje da se država liši njezine moći putem neoliberalnih recepata može se shvatiti kao pokušaj da se nađe fiksni prostor za kapital.

Carvey je izložila svoje postavke uzimajući regiju na meksičkoj granici sa SAD-om kao prvorazredan primjer temeljitih preobrazbi u političkoj ekonomiji prostora. Evolucija industrijske politike, koja je bila težište meksičke šire razvojne strategije u 20. stoljeću, temeljila se na državnoj moći reguliranja odnosa zaposlenosti. Industrijska politika podupirana je i dopunjavana socijalnom politikom. Sjeverna granična regija proizvod je novijeg razvitka pod pritiskom globalizacije. Novi tvornički režim ponikao u toj regiji postao je nova razvojna strategija koja je korištena da potkopa norme proizvodnje u središnjoj zoni zemlje. Politika supstitucije uvoza zamijenjena je razvojnom strategijom temeljenom na snižavanju troškova društvene reprodukcije i na stranim investicijama za izvoznu proizvodnju.

Ta je tranzicija stvorila ne samo nov tvornički režim s mnogo nižim nadnicama i manje sigurnim radnim mjestima, nego su njome izazvane promjene utjecale i na meksičku društvenu strukturu. Transnacionalni kapitalisti i njihovi saveznici u državi bili su u stanju koristiti gospodarstvo sjeverne regije protiv učvršćenih mreža moći radničkih sindikata u središnjem Meksiku.

Poslijeratnih godina država je i u Meksiku imala neka obilježja modernih država blagostanja. Programi preraspodjele, koji su u mnogim industrijaliziranim zemljama u tim godinama doveli do stabilnih i mirnih saveza među dijelovima različitih društvenih klasa, suočili su se u novije vrijeme s istim proturječnostima na koje je naišla meksička država. Meksička je država likvidirala vlastitu razvojnu strategiju i koristila udaljeni dio svoga teritorija da bi oblikovala novu strategiju koja omogućuje znatne koncesije transnacionalnim kapitalistima.

Odlučnost Meksika da koristi državnu moć za jačanje tržišne logike sigurno će potaći daljnju geografsku neujednačenost. Jedna drukčija strategija, temeljena na sveopćem osiguranju provedbe normi o radu i proizvodnji, mogla bi voditi stabilnijem geografskom obrascu meksičkog rasta, ali je dvojbeno, smatra Altha Cravey, da bi nacionalni planeri htjeli takvim pristupom riskirati mogućnost žrtvovanja bilo kojeg od tokova međunarodnog investiranja.

Stvarni »duh« novca

U neoklasičnoj se ekonomskoj teoriji kategorija rizika analizira u smislu načina na koji neizvjesnost predstavlja umanjenje korisnosti pojedincima koji granično maksimiraju. Rizik je objektivirana neizvjesnost, a stupanj se rizika utvrđuje primjenom zakona vjerojatnosti na akumulirane rezultate prošlih zbivanja. Osiguranje je važno sredstvo pomoću kojega se mogu sprečavati ili umanjivati neizvjesnost i troškovi nametnuti kapitalu. To je društveni oblik putem kojega se socijaliziraju gubici proizašli iz izostanka valorizacije kapitala (Neary i Taylor, 1998).[9]

Pravo i novac apstraktni su društveni oblici čijim se posredstvom proizvodi i reproducira kapitalski odnos: stvaranje formalne ekvivalentnosti kroz poopćenu robnu proizvodnju i razmjenu »slobodnih« i »jednakih« pravnih subjekata. Država se pojavljuje kao zasebna vlast koja predstavlja »neosobne« interese sustava. Međutim, kapitalistička robna proizvodnja zahtijeva stvarnu dominaciju nad radom unutar radnoga procesa i otuda proturječnost kapitalizma kao društvenog oblika ne može biti potpuno formalizirana unutar pravnih i novčanih oblika, ističu Neary i Taylor.

Premisa je države koegzistencija kružnih kretanja R-N-R i N-R-N', a pribavljanje administrativnih dobara i usluga u kružnom kretanju R-N-R nužno je posredovano oblicima apstrakcije koji su svojstveni kružnom kretanju N-R-N'. Kriza kapitalskog odnosa postaje stoga sve više manifestna kao kriza države. Država je pružala blagostanje i socijalno osiguranje, ali u oblicima koji su smišljeni tako da zadrže troškove administracije unutar socijaliziranih valorizacijskih imperativa kapitala.

Unutarnju je dekompoziciju kejnzijanstva na kraju pojačala globalna kriza prekomjerne akumulacije prouzrokovana proturječnostima koje su svojstvene upravljanju svjetskim novcem od strane Svjetske banke i MMF-a. Kriza je riješena putem restrukturiranja kapitala i države. Učinjeno je to tako da su administrativni i politički oblici kejnzijanstva (ponovno) podređeni apstraktnoj moći novca i prava. Vremenska i prostorna konfiguracija oslobođena je vezanosti za mjesto, a rezultat je globalno intenziviranje akumulacije kapitala i neoliberalno restrukturiranje nacionalne države. Država više nema dirižistički mehanizam kojim bi održavala agregatne razine zaposlenosti, te je prostorni i vremenski učinak nezaposlenosti stoga postao stvar slučaja.

Neary i Taylor podsjećaju, pozivajući se na Marxa, da je novac istodobno i najviše konkretan i najapstraktniji izraz proturječnih odnosa kapitalističke proizvodnje. Unutar kapitalističkih društvenih odnosa ljudski je rad prisiljen postojati kao radna snaga, to jest u obliku nadnice, kao novac i posredstvom novca. Samoekspanzivna i pretvaralačka priroda novca nije rezultat njegova urođena potencijala, već je ona proizvod preuređivanja univerzalne materije posredstvom objektivirane ljudske energije. Novac tu ne mijenja ništa. Stvarni je »duh« novca otuđena radna snaga.

Slučaj pobrkanog identiteta

Moć u postmodernom ili poststrukturalističkom smislu nije ishod takmičenja diskursa za hegemonijski položaj. Neary i Taylor potpuno su uvjereni da ona potječe iz zakona novca (kapitala). Zahtjevi i sposobnosti radnika bitni su za razvitak kapitala. Kapital se širi posredstvom njihovih potreba i sposobnosti. Ali, premda bitni za taj proces, zahtjevi i potrebe radnika uvijek se podređuju potrebama i zahtjevima kapitala. Moć je kapitala stoga nesigurna. Mora stalno mijenjati svoj oblik i identitet kako bi obuhvaćala i eksploatirala potrebe i sposobnosti ljudskog rada. Dio je te strategije izbjegavanje rada koji više ne može kontrolirati.

Institucionalizirani oblici kapitalističke moći nisu jedini koji postoje kao oblik kapitala, već tako postoji i sam ljudski život, institucionaliziran kao individualizirana biografija i osobnost. To je jedna od najradikalnijih spoznaja ove dvojice mladih britanskih autora. U metamorfozi kapitala kroz njegove uzastopne oblike — novčani kapital, proizvodni kapital, robni kapital, (veći) novčani kapital — kružno je kretanje sa stajališta kapitala inherentno rizičan proces. Postoji stalan rizik i neizvjesnost u pogledu (re)strukturiranja vremena i prostora na način koji dopušta uspješno akumuliranje kapitala. Proces se prekida nužnom društvenom reprodukcijom rada kroz nadničarski (novčani) oblik. Rizik s kojim se suočavaju pojedinci u svakidašnjem životu otuđeni je oblik u kojem se pojavljuju popratni rizici reprodukcije kapitala.

Kao oblik kapitala (nadničarski rad) ljudski život postoji protiv sebe. Stoga borba protiv tlačenja uključuje borbu unutar i protiv oblika posredstvom kojega ljudski život postoji, a ne samo protiv vanjskog otuđenog oblika kapitalističke moći (npr. države). Višak vrijednosti proizvodi se u procesu proizvodnje, a realizira u razmjeni, ali ova dva funkcionalna identiteta upućuju na različite logičke imperative. Kao racionalan instrument razmjene novac je sredstvo kojim i putem kojega se zadovoljava ljudska potreba. On omogućuje čovječanstvu da postoji u vidu samostalnih bića koja vrše izbor, dakle, moralnih pojedinaca. Kao novčani kapital novac postoji da bi stvorio više sebe i nema nikakav interes osim sebe. Liberalna društvena znanost slučaj je pobrkanog identiteta. Ono što ona zamišlja bitnim ljudskim karakteristikama u stvari su karakteristike novčanog kapitala preuzete i izražene u ljudskom obliku.

Komentirajući nastanak i množenje planova lokalne razmjene i trgovanja u Ujedinjenom Kraljevstvu, poznatih pod kraticom LETS, Near i Taylor ukazuju na propust da se uvaži razlikovanje novca kao novca i novca kao kapitala. Ti pokušaji ponovnog moraliziranja robne razmjene radi revitaliziranja osjećaja zajednice i nadoknadivanja afektivnog sadržaja, koji je uklonila apstraktna dinamika globalnog novčanog gospodarstva, vrlo su problematični jer novac je poricanje afektivnosti. Razvijen povijesno putem stvarnog društvenog procesa apstrakcije, novac je stvarna apstrakcija. Apstraktna svojstva novca stvarna su upravo kao što je naš ontološki status također definiran tim apstraktnim svojstvima. Naša vlastita apstraktna svojstva (naš identitet i osobnost) određeni su putem istog stvarnog apstraktnog procesa. Novac i »ja« dijele isti ontološki status. Kao i novac, ja također postojim istodobno kao R-N-R i N-R-N'. Moja prava subjektivnost poreknuta je skrovitom biti novca. Ljudsko je društvo konstituirano kao tuđa sila koja preplavljuje i kolonizira unutarnji život čovjeka i poriče mogućnost društva osim putem tuđeg društva novca.

Postoji li kakav izlaz?

U sadašnjoj fazi kapitalističke proizvodnje izgubljena je klasna konotacija rada. Interklasna ideja o »radu« i »zajednici« — zajednici koja mjeri svoje bogatstvo radnim vremenom — inherentna kapitalističkoj ideologici, postala je sada stvarnost širenjem konzumerizma i globalizacijom komunikacijske proizvodnje. U isto vrijeme, objašnjava Augusto Ponzio (1999),[10] razvitak kapitala stvorio je uvjete za oslobođenje od kupoprodajnog rada i za okončanje društvenog sustava temeljenog na kupnji i prodaji radne snage. Zato društvena reprodukcija treba biti u stanju iznaći nove društvene odnose da bi se oslobodila društvenih organizacija poput sadašnje.

Ponzio smatra da bi apstrakcija, onoliko koliko može biti konkretna — u indiferentnom radu, kao oblik diferencije koji nije indiferentan prema drugim diferencijama — trebala biti i sposobna za društvenu obnovu, za pretvaranje društva indiferentnih diferencija u socijalnost kao postojanje za druge. Pitanje je sada kako zamisliti nove oblike društvenih odnosa u kojima će otvaranje prema drugosti zamijeniti ograničenu odgovornost koja je bila zaštićena alibijima funkcionalnima za identitet i njegove uloge.

Ponzio uvodi novi pojam, ideju komunitarnosti. Ona znači socijalnost koja se ne može globalizirati, socijalnost otvorenu drugosti i stoga oslobođenu opsesije identitetom. Tako ciljana socijalnost ekstrakomunitarna je s obzirom na sebe. Ona je drugo, bez granica, teritorija, pripadnosti i korijenja. Ona je društvenost utemeljena u nesumjerljivu, neobuhvatljivu radu gdje se bogatstvo mjeri slobodnim vremenom za drugost.

To je pitanje usmjeravanja smanjenog radnog vremena koje se sada pretvara u otuđeni višak vrijednosti i nezaposlenost, u slobodno vrijeme za puni razvitak svakog pojedinca i time društva u cjelini, prepoznavanjem pravog društvenog bogatstva u razvitku društvenog pojedinca.

Tu Marxovu ideju Ponzio sada pojašnjava preciznije. Vrijeme apstraktnog rada jest vrijeme indiferencije, vrijeme korisnog rada jest vrijeme diferencije, raspoloživo slobodno vrijeme jest vrijeme neindiferencije. Ono je raspoloživo za drugost, vlastitu drugost i drugost drugih. Ono je vrijeme onoga što ostaje nesvodljivo drugo u pogledu svih apstrakcija, identiteta, diferencija-indiferencija, dakle, vrsta vremena koja se razvija onoliko koliko fiksni kapital isključivanjem radne snage okončava kupoprodajni rad. Z

1 Cohen, Daniel (1998) *The Wealth of the World and the poverty of Nations*, Cambridge, Massachusetts. London, England: The MIT Press

2 Sassen, Saskia (1996) *Losing control*? — Sovereignty in an Age of Globalization, New York: Columbia University Press

3 Young, Jock (1999) *The Exclusive Society* — Social exclusion Crime and difference in Late Modernity, London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications

4 Trift, Nigel (1996) *Spatial Formation*, London: Sage Publications

5 Carrier, G. James (1998) Uvod u: Carrier, G.J. i D. Miller, urednici *Virtualism* — A New Political Economy, Oxford. New York: Berg

6 Nelson, A. Julie (1999) Abstraction, Reality and the Gender of 'Economic Man', u: Carrier, G.J. i D. Miller, urednici, *Virtualism* — A New Political Economy, Oxford. New York: Berg

7 Leyshon, Andrew i Nigel Thrift (1997) *Money/Space* — Geographies of Monetary Transformation, London. New York: Routledge

8 Cravey, J. Altha (1998) Globalization and its Impact on Border Region of Mexico, u: Immerfall, Stefen, urednik, *Territoriality in the Globalizing Society* — One place or None?, Berlin: Springer

9 Neary, Michael i Graham Taylor (1998) *Money and the Human Condition*, London: Macmillan Press Ltd

10 Ponzio, Augusto (1999) The otherness of communication: from community to communitariness, referat prezentiran na 7. Svjetskom kongresu IASS, Dresden, listopad 6-11.

film

Filmološki kognitivizam i teorijski model Hrvoja Turkovića

U žestini kognitivističkog obračuna s vladajućom filmološkom paradigmom vidi se i osobna povrijeđenost američkih ljevičara kojima prigovaraju konzervativizam, samo zato što se nisu posvetili proučavanju različitih spolno-etničko-klasnih identiteta u kinodvoranama

Nikica Gilić

Hrvoje Turković, *Teorija filma* (drugo izdanje), Meandar, Zagreb, 2000.

U predgovoru drugog »ključno nepromijenjenog« izdanja *Teorije filma* (prvo je izašlo 1994) Hrvoje Turković dopunjuje »epistemološko-komunikacijsko« određenje svoga pristupa, jer se u međuvremenu u znatnoj mjeri razvio (te programatskim tekstovima samodefinirao) kognitivistički pristup u proučavanju filma. Stoga ćemo, nakon kraćeg podsjećanja filmoljubne javnosti na temeljne Turkovićeve teze (i poneku njihovu pretpostavku), pozornost posvetiti i tom »novom« pristupu koji nije čvrsto definirana metoda ni Teorija Svega, no katkada se (prema tekstovima njegovih utemeljitelja) barem u određenoj mjeri veže uz izrazito različite metodološke pristupe i predmete istraživanja, pa se u svojoj preporuci za »istraživanjima srednje razine« odnosi i na naratologiju i još neke razrađene tradicije u filmskom školništvu.

Turkovićeva *Teorija filma* polazi od netremičnosti i neprimjetnosti kao proizvodno-recepcijskog problema; sve na filmu mora biti razaznatljivo, ukorijenjeno u zakonitosti čovjekova kognitivnog aparata. Ako popularni TV kolumnist Senjanović kaže da njegova majka u filmovima razlikuje samo tri lika, muškarca, ženu i crnca, to samo znači da ona nije stekla neke spoznajne vještine potrebne za praćenje filma, a ne da ih ona ne bi mogla steći. Filmovi, dakako, modeliraju čovjekove spoznajne vještine na posebne načine (Hawksov *Rio Bravo* ih očito modelira na drugačiji način nego Godardov *Do posljednjeg daha*). Ta se epistemološka funkcija k tome odigrava pod utjecajem društvene regulacije te istodobno regulira društvenost, pa je film očito i u tom smislu komunikacijska, a ne samo epistemološka pojava (što dakako ne znači da je film nužno i jezik).

Neprimjetni rez

U prvome dijelu knjige propitivanje fenomena filmskog prikazivanja dovodi do zaključka kako, s jedne strane, epistemološka funkcija filmskih postupaka ima opće spoznajne temelje, no s druge se strane radi o načelno otvorenom katalogu mogućnosti koji se može razrađivati, ali samo u okviru (teško odredivih u egzaktnom smislu) čovjekovih kognitivnih ograničenja te njihovih društvenih razrada. Kao ogledni (polazni) primjer Turkoviću je poslužio film *Mjesto pod suncem* Georgea Stevensa, uz Hitchcockov *Psiho* glavni izvor primjera i filmskih povoda u *Teoriji filma*.

Drugi dio knjige pokušava razraditi ove »epistemičke i epistemološko-komunikacijske principe« na konkretnom problemu konstituiranja scene, svodivom na problem ostvarivanja kontinuiteta unutar scene. Naime, kaže Turković, prvo je potrebno shvatiti kakav se epistemološki interes od gledatelja traži — »da li pomno praćenje prizora, ili rekonstrukcija kakve ideje ili stava, ili pak rekonstrukcija kakvog raspoloženja«. Drugim bi se riječima to moglo izraziti kao potreba odgonetanja najvažnijeg načela sjedinjavanja pojedinih kadrova, odnosno uloge priče, raznih jezičnih i drugih asocijativnih struktura ili pak ritma u organizaciji cjeline. Čvrstih pravila za takvo odgonetanje, dakako, nema, no Turković ipak nabraja neke »metakomunikacijske upute«, od kojih mu se najvažnijom čini netremičan montažni prijelaz (»nevidljivi rez«!) — sredstvo ostvarivanja neprimjetnosti montažnog razlaganja/konstituiranja prizora.

Treći dio knjige objašnjava problem motivacije reza na primjeru Hitchcockovih filmova *Psiho* i *Ptice*, Godardovih filmova *Živjeti svoj život* i *Do posljednjeg daha*, kao i Buñuelova *Andaluzijskog psa* te pokušava popisati glavna motivacijska i interesna načela i obrazložiti pravilnosti vezane uz motivacijsku snagu, zbog kojih su, između ostalog, neki rezovi »vidljivi«, a neki »nevidljivi«. Dakako, kada fabulistička organizacija (te prizorni interes što nastaje zbog nje) i metakomunikacijske upute posluže organizaciji pojedine scene, ti se čimbenici koherencije (strukturiranja, organizacije...) u načelu vezuju uz »makrostrukture«, opća načela koherencije. Tu jedinstvenu (cjelovitu) koherencijsku regulaciju recepcije (koja obuhvaća likove i njihove svjetove) Turković naziva tematizacijom. Njoj je posvećen četvrti dio *Teorije filma* u kojemu se pokušava obrazložiti veza između tematskog fokusa i modeliranja filmskog svijeta.

Kognitivizam u Hrvata

Ako iznesene teze pokušamo usporediti s tematom *Suvremena filmska teorija: kognitivistički pristup* (priredio H. Turković; *Hrvatski filmski ljetopis* br. 19/20), čini nam se prilično očito zašto se *Teorija filma* uklapa u kognitivističku sferu tema, problema i njihovih razrada. Film se, kaže u tom tematu Turković (u tekstu *Na čemu temeljiti kognitivistički pristup?*), »obraća našim doživljajnim (psihičkim) sposobnostima«, te je »izazivanje doživljaja temeljna svrha filma«. Ako je, dakle, film »kognitivni fenomen«, prilično se očitom čini korisnost razrade mehanizama takve komunikacije, a iz te se razrade pak vrlo lako može izvući i tipologija specijaliziranih razrada kognitivnih potencijala i reakcija (narativni film, obrazovno-znanstveni film, eksperimentalni film...). Turkovićeva *Teorija filma* u tom

S jedne strane, epistemološka funkcija filmskih postupaka ima opće spoznajne temelje, no s druge se strane radi o načelno otvorenom katalogu mogućnosti koji se može razrađivati, ali samo u okviru (teško odredivih u egzaktnom smislu) čovjekovih kognitivnih ograničenja te njihovih društvenih razrada

bi smislu mogla biti shvaćena prvenstveno (premda ne isključivo) kao kognitivistička teorija narativnog filma. Njenu empirijsku utemeljenost te utemeljenost u drugim istraživanjima, prema tezama istog Turkovićeva članka, također možemo shvatiti kao značajku kognitivističkog pristupa.

No, netko bi se s pravom mogao zapitati ne bi li te dvije vrline (odnosno dvije utemeljenosti) trebale biti značajke i mnogim drugim pristupima filmskom školništvu, a odgovor na to pitanje objašnjava još jedan važan aspekt (samo)definicije kognitivističkog pristupa. U spomenutom tematu u *Ljetopisu* manje ili više uzgredno se napominju prednosti kognitivizma pred nekim drugim pristupima i teorijskim školama, samo Boris Vidović u tekstu *Film i jezik — metafora bez pokrića* prilično temeljito razrađuje problematičnost primjene jezikoslovnih pretpostavki i metoda na film. No, u uvodnom dijelu programatskog kognitivističkog zbornika *Post-theory: Reconstructing Film Studies* (iz 1996) polemički je aspekt novoga pristupa znatno temeljitije (te stoga valjda i radikalnije) postavljen. Riječ je o tekstovima kojima priređivači zbornika David Bordwell i Noël Carroll otprilike naznačuju kontekst u koji se upisuju njihovi pristupi (premda ne pokušavaju sve tekstove iz zbornika prispodobiti kognitivizmu).

Protiv *Teorije Svega*

Kognitivizam se u tim člancima formira iz jedne izrazito američke filmološke perspektive, kojoj bi se mogla pripisati i Bordwellova mrzovolja zbog tako sveobuhvatnog, nekritičkog i isključivog preuzimanja svih mogućih francuskih, a k tome skoro isključivo francuskih koncepcija kulture, jezika, subjekta (i svega ostalog), bez značajnijih osvrta na, primjerice, njemačke ili istočnoevropske teoretičare. Ako je doista oslanjanje isključivo na engleske prijevode (dakle, neobrazovanost) glavni razlog postojanja uzroka Bordwellova nezadovoljstva, prilično se opravdanom čini i njegova ogorčenost pomodnom metodom američkoga filmskog školništva, svodivog na dva, međusobno prilično srodna tipa velike *Teorije Svega*.

Premda se, doduše, i u Bordwellovu (*Contemporary Film Studies and the Vicissitudes of Grand Theory*) i u Carrollovu (*Prospects for Film Theory: A Personal Assessment*) tekstu mogu uočiti tragovi radikalizirajućih pojednostavljivanja tipičnih za svaki polemički obračun s nekom tradicijom, njihove nam se teze ne čine lako zanemarivim. Uostalom, svakako bi trebalo saslušati kritiku koja svojim prethodnicima tako strogo zamjera nemetodičnost, nesustavnost izlaganja i krajnje nestrukturirano, metaforičko razmišljanje kojim se ništa konkretno ne može dokazati. U tako videnoj filmološkoj tradiciji primjeri se koriste kako bi se nešto dokazalo, premda se ne objašnjava na koji se način primjerom išta dokazuje, a zanimljivo je napomenuti da su iznimno rijetki tekstovi u kojima se spominje film koji bi mogao i pobiti opću i sveobuhvatnu glavnu tezu.

Prema kognitivističkom modelu povijesti filmskog školništva od sredine sedamdesetih u američkoj je filmologiji dominantan utjecaj francuskog poststrukturalističkog mišljenja (Barthes, Lacan, Derrida, Foucault...), kombiniranog s utjecajem francuskih marksista (althusserovaca) i semiologa (Metz), uz nešto američkiji element feminizma. Ti se razni utjecaji, tvrde Bordwell i Carroll, miješaju u najrazličitijim omjerima, bez jasno utvrđenih (ili čak utvrdivih) temeljnih metodoloških pretpostavki, ali najčešće s nekom vrstom lacanovske psihoanalize u (ili blizu) srži. Temeljna je teza tako shvaćene teorije o poziciji subjekta (»subject-position theory«) ona o stečenosti, društvenoj uvjetovanosti, nehomogenosti te konstruiranosti subjekta pomoću raznih reprezentacijskih sistema (ili, dodali bismo, kodova). Film tako pruža reprezentaciju (ljudi općenito, žena, homoseksualaca...) definiranu ideologijom i najrazličitijim društvenim odnosima (kojih je cenzura samo najradikalniji izraz) te nekim općim zakonitostima razvoja subjekta/svijesti, lako povezivim i s društvenim odnosima.

Gladijatori i male istine

Takva metoda nije sredinom osamdesetih izgubila na prestižu zbog nekih problematičnih pretpostavki, koje možemo (opet na tragu Bordwella i Carrolla) sistematizirati pomoću nekoliko upita: je li nužno postojanje nekog »ja«, subjekta koji obrazlaže nepostojanje/nepostojanost/decentriranost/uvjetovanost jezikom (itd.) svakoga subjekta, ako prihvatimo, dakako, tezu kako se svaki iskaz (pa i onaj o prirodi subjekta) iznosi s nekih pozicija (ideoloških, filozofskih, društvenim konvencijama i jezikom uvjetovanih...) te s nekom namjerom...? Ako je svaki uvid o klizanju označitelja, narcizmu, skopofiliji ili, primjerice, ideološkoj dimenziji nekoga diskursa (filma) podjednako primjenjiv na sve filmske, ali i (u nešto drugačijoj formi) metafilmske diskurse (pa tako i na samoga sebe, odnosno na »subjekta« koji se pita o svemu ovome), na koji je način u tom slučaju utemeljeno sve filmove (i ostale diskurse) tumačiti *isključivo* (ili barem prvenstveno?) iz perspektive koja tako radikalno tumači sebe i prirodu označavanja? Predstavlja li, nadalje, takva utemeljenost nužno »napredak« u spoznaji u odnosu na tekstove koji govore o, primjerice, tipičnim motivima ili načinu organizacije priče za neki žanr, podžanr ili filmove istoga redatelja? Ako predstavlja, kako može biti govora o linearnom napretku (u količini i dubini spoznaje?), kada tako različite metodologije nužno biraju i konstruiraju svoje različite predmete interesa?

Bordwell i Carroll (premda među njima ima i razlika) slažu se dakle da nepostojanje apsolutne istine ne znači nužno nepostojanje tzv. »malih istina«, odredivih u relativno precizno određenom kontekstu. Naš primjer takve istine film *Gladijator* govori o gladijatoru, a ne o opernoj divi narkomanki iz prve polovice dvadesetog stoljeća. Ako ni taj iskaz nije istinit, to onda treba možda i obrazložiti, a to što istinit iskaz ne iscrpljuje apsolutnu istinu (pa možemo reći još dosta podjednako istinitih iskaza: radnja *Gladijatora* zbiva se u doba prevlasti Rima nad Mediteranom; *Gladijator* govori o vojskovođi koji je postao rob...), doista nije razlog za odustajanje od svake sinteze. Osim, dakako, »sinteze« koja sve diskurse svodi na, često banalizirane Lacanove ili Foucaultove teze (koje, dakako, također ne bi smjele imati apsolutno važenje, istinitost ili ideološku neutralnost).

Ovakve napomene nisu bile nimalo zanimljive nekim kritičarima i kritičarkama, nezadovoljnim nedefiniranom političnošću pojedinog tipa filmskoga diskursa i »nezadovoljavajućim« načinima njegove interakcije s društvenim kontekstom (Jamesonova poznata marksistička kritika postmodernizma jedan je od važnijih utjecaja!). Bordwell takve kritičare naziva kulturalistima, a njihova najutjecajnija struja popularni su kulturalni studiji (također često građeni i na, primjerice, lacanovskim, marksističkim i ostalim pretpostavkama iz prethodne paradigme). Pogledamo li kulturalne studije iz kognitivističke perspektive, vidjet ćemo ih kao eklektični skup teorija i pristupa, podjednako zavodljiv širinom zahvata (u kojem nimalo ne zaostaje za megalomanskom pre-

tenzijom da se svi filmovi tumače istim, recimo, psihoanalitičkim strukturama) te čestim tekstualnim šarmom (zbog kojeg nije teško razumjeti zašto bi mu se

Stoga je hrvatski kognitivizam u načelu slobodniji i manje opterećen političkim kontekstom i distribucijom sveučilišne moći od ovako izloženog američkog kognitivističkog modela

netko radije priklonio nego što bi se probijao kroz tekstove Lacana ili Kristeve).

Politika i relativnost sudova

Dakako, svaki kritički pristup u većoj ili manjoj mjeri falsificira svoj predmet (jer mu ni ne može biti potpuno vjeran), no zanimljivo je napomenuti kako kognitivisti drže kako se kulturalni studiji prečesto temelje na banalnoj te samo po sebi razumljivoj istini da je sve povezano sa svime, umjesto da malko metodičnije razrade mehanizme međusobnog utjecaja društvenih, ideoloških, jezičnih, etničkih, spolnih (odnosno rodnih), ekonomskih, »umjetničkih« i ostalih segmenata neke zajednice. Ako su, k tome, svi sudovi ionako kulturalno uvjetovani, te formirani interakcijama raznih skupina (i njima dostupnim mehanizmima moći), na čemu se može utemeljiti veća važnost i valjanost sudova sačinjenih iz neke od perspektiva kulturalnih studija nad sudovima utemeljenim na drugim pristupima?

Možda na banalnoj i krajnje ograničenoj političkoj logici uvjetovanoj ideologijom prema kojoj kulturalni studiji pridonose društvenoj mijeni, dok konzervativni »formalizam« (proučavanje povijesti filmskoga stila, nevidljivoga reza, tipova tematizacije ili pozicioniranja pripovjedača) perpetuira *status quo* i prevlast kapitalista, plutokrata, *Microsofta* i kriptofašista?

Dakako, na ovom mjestu nećemo detaljno razradivati sve Bordwellove i Carrollove zamjerke američkom filmološko-kulturnom establišmentu niti ćemo ulaziti u neka mjesta u kojima su nam se učinili malko prestrogi ili metodološki ne bitno pluralniji (premda je pluralnost zapravo jedan od njihovih glavnih zahtjeva) od protivnika koje kritiziraju. Samo ćemo napomenuti kako se u žestini njihova obračuna te pojedinim zlobnim opaskama vidi i osobna povrijedenost. Imamo naime posla s ljevičarima kojima metodološki suparnici prigovaraju konzervativizam, i to samo zato što se nisu posvetili proučavanju različitih spolno-etničko-klasnih identiteta u kinodvoranama ili s načinima na koje američki i japanski kapital oplođuju filmski eskapizam!

Dodamo li ovim razmatranjima logičnu (da ne kažemo organsku) vezu kulturalizma i političke korektnosti, sasvim je jasna (premda zapravo zapanjujuća) i manje ili više implicitna teza ovih kognitivista da brojni američki sveučilišni nastavnici daju dobre ocjene katastrofalnim esejima i diplomskim radnjama (perpetuirajući time najbanalnije aspekte spomenutih velikih i sveobuhvatnih teorija) iz čistog straha da će biti prokazani kao formalisti, pozitivisti i konzervativci. U mnogim je filmološkim i ostalim akademskim glavama, uvjeravaju nas, čini se, kognitivisti, zamagljena prilično očita (i krajnje banalna) razlika između rehabilitacije ekstremne desnice i suzdržavanja od teorija koje (ne računajući dakako aspekt nasljeđa dogmatskog marksizma) prema imanentoj logici *jednostavno ne mogu biti svevažeće!*

Hrvatska prednost?

U hrvatskom kontekstu, međutim, nema govora o teroru psihoanalize ili ovako shvaćenih kulturalnih studija u filmskome školstvu, prije svega zbog otužno malena broja ljudi koji se na ozbiljan način mogu profesionalno baviti filmom. Otud je razumljiviji i daleko smireniji ton Turkovićeva govora o kognitivizmu, premda, čini se, ovaj hrvatski kognitivist, prilično nezavistan od američke matice, dijeli mnoge Bordwellove i Carrollove stavove o nekritičkim primjenama teza Lacana, Althussera ili Raymonda Williamsa u filmskom školništvu. U Hrvatskoj se međutim, ne nazire ni uspostava književnoznanstvenog, a kamoli filmološkog establišmenta zbog kojeg će autori tekstova, kao što je Turkovićeva *Teorija filma*, živjeti u strahu da ih netko ne prokaže kao (kripto)konzervativne (fuj: muško, pa još k tome i bijelac!), Hrvate ili katolike. Stoga implicitno demokratska (liberalna?), pluralna i tolerantna potka dobroga dijela kognitivističkih tekstova u spomenutom tematu u *Hrvatskom filmskom ljetopisu* (te u Turkovićevu teorijsko-kritičarskom opusu) nije toliko prigušena potrebom za dokazivanjem prava na postojanje, ni osporavanjem cijelih tradicija mišljenja. Tu kao da se vidi određena prednost hrvatskog siromaštva!

Ako su, k tome, svi sudovi ionako kulturalno uvjetovani, te formirani interakcijama raznih skupina (i njima dostupnim mehanizmima moći), na čemu se može utemeljiti veća važnost i valjanost sudova sačinjenih iz neke od perspektiva kulturalnih studija nad sudovima utemeljenim na drugim pristupima?

Naime, za razliku od školnika koji će (vjerni svojim sveobjašnjavajućim teorijama) odmah otpisati Bordwellov rad kao konzervativni i zastarjeli formalizam, kognitivisti (unatoč svom žaru i oštrini kritike) zapravo stalno prizivaju razgovor sa starijim paradigmama, a razgovora bez tolerancije nema, koliko god inače bila upitna teza o mogućnosti plodnoga razgovora tolerantnih sudionika koji nisu voljni napustiti svoje temeljne teze. Stoga je hrvatski kognitivizam u načelu slobodniji i manje opterećen političkim kontekstom i distribucijom sveučilišne moći od ovako izloženog američkog kognitivističkog modela. No, problem s hrvatskim »tolerantnim« kontekstom jest taj da nema dovoljno filmologa koji bi međusobno razgovarali s različitih pozicija — psihoanalitičkih, feminističkih, kulturalističkih, kognitivističkih...

Takvim preokupacijama se čitatelj knjige koja nas je potakla na ovo razmatranje međutim ne mora opterećivati. *Teorija filma* vrlo dobro razrađuje važan splet kognitivističkih preokupacija, a ondje gdje se od njih udaljava, ispunjava kognitivistički poziv na različitost pristupa u istraživanjima nevezanim uz najtemeljnija pitanja prirode označivanja i definicije subjekta, a vezanim uz konkretne probleme i pojave. U ocrtavanju tih polja istraživanja kognitivisti obuhvaćaju doduše i neka područja kojima se na ovaj ili onaj način bave i kulturalni studiji i druge starije paradigme, no to bar dijelom možemo opravdati tumačenjem prema kojem kognitivizam nije ni sveobuhvatna teorija ni metoda, nego pluralni pristup koji mogu obogatiti i feministički i psihoanalitički i postkolonijalistički i ostali uvidi i metode. Z

Wenders ne zna plesati

Wenders ima barem dva velika problema. Prvi je dokumentarna metoda koju izabire, a drugi Ry Cooder

Sandra Antolić

***Buena Vista Social Club*, SAD 1999; redatelj Wim Wenders**

Buena Vista Social Club više ne postoji. Davno se tako zvalo mjesto kamo se odlazio slušati kubanski bolero i cha-cha-cha, piti koktele sa šećernom trskom i pušiti cigare, plesati. Tamo nas vodi Prijatelj (Compay) Koji Pjeva Prateći Bas Vokal (Segundo) vožen u buicku iz vremena kad je Havana ljubovala sa starim kolonijalnim razvratnikom, prije njezina sovjetskog prijatelja.

Wim Wenders, redateljska legenda Europe, na poziv Rya Coodera dolazi u Havanu 1998, dvije godine nakon

planetarnog uspjeha CD-a *Buena Vista Social Club*. Sad se snima solo-album Ibrahima Ferrera, vodećeg vokala benda. I ostali su glazbenici iz vremena kad je Havana živjela u revijalnokockarskim notama: pijanist Ruben Gonzales, pjevačica Omara Portuondo, kantautori Eliades Ochoa i Compay Segundo...

Danas uglavnom osamdesetogodišnjaci još čuvaju mirisni sentiment gardenija iz pjesama, vesele slike sa zabava na bogatim hacijendama, bluz berača banana i tugu umornih crnih očiju. Riječi pjesama koje izvode prenose magični realizam drevnih Latinaca, ljudi neokaljanih novim kumirima komunizma. Ibrahim Ferrer, donedavno čistač cipela nakon desetljeća pjevačke karijere, svakodnevno se moli svom svetačkom zaštitniku, Sv. Lazaru te mu na kućni oltar, prinosi rum, puslice od bjelanjaka i parfem.

Cooder i sin

Wendersov film bilježi snimanje albuma u studiju, prvi europski koncert u Amsterdamu i veliki uspjeh u Carnegie Hallu te posjet glazbenika New Yorku. Wenders ima barem dva velika problema. Prvi je dokumentarna metoda koju izabire, a drugi Ry Cooder.

Da bi glazbenici zaživjeli u filmskom smislu, potrebno je da postanu likovi, da se primjerice počinjemo pitati što je bilo dalje s tim i tim i da zaželimo da se što prije vrati, nestane li iz kadra. Wendersu to uspijeva s nekolicinom. Glazbenici druge linije pozornice manje su nam zanimljivi. Besmislena su kruženja kamerom oko njihovih glava dok odgovoraju na pretpostavljeno pitanje o životu prije 1998. godine. Tu nema reda; neki će od njih ispričati dijelove vlastitog života, a neki opisivati glazbeni doživljaj i ulogu vlastita instrumenta. Tako se metoda iscrpila na »jakima« i nije dostajala za »slabije«, pa se film oko sredine počinje dosadno razvlačiti.

Cooder djeluje kao organizator, pokretač, pronalazač. *Buena Vista Social Club* jest njegov pronalazak, ali je pojeo slavu pronalazača. Cooder nije ostao anoniman, ali je arbitraran. Duša projekta nije i duša benda. To je mjesto sačuvano za Compaya Segunda. Vitalni nas devedesetpetogodišnjak već na početku zavede pričom o kokošjem ujušku protiv mamurluka kojime se časti već gotovo stoljeće. Puši osamdeset pet godina, radi na šestom djetetu... Takvi ljudi očaravaju, pa Cooder s reputacijom jednog od najboljih *slide*-gitarista današnjice postaje tek »jedan od nas sa samo malo više vještine«, bez prostora za neponovljivu jedinstvenost Segunda. Činjenica da je Cooder na snimanje doveo i sina, perkusionista Yoachima, odjednom se pretvara u gadni nepotizam. Nasuprot tom roditeljskom invaliditetu nalazimo Ferrerov kodeks; kad fotografirajući New York noć prije Carnegie Halla kaže kako bi volio da i njegova djeca vide grad, znamo da je svoju djecu odgojio za život bez proteze oca.

U konačnici, Cooder je kao dirigent kojem u orkestru sjede Bach, Beethoven i Mozart. Nema nikakve šanse. I Wenders ga je s vremenom »zaboravio«.

Revolucija

Najveća nevidljiva zvijezda filma je Fidel Castro. Vidimo ga kroz odrpanu Havanu ocvalu poput zvijezda *Buena Vista Social Cluba*. Kubanci diktatoru Fidelu ostaju vjerni kao kakvom poganskom božanstvu. Apostolski narod slijedi svog bezbožnog avatara i u posljednjoj sceni filma. Kad se na pozornicu najznačajnije njujorške koncertne dvorane uspne žena iz gledališta s kubanskom nacionalnom zastavom, glazbenici *Buena Vista Social Cluba* ljubeći je dočarat će kubanski sentiment — romansa s Fidelom još traje. Tako film Wendersa dokumentarista završava gdje bi mogao početi Wendersov igrani film. Z

razgovori

Vlada Divljan, *Idol*

Sve je to samo slika

Ja nemam taj problem da sam Srbin pa sad mrzim Ameriku

Tomislav Brlek, Branko Kostelnik

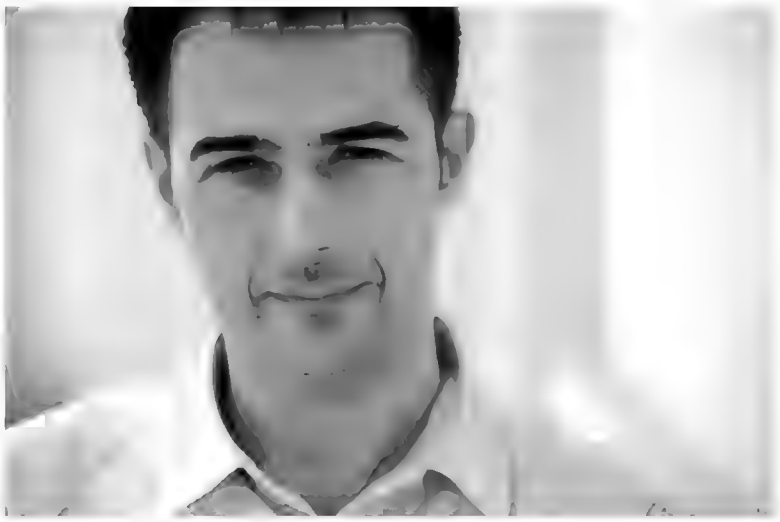

Kakvi su ti dojmovi s koncerta u Tvornici. Prošlo je deset godina.

— Reakcija publike je bila super, da ne upadam sad u ove fraze i šablone... Deset godina nesviranja a u prethodnih deset sam nekih stotinjak puta, barem deset puta godišnje, dolazio u Zagreb. Juče je, recimo, bio na koncertu Max Juričić, moj stari prijatelj. Pored sve patetike i sentimentalnih govana ipak nisu to male stvari. Posle Beograda to mi je uvek bio grad koji kapiraš kao svoj, ne zato da ga svojataš, nego zato što je to tako.

Svejedno nije bilo podilaženja publici. U* Maljčike *si umetnuo* Ameriku. *Sviraš svoj možda najveći hit koji onda prekineš svojom vjerojatno najnekomercijalnijom pjesmom.

— To sam samo jednom svirao u Zrenjaninu. Pa sad... Treba se i tu boriti, ali treba čovek da bude obazriv. Ja sam sklon da odem... Ne zato što mrzim komercijalno, nego zato što nije komercijalno sve, imamo strane ove i one, najjednostavnije preneseno iz tzv. života. Što bi se pravili, tako je to. Sad radi se o tome da to što te zanima, artikulisano ili neartikulisano, sad zavisi već šta ti je pretenzija, izraziš nekako i da ljudi poveruju.

Mrsomuđenje

Idole su obično doživljavali kao nekakav koncept, art-grupu, ali u bržim ste stvarima lako mogli pomesti bilo koji garažni bend. A tvoje sviranje gitare, čini mi se, ima dodirnih točaka s, recimo, Adrianom Belewom.

— Hvala lepo. Pa, jebem mu mater, prvo sam muzičar, a onda sam rock muzičar. Volim razne stvari. Odrastao sam na The Beatles *Oldies but Goldies*, a opet voleo sam kao klinac Dubrovačke trubadure, *Ulicama moga grada*, pa Dragu Diklića... Što se muzičke naobrazbe tiče ja sam tipičan Ciganin, završio sam za godinu dana dve godine nekog kursa. Tu sam stekao osnovno znanje. Mislim, rock'n'roll je harmonijski vrlo jednostavan, treba ti kvintni krug i paralele. A što se gitare tiče, da, voleo sam ja uvek to mrsomuđenje, da tu ima još nešto, Belew, pa Robert Fripp, pa novovalni gitaristi, Kenny Burrell... Ja nikad nijedan solo, osim *Rock Around the Clock*, nisam skinuo, uvek sam radio neke svoje aranžmane.

Impresivna je bila ujednačenost zvučne slike starih i novih pjesama.

— Hvala, još jedan kompliment. To mi je i bio cilj. Mislim da je to posledica toga što radim s dobrim muzičarima. Sve su to ljudi s kojima sam ja radio i ranije. Sa Zdenkom od početka, sa Sašom Šandorovim, koji je inače docent na muzičkoj akademiji, od '86. sa Bunjcem koji je solista Begradske filharmonije, kompozitor i producent od '95, tu je Gile, pa Marko, njegov otac je Nafta, čuveni jazz-bubnjar, a on svira sve i tako. Ja volim te neobične hibride ako su dobri. To mi je izazov raditi sa različitim ljudima, pa gledam nešto da naučim. Mi se istinski radujemo kad sviramo, uz sve svade, prepucavanja... Meni je čak žao što zbog okolnosti ne mogu da provedem više vremena s bendom. Sviramo da održimo kondiciju. Ja živim u Austriji, oni žive tamo, a nismo neki tezgaroški bend, da sviramo ovde-onde, nego nastojimo da sviramo s razlogom. *Old Stars Band* je u stvari osnovan na poticaj Gileta, koji juče nije došao, ali inače svira redovito sa nama, koji me je nagovarao kad sam došao u Beograd '95. da tako nešto napravimo. Mi smo još '89. svirali zajedno pa sam ja onda otišao u Australiju '91. Da me nije on nagovarao, pitanje je šta bi bilo, pošto je meni sve to delovalo dosta... Znaš, odeš na mesec dana onda ostaneš četiri i po godine, bitno se promene stvari pa misliš kakvog sve to smisla ima. Međutim, prvo je prijem bio dobar. Kad sam se drugi put vratio nakon godinu i po dana — u međuvremenu sam specijalizirao zvukovni design u Australiji — opet je situacija bila malo potmulija. Počeli smo da snimamo ploču pa je počelo bombardovanje...

U moje vreme bilo je drugo

Kako ti je izgledao Beograd kad si se vratio?

— Došlo je mnogo ljudi i otišlo je mnogo ljudi. I to otišlo mahom moje publike, mislim »moje«, urbane ekipe. Kod vas je to bilo dosta blaže, vi ste imali koliko-toliko normalniji put. Tamo je dosta jebeno, da se izrazimo narodskim rečnikom. Puno nezamenjivih ljudi je otišlo, svi oni imaju decu koja tamo idu u škole i verovatno se nikada neće vratiti. Od 200 do 500 hiljada obrazovanih ljudi. Ne znam nijednog čoveka sa beogradskog Elektrotehničkog fakulteta koji nije dobio vrlo dobro mesto u Americi, Kanadi, Australiji... A došla je prvo ta ekipa koristoljubiva, koji su bili među prvim vesnicima rata a onda ovi jadni ljudi koji su istinski najebali i koje su posle svi mrzeli. U opštoj bedi ljudi nisu mnogo skloni racionalizaciji. Beograd se jako promenio. Ja sam tamo na neki način *persona non grata*. Niko mi ništa ne radi, ali miču me s televizije. Minizacija, što nemaju lidere, što nemaju prostorije, što nemaju mesta gde ih mogu saseći u korenu. Videćemo, ostaje nam da se nadamo. Ali to je istinski opasan pokret, režim ih svrstava u fašiste. Očigledno se režim boji otpora. Kad biješ studente, ipak tu nešto nije u redu. U Austriji demonstracije možeš i preko Interneta da organizuješ. I u Beogradu je puno mladih na Internetu, ali opet ne dovoljno, loše su veze... Mukotrpan je to proces. Govorilo se počelo je na Kosovu, završiće na Kosovu, ali nije još završilo.

Rođen sam devetsto pedeset i osme

Vratimo se na početak. Nad Beogradom je duvao jugo...

— Mama mi je pričala da je prva pesma na koju sam ja igrao bila *Žica, žica, drma mi se kabanica*, sam taj ritam verovatno... Ja sam rođen '58. U to doba je Radio Beograd bio jako konzervativan, a opet i nije, jazz se probijao, a puštali su puno dobre narodne muzike iz cele Jugoslavije. Bili su i Dubrovački trubaduri, to je bilo jako melodično, to me privuklo. U šestom osnovne smo svirali Mišu Kovača, kojeg sam posle snimao za film *Šest dana juna*, a i jučer sam jednu pesmu odsvirao. Svašta je bilo pa onda ti slušaš ako imaš sluha. Meni niko u familiji nije muzičar, čak niko nema ni sluha, osim oca, koji ga je nasledio od svoje majke, tako da je tanka ta žica, ali izgleda da je jaka. Uglavnom, tada se sve to otvaralo polako, to mi je bila velika sreća, tad su valjda sklonili Rankovića tad je krenulo, ploče itd. I onda odjednom The Beatles, '67. sam kupio *Oldies But Goldies*, tad sam prvi put video LP. Iste godine je objavljen *Sgt. Pepper*. Sećam se da sam se bukvalno bojao pesme *A Day in the Life*. Onda kasnije, sa 16-17 godina, jazz-rock, Weather Report, Focus. To je dobra sviračka škola. Tada sam radio — mislim, »radio« — s jednim momkom, Makedoncem, Sašom Prokopijevim i direktno na izvorištu pokupio nepravilne ritmove. U puno svojih pesama koristim 5/8 ili 5/4, ranije 9/7, sad imam jednu sa 25/8... E, onda krajem '77. smo svirali neku tezgu, Beatles, Stones, James Brown, i onda *Sheena Is A Punk Rocker*. Par meseci je bilo to bolno prelamanje iz tog velikog sviraštva. Zvali smo se *Zvuk ulice*, imali smo saksofonistu i zvučali smo kao *The Stranglers*. Tu je već bio Zdenko i drugi bubnjar *Idola*, Kokan. U tom punku, *new waveu* sam se našao jer je bio eklektičan, mogao si da očekuješ sve i svašta. Januara '80. sam bio u Londonu i osetio sam da bih mogao da ostanem i sviram u svakom bendu tamo i budem relevantan, ne zato što sam ja veliki gitarista, nego zato jer je to bilo tako. Posle sam osetio da više nisam, isto tako, da sam se izgubio u provinciji. Taj naš *new wave* je bio jak, a najbolji dokaz je da se tada doista slušala domaća muzika. Negde od '80. do '84.

I zašto je to propalo?

— Dobro pitanje. Razloga je verovatno više. Onda je već krenula inflacija, par-nepar, nestašice, to sve utiče na pojeftinjenje općeg ukusa. Jedan od glavnih problema bio je što se nije stvorila infrastruktura. Ovo često pominjem, pogotovo u Beogradu, da nije bilo Enca Lesića — koji je neki jebeni Hrvat s Visa, nije važno — koji je otvorio prvi studio, ne bi bilo ni beogradskog novog talasa. Tu smo mogli da radimo šta hoćemo. *Retko te viđam s devojkama*, *Maljčiki*, Šarlo, Orgazam, to sve u Radio Beogradu nikad ne bi moglo da bude snimljeno. Posle proboja koji smo na neki način napravili, bilo je lakše, počeli su da objavljuju sve i svašta, ali pre toga je bilo jako teško.

Moj motiv u muzici definitivno nikada nije bio novac. Znam da zvuči patetično, a i lepo je zaraditi novac, ali, jebi ga, suviše je zamorno stalno razmišljati o tome

Tu dolazimo do Siniše Škarice, ljudi koji su bili mladi, kaprali to i bili dovoljno hrabri da ulete u sve to. Pre toga sam ja celo leto '79. proveo u PGP RTB-u, besplatno nudeći neke snimke, samo da objavim nešto. Tri meseca su me vrteli, dolazio sam dvaput nedeljno da bi mi onda rekli da je tip koji je zadužen za mene otišao na odmor.

Gde je Amerika

Je li takvo ponašanje specifično za ove krajeve?

— Nije to samo na ovim prostorima. Vani uopšte nije tako idilično. Ima više pametnih ljudi i ima više novca. Ima više mogućnosti da se čovek snađe, više kuća... Pre svega ima više novca. Dovoljno je da vidiš face ljudi koji rade u diskografskim kućama, to su neki biznismeni... Sad živim u Beču i gledam često BBC, *Top of the Pops*, pa to je skandalozno, Sir Cliff Richard, pa neki klinački punk bend, pa ne znam Boys Shit. Meni je to sve mekdonaldizacija. Zato je ta jebena Amerika odvratna. Koliko je značila, toliko sad vuče, koliko je stvorila, toliko sad jede. Ja nemam taj problem da sam Srbin pa sad mrzim Ameriku. Na kraju krajeva i ovo što ja radim povuklo je dobrim delom odande. Kad sam prvi put bio u Americi, bio sam fasciniran, ali samo prvi put, '84. Već '85, kad sam bio dva meseca i mislio možda i da ostanem, nije mi se to mnogo dopalo. Jednostavno, ta histerija... O.K, cenim to što oni vrlo ozbiljno rade kad rade, ali čemu... Ja bih mnoge od njih dovodio i puštao malo po Zagrebu i Beogradu, čak i po Beogradu dan-danas, da vide... I Australija je takva. U svojoj četrdesetoj postao sam stvarno dobar prijatelj s nekim ljudima od pedeset godina, ali hladni su i istinski usamljeni. Toliko se ljudi boje i bore za neku svoju privatnost da na kraju zaborave što bi radili sa njom. Ne znam ko je to rekao, Eugene O'Neill ili Tennessee Williams: *ima jedna stvar koje se bojim najviše na svetu, da mi udobnost zakuca na vrata*. Mada ni ovo drugo nije preterano prijatno. Ali uglavnom, ja sam sklon da govorim o *kokakolizaciji* i mekdonaldizaciji muzike i umetnosti. To je linija manjeg otpora, tako je lakše, ali to je negativna selekcija. Ti skupljaš minimalne zajedničke sadržatelje ukusa i onda iz toga praviš proizvod. Meni to može da bude izazov jednom, kao što sam radio jedan ili dva narodnjaka za filmove. Ali oni žele da ti stalno radiš isto, kao što su nama prigovarali zašto nakon *Maljčika* nismo napravili još veće *Maljčike*, a ja sam tom pesmom rekao šta sam imao na tu temu. Ali oni kao ulažu u tebe... Pritom tu ima toliko govana, ti moroni po diskografskim kućama koji troše hiljadu dolara dnevno na tvoj apartman u Hiltonu ili pet miliona dolara na snimanje albuma... Biznis i muzika su se spojili i postali stvar marketinga i zato je to opasno zlo. Opet, bez toga ne može. S jedne strane, dopada mi se što se otvaraju stvari, sve je moguće, sve je dozvoljeno, skupljaju se ljudi s koca i konopca, od Björk do ovih i onih, ali s druge strane — jebi ga — izgleda da civilizacija ide protiv sebe, pa ljudima ni muzika ne znači neki smisao. Sve je *polished*, sve je proizvod, evo recimo ove grozne devojčure, Spice Girls, to je kao neka *polished* erotika, ali mislim, kad to postane erotika, ja idem u monahe.

Poslednji dani

Vratimo se na Idole. U kakvim si odnosima sa članovima bivše grupe?

— Zdenko, naravno, svira sa mnom, a sa Šaperom i Krstićem ne razgovaram i mislim da nikad ni neću. Čak ne želim da pričam o tome.

Je li raspad bio uzrokovan estetskim razmimoilaženjima?

— Bilo je toga, ali nije se postavljalo to kao problem tada. Snimili smo *Odbranu* pa samo snimili *Čokoladu*. Ja sam tad sam diplomirao — geologiju, smer petrologija i geohemija, najbliže alhemiji... Dok sam prije bio većinski autor, ovde sam imao samo par pesama. Njih dvojica nisu muzičari, ali Šaper je talentovan i Nebojša je isto talentovan i dobro su se uklopili. Šaper je imao dobrih tekstova, mi smo bili najbolji prijatelji u gimnaziji. Tu verovatno počinje taj neki duh Idola. Kad smo mi počeli da radimo, ja sam imao 22 godine, već 12 godina sam bio u muzici i bio sam poznat u kraju kao muzičar i svi su me pitali jesam li lud što s njima sviram. Međutim, da sam ja otpevao *Schwüle über Europa* nekom klasičnom klinačkom bendu, oni bi mi rekli ti si čoveče idiot. Srđan je jako talentovan čovek, ali nije umetnik, nema poriv. Ako si umetnik ti moraš nešto da radiš pa makar prčkao kod kuće. Možda i radi, možda pokazuje mami ili ne znam kome. To

me duboko razočaralo u njemu. To je jeftino. Oni su posle snimili te ploče i tu su jako dobro pokazali šta su zapravo i šta je njihovo poimanje muzike. To sa mnom stvarno nema nikave veze. Srđan se već 15 godina bavi marketingom. Po mom dubokom ubeđenju, marketing je jedno od najvećih zala koja postoje. Nešto što direktno izaziva pohlepu i grobnica je mnogih umetnika, navuče te na veliku lovu za mali trud. Jeste se teže izraziti u 45 sekundi, ali je zapravo i lakše, ne moraš da razvijaš ideju. Istina, i mi smo u početku to radili, manipulisali medijima, zahvaljujući Draganu Papiću. Da nije bilo njega možda *Malena* nikad ne bi bila snimljena. Ja sam to u Dubrovniku napravio iz zajebancije i da nisu oni popadali od smeha, možda bih ja to ostavio. Ja sam smislio da se zovemo *VIS Idoli*. *Idoli*, to je smislio Krle, jer smo se prvo zvali *Dečaci*. Tad su još Srđan i Krle zamišljali da će svirati instrumente, onda se videlo da to baš neće ići. To je kao bio punk, ali *Sex Pistols* su ipak znali da sviraju. A ne kao kod nas, bubnjar umre posle sedmog takta. Ali ja sam video potencijal upravo u tom duhu, u svemu tome što se dešava. Na samom početku *Idola*, oblačenje i sve to, svako je imao ono nešto — našli smo se. Sećam se da sam imao par svojih omiljenih »bugarskih« radnji, kako sam ih zvao, gde sam isključivo kupovao odela koja su bila najjeftinija, kao i ona totalno demode. *Odbrana* tu smo već Srđan i ja dosta idejno saradivali, iako sam ja napisao većinu pesama. A duh je definitivno bio zajednički, ja sam bio muzičar, ja sam pisao pesme, međutim on se dosta dobro uklopio u to. Onda čitava ta medijska euforija '81, to je bio haos. Opet je tu Zagreb, *Start*, taj ogromni intervju. Sad, mnogi su novinari tada bili, a mnogi su i danas — jebi ga — nepismeni. Pa nikom nije bilo jasno šta to sad znači — medijska manipulacija i šta mi to radimo. Čak i danas imam neke od tih članaka. Kad smo pravili koncert u Beogradu, dobra je fora bila da naša drugarica Biljana Maksić kadi binu. *Žena* kadi binu. A naslovi su bili, recimo, *Rock uz miris tamjana* ili *Obredni rock*. Kao, čemu sve to, pa zašto ćirilica... I to u Beogradu. Ovde je bilo problema po radnjama »Ma kaj će vam ta ćirilica« i tako, ali tamo je bila na snazi patriotska politička korektnost onog vremena.

***Jeste li imali problema sa* Schwüle über Europa?**

— Naročito u Sarajevu. Tad je umro Tito. Niko nije znao šta da radi. Kad je Jugoton izdao *Maljčike*, udarili su nam porez na šund jer niko nije znao kako da se postavi. Da ih zabrane, ništa tu nije bilo direktno uvredljivo. Neki su je čak doživeli kao socrealističku pesmu. Meni je to uvek bilo fascinantno, taj NOB i to nešto večito slobodarsko-partizansko, toliko su nam to tucali u glavu, barem dva pismena godišnje su bila »Rasteš i cvetaš domovino ovenčana slavom«. I to od prvog osnovne do četvrtog gimnazije. A za *Schwüle über Europa* moja originalna ideja je bila razgovor između Himmlera i Hitlera, da se Himmler žali Hitleru na probleme sa ženama. »Kinder grosse mein Herr Heinrich«, ideja je bila da se Hitler obraća Himmleru sa »O, ti veliko dete, žene su ovo ono...« Ali pošto je to bilo totalno deplasirano, onda smo otvorili rečnik i izvlačili fraze. Ali pravih problema nije bilo. Bili smo maknuti sa Radio Beograda, ali su nas puštali na televiziji. Već je počeo raspad. U stvari raspad je počeo kad su Jovanku zatvorili. Tad je počelo da liči na lakrdiju. Sve vreme je bilo drug Tito i drugarica Jovanka i sad odjedanput nje nema, ali niko ništa ne govori. I sad morao si da budeš velika budala da ne pomisliš... Obaška što sam ja iz familije koja je bila u to doba dosta antikomunistička jer mi je baba bila u zatvoru '54. zato što je pričala vic o Titu, imao sam rodbine po emigraciji, uglavnom intelektualaca. U tom smislu smo sve to gledali pod okom, sa skepsom velikom. No, posle čovek proživi i razne druge stvari i porazmisli o svemu.

Isus je naš maj

Uglavnom, tanka je linija između angažmana i šunda ili* campa *i kiča.

— Apsolutno, tanka je linija između *campa* i kiča. Ali treba hrabro koračati po istoj. *Čokolada* je bila najbliže tom konceptu, mi smo vrlo svesno rešili da napravimo komercijalnu ploču, tu je i taj odmak, ali malo je ta produkcija meka. Malo je to izmaklo kontroli, to mogu sebe da krivim. Snimali smo u Engleskoj, nama je to bio mrak. I ponese te to. Drugo, taj je posao u suštini skup, stalno putu-

Mislim da je jedna od velikih grešaka Srba što se nisu više družili s Nemcima

ješ, stalno plačaš nekom piće, stalno se nešto zezaš... Nije nevažno zaraditi novac. Koncept je bio da se zaradi novac, pa ćemo posle da pokažemo šta možemo. Ali je izmaklo kontroli. Ta ploča je trebalo da se zove *U gradu bez sna*, a »Čokolada« je trebalo da bude jedna pošalica. U Jugotonu su nam predložili da album nazovemo *Čokoladom*, da stavimo to kao prvu stvar. Moram priznati da sam se polakomio. Ali ne samo što sam se polakomio... Moj motiv u muzici definitivno nikada nije bio novac. Znam da zvuči patetično, a i lepo je zaraditi novac, ali jebi ga, suviše je zamorno stalno razmišljati o tome. I ne odvede te daleko. Onda se bavi bankarstvom... marketingom.

Marketingom, tačno. Ali nije ni taj moment beznačajan, a opet mi je izgledalo kao *camp* određene vrste, što da ne. Vrhunac *campa* koji sam ja hteo da uradimo jeste da nastupimo kao *Idoli* na vojnom festivalu '84. godine. I zamalo da zaglavimo i upadnemo u ozbiljne probleme jer sam ja zamislio da se pojavimo jedan kao mornar, Zdenko, jedan kao padobranac, ja kao ne znam šta... Ja nisam ni bio u vojsci da bih sve to spoznao. Bio sam 15 dana u Novom Sadu, posle prve godine fakulteta i sve sam naučio. Namirišeš odmah sve, onaj smrad u kasarni. Ako su takvi intelektualci ljudi koji studiraju, na šta onda liči inače. Posle sam posetio Zdenka u Zenici i video vojnike kako u pet ujutru kupe ono lišće i zajebavaju se. A ta ideja je propala jer se ispostavilo da nema teorije, to je vojska, ne možemo mi da se pojavimo u tim uniformicama pošto nismo trenutno u JNA. Ispadne besmislica potpuna. Sad je bio najveći problem izvući se iz toga. Ja krenem da izbegavam telefone, a ono zovu: *ovde pukovnik taj i taj*... Inače pesma koju smo trebali da izvodimo nije bila naša, napisao ju je jedan autor iz Zagreba koji je posle, video sam, pisao neke domoljubne pesme. Na straži je nešto bilo, on kao na straži misli na dragu. Čak nije ni bila tako patetična, ja sam zamislio da Zdenko balalajku svira...

Noću sam joj čitao Fadejeva

Što te je formiralo osim glazbe?

— Puno toga. Pričao sam o muzici, ali podjednako su na mene utjecali Žika Pavlović, kojeg sam upoznao ali, nažalost, nismo ništa zajedno radili ili Dragoslav Mihajlović, dobar srpski pisac koji ima tu dobru energiju... pa Crnjanski... čak i Krleža. Mislim, nisam ja mnogo Krleže čitao u gimnaziji, bio je suviše težak, ali bio sam fasciniran *Glembajevima*.

Šijan?

— Da, ali mi smo već savremenici, uticaji su obostrani.

Još malo o Beču pa da te više ne gnjavimo.

— Ma nema frke, meni je prijatno da s vama pričam.

Beč je danas s jedne strane izrazito kozmomopolitski, s druge strane, ostaje ta habsburška podloga.

— Dobro pitanje. Meni su obe babe i dede rođeni u Habsburškoj Monarhiji, jedni u Vojvodini, drugi u istočnoj Hercegovini, ali mi je mama rođena u Somboru koji je dovoljno manji od Zagreba da ne bi imao komplekse od Beča, a opet je bio... Vojvodina i Slavonija i ceo ovaj deo koji je bio pod Austro-Ugarskom, dosta je sve to utecalo... Na neki način sam ja i vaspitan u tom duhu, osim što me beogradska ulica odvukla na svoju stranu. Ali kućno vaspitanje mi je, ne bih baš rekao austrougarsko, ali ima taj *šmek*. U Beč smo došli igrom slučaja, kad je počelo bombardovanje Beograda. Moja žena, Dina, živela je u Španiji godinama, ja sam živeo u Australiji, pa smo se sreli u Beogradu. A za Beč kažu da u trećem becirku počinje Balkan i ima istine u tome. Osim što tamo živi 300 do 500 hiljada Srba, Beč ima jedan deo koji se dešava ispod pojasa. Ne mogu da se setim pisca, Vladimir Tomić mi je odličnu knjigu poklonio, *Vienna Blood*, ne mogu da citiram, ali kaže otprilike: Bečlije su do pola strašno kamene face, ali dole su vrckavi i ima tu nečeg. Meni je Beč bio prvi zapadni grad u koji sam otišao kao klinac i to me fasciniralo. Beč se dosta promenio otkad je Austrija ušla u EZ i verujem da će biti dosta bitan centar za čitav ovaj deo, ali to sigurno nije razlog zašto sam tamo. Prvi razlog je bio što je Dinina mama u Beču pa smo otišli tamo. Došli smo u Zagreb, ostali smo par dana, pošto smo imali sina od dva meseca... Prvobitna nam je ideja bila da odemo u Sloveniju. Međutim kad smo se našli u Beču, kao potpuni anonimusi, odjedanput smo imali sreće da upoznamo ljude koji mogu u nekoj kulturnoj fondaciji da objasne da si ti ipak negde nešto značio i da nisi čovek sa ulice koji hoće samo da uzme pare od tog fonda, tako da je čitav taj projekt *Die Kulturzugführer* finansijski potpomognut. Ja sam oduvek bio fasciniran nemačkim jezikom iako ga nažalost nikad nisam naučio pa ni dan-danas... Možda zato što mi je jedna prababa Slovenka, ne znam. Mislim da je jedna od velikih grešaka Srba što se nisu više družili s Nemcima. Ne mislim naravno u Drugom svetskom ratu... Postoji to kod Vuka Karadžića i kod gomile ljudi... Inače, naše staro prezime je Karadžić, tako da sam mislio da promenim prezime, da budem Vladimir Karadžić, *war criminal*... Ha, ha, ha...

glazba

Glazbena kronika

Završnica u velikom stilu

Uz posljednje ovosezonske koncerte u Koncertnoj dvorani Vatroslava Lisinskog

Trpimir Matasović

Premda zahvaljujući već tradicionalnom *šlamperaju* Koncertne agencije *Aplauz* nismo u završnici ove koncertne sezone imali priliku u Zagrebu čuti ni čuvenu francusku sopranisticu *Nathalie Dessay*, a ni još čuveniju *Bečku filharmoniju*, ostali su se koncertni priređivači pobrinuli za uistinu spektakularni finale ove runde posjećivanja Koncertne dvorane Vatroslava Lisinskog. Kombinacija vrhunskih glazbenika i atraktivnih programa u velikoj se većini slučajeva pokazala sretnim izborom, premda ni relativno neugodnih iznenađenja nije izostalo.

Dvokratno razočaranje

Nakon što su se u svibnju za jedinstvene pijanističke događaje pobrinuli legendarna *Alicia de Larrocha* i upravo genijalni *Zoltan Kocsis*, željno su se iščekivala još dva nadasve ugledna pijanista. Nažalost, ni *Sequierra Costa* ni *Alfred Brendel* nisu opravdali velika očekivanja.

Prvi se od njih pojavio uz *Zagrebačku filharmoniju*, 2. lipnja, izvodeći Beethovenov *Peti koncert za glasovir i orkestar*. Već je u prvim taktovima postalo jasno da će se u njegovoj interpretaciji pozamašni Beethovenov koncert učiniti još beskrajnijim nego što to inače jest. Moglo bi se reći da je Beethovena tu zapravo bilo vrlo malo. Pravo je međutim pitanje čega je tu uopće bilo, osim konstantnog agresivnog i ne osobito muzikalnog sviranja *non legato*, teško spojivog s Beethovenovom glazbom.

Još je veće razočaranje, povezano prije svega s još većim očekivanjima, bio recital *Alfreda Brendela*, 5. lipnja. Nema dvojbe, on je sve note odsvirao točno, uredno ispoštivao i sve ostale pojedinosti notnog zapisa, dok se poneki ekscentrični akcent još može prihvatiti kao *licentia poetica*. Pa ipak, uz dužno poštovanje prema megazvijezdi svjetskog pijanizma, Brendelova je svirka gotovo nepodnošljivo dosadna. Dinamika mu se kreće u rasponu od *mezzoforte* do *quasi forte*, a slatkastoj i pomalo bljutavoj interpretaciji prije svega nedostaje one tipično klasičarske lakoće, bez koje će i najljepše Mozartove i Haydnove stranice zazvučati poput dosadne etide. U tom mentalnom sklopu koji, usput budi rečeno, bježi od disonance kao vrag od tamjana, teško da su se mogle i naslutiti kaleidoskopske promjene ekstremnih emocija u Mozartovoj kultnoj *Sonati u c-molu*.

Dvokratna nada

Lamentiranje nad žalosnim stanjem *Zagrebačke filharmonije* postalo je u posljednje vrijeme općim mjestom većine napisa koji se bave ovim orkestrom. Da nekakve nade ipak ima, potvrdila su njena dva posljednja ovosezonska koncerta. Prvim od njih, na kojem je sudjelovao i već spomenuti *Sequierra Costa*, ravnao je *Mladen Tarbuk*, dokazavši se još jednom kao jedan od najkvalitetnijih hrvatskih dirigenata. Izvorna verzija Sorkočevićeve *Sedme simfonije* zadobila je pod njegovom palicom upravo onu klasičnu lakoću koja toliko kronično nedostaje svirci *Alfreda Brendela*, a ne pamti se bogme ni od Zagrebačke filharmonije. Finale je pak Mozartove *Jupiter Simfonije* bio pravi trijumf Tarbukova analitičkog uma, zahvaljujući kojem je u svakom trenutku bilo moguće razgovijetno razaznati pojedinačna i zajednička pojavljivanja pet različitih tema. Šteta je samo što je pojavljivanje Tarbuka za Filharmonijim pultom tek iznimka koja potvrđuje pravilo da su među domaćim dirigentima samo *časni starci* dostoji ravnanja ovim orkestrom. U sljedećoj ćemo tako sezoni pred Filharmonijom vidjeti samo tri hrvatska dirigenta, od kojih je najmlađi (!) *Pavle Dešpalj*. Istovremeno i dalje će nam se podvaljivati raznorazna *kukavičja jaja*, od kojih je novi stalni gost-dirigent u liku mlađahnog i nimalo impresivnog Australca *Nicholasa Miltona* tek jedan primjer.

Bilo kako bilo, Filharmonija se iskazala i na svom posljednjem koncertu 9. lipnja. Bez obzira na mlako i prilično bezlično dirigiranje *Ralfa Weikerta* svirka je bila na sasvim pristojnoj razini, što pak valja zahvaliti činjenici da je u publici sjedio potencijalni šef-dirigent *Frank Shipway*. Značajnu motivaciju zacijelo je dao i ekscentrični rumunjski violinist *Eugen Sarbu*, u čijoj je interpretaciji čak i Beethovenov *Koncert za violinu i orkestar* zazvučao nevjerojatno svježe, pa čak i zabavno.

Dvokratno iznenađenje

Ženski su dirigenti rijetkost te samim time i pojava koja uvijek izaziva ako ništa drugo, a onda barem zanimanje. Dirigentica je malo, a dobrih dirigentica još manje. Jedna od najnovijih zvijezda na dirigentskom nebu je i Brazilka *Ligia Amadio*, koja je 11. lipnja nastupila za pultom gostujućeg *Simfonijskog orkestra RTV Slovenije*. Maratonski je program bio sastavljen od djela španjolsko-latinoameričke intonacije, među kojima je osobito ugodno iznenađenje predstavljala u nas gotovo nepoznata suita *Estancia* argentinskog skladatelja Alberta Ginastere, a prvu je hrvatsku izvedbu doživjela i ponešto amorfna fantazija za glasovir i orkestar *Mômoprecóce* Heitora Villa-Lobosa. Suvereno se probijajući kroz zamršene stranice egzotično obojenih partitura, Ligia Amadio ostvarila je izvrsnu suradnju s kvalitetnim orkestrom, čemu su svoj obol dali i solisti — uredni brazilski pijanist *Luiz Carlos de Moura Castro* i dražesna kosooka kanadska violinistica *Yi-Jia Susanne Hou*.

Ipak, sve dosad spomenute koncerte u sjenu baca koncertni događaj godine — gostovanje *Budimpeštanskog festivalskog orkestra*, 10. lipnja. Riječ je o vrhunskom orkestru potpuno na razini nedočekane *Bečke filharmonije*. Dapače, ovaj orkestar, uz savršeno usklađeni zvuk svih sekcija, odlikuje i iskrena radost skupnog muziciranja, u kojoj će čak i nestašni odsjeci *rubato* biti odsvirani u besprijekornom zajedništvu. Nakon što je ruski violinist *Alexander Markov* upravo senzacionalno, premda s diskretnom dozom latentno *salonskog* prizvuka, istumačio *Koncert za violinu i orkestar* Čajkovskog, činilo se da je koncert dosegao vrhunac. Netočno, jer pravi je vrhunac bio Bartókov *Koncert za orkestar*, krvavo teško djelo odsvirano s gotovo nonšalantnom lakoćom, što je omogućila i maksimalno transparentna interpretacija *Ivana Fischera* koji za *svjetskim* dirigentima zaostaje samo *glamurom*, ali ne i kvalitetom.

Potpuno svjesni nezavidne financijske situacije zagrebačkih koncertnih priređivača ne možemo se tako skoro nadati ovakvoj učestalosti kvalitetnih gostovanja. Poželimo stoga radije da ovakvi događaji ubuduće budu *strateški* raspoređeni tijekom čitave sezone. Beskrajnih lamentacija ionako je već dosta i publici i kritici.

razgovor

— barem kada je popularna glazba u pitanju — tada je to činjenica da je doista baš svaki novi val stvoren od stare vode.

Zlatko Gall, rock kritičar

Vodič kroz CD-galaksiju

Ne možemo si dopustiti luksuz specijalističkih izdanja

Dina Puhovski

Kako ste odlučili i prema kakvim kriterijima, sastaviti enciklopedijski CD-vodič?

— Kada se pokušava složiti enciklopedija ili vodič, pred autorom ili autorima je uvijek ista dilema: žele li ući u »širinu« ili pak, ograničivši se na uske žanrovske ili stilske gabarite, »zaorati« u »dubinu«... Svjetska publicistika, posebice ona najbrojnija, američka i britanska, nudi i jedne i druge primjere. Nažalost, većina bombastičnih »ultimativnih« enciklopedija zadržava se na općim mjestima i nastoji igrati na sigurno te računati na publiku glavne struje. Naravno, s druge strane postoje i vrsne specijalističke knjige — a naveo bih primjerice izuzetni *Essential Guide* bluesa koji je potpisao Charles Shaar Murray — koje pedantno seciraju odabrani žanr. No premda su knjige »opće prakse« u pravilu šlampavije i s više rupa od onih specijalističkih, i kod ovih potonjih nailazite na površna izdanja. Primjerice, »Spinova« enciklopedija »alternativne« glazbe doslovno će pobrkati autore/izvođače izrazitog »alter« predznaka i komercijalna imena pop-mainstreama poput Eurythmicsa, CD-vodič »esencijalnih izdanja rocka« potpisuje britanski kritičar David Sinclaire »preskočio« je pak čak i Rya Coodera dok su razlike između britanskih i američkih enciklopedija — budući da se favorizira domaća scena — često skandalozne.

Ako si na zapadnim tržištima, gdje se gotovo svakodnevno objavljuju monografske knjige, enciklopedije, vodiči, esejistički zapisi ili zbirke intervjua s glazbenicima autor ili autori mogu dopustiti »luksuz« specijalističkih i uskožanrovskih pa i fanovskih knjiga, kod nas to nije slučaj. Nažalost, osim mojega CD-vodiča u Hrvatskoj je za minulih desetljeća objavljeno svega nekoliko knjiga posvećenih suvremenoj glazbi ili rocku. »Rupe« su naprosto goleme... pravi krateri koje je teško popuniti i premostiti.

Začinjavci rocka

CD-vodičem sam stoga pokušao dati osnovni »pregled«, ukazati na doista esencijalne autore i izvođače iz rockerske »bolje prošlosti«, uprijeti prstom na procese koji nisu počeli jučer već — kao i žanrovske mutacije — traju gotovo pola stoljeća ali, također, skrenuti pažnju na barem ključne ili najviše eksponirane protagoniste aktualnih glazbenih žanrova. Naime, doista držim da se ne može govoriti o aktualnim trendovima elektroničke glazbe, a da se ne spomenu radovi začinjavaca i prethodnika. Pa bila riječ o elektroničkim punk-minimalistima poput Sucidea, cijelom nizu »krautrockerskih« glazbenika, imenima koja su iznjedrili američka i britanska psihodelija te »progresivni rock«, ali, s druge strane, i diskoidnim mutantima iz sedamdesetih i electropopu osamdesetih... Konačno ako su postmoderna i estetika *cut and paste* poznih osamdesetih i devedesetih išta pokazale

Vječna subjektivnost kritike

Kažete da ste izabrali relevantne albume svakog od zastupljenih izvođača — no ne radi li se ovdje o sasvim subjektivnom izboru nekoliko albuma, i kako pokušavate nadoknaditi nepotpunost slike o jednom izvođaču, do koje dovodi takva selektivnost?

— Što zapravo znači biti — subjektivan? Nije li baš svaka kritika odraz subjektivnih čitanja i nagnuća uz pokušaj da se sud iskaže »objektivnim« kritičarskim instrumentarijem? Knjigu sam, konačno, ja napisao i potpisao, na isti način kao što, primjerice, pedeset kritičara magazina *Rolling Stone* potpisuje (što li ako ne subjektivnu?) enciklopediju rocka. Pitanje selektivnih diskografija je pak nešto drugo... Činilo mi se glupim i nepotrebnim navoditi loše ili rutinirano-konfekcijske albume unutar diskografija odabranih izvođača. Metodologija »Enciklopedijskog CD-vodiča« je naime sljedeća: uprijeti prstom na značajna imena te na zgoditke unutar njihove diskografije. Pri tomu sam nastojao posebno apostrofirati relevantne studijske albume, referentan koncertni album (ako takav postoji u diskografiji), ali i najbolje kompilacije i — kada je to moguće — boksove. Svaki diskofil koji kani popunjavati rupe u diskografiji muku muči upravo s kompilacijama jer, ruku na srce, barem je polovina složenaca bombastično naslovljenih »best of« ili »greatest hits« — bofl roba. Pokušao sam stoga skrenuti pažnju na ona najbolja, najzanimljivija i doista esencijalna kompilacijska izdanja kako bi potencijalni kupac ploče mogao pronaći referentno izdanje koje će mu omogućiti barem osnovni uvid u diskografiju odabranog izvođača.

Uporabna vrijednost vodiča

»CD-vodič« je — kako to i naslov veli — prvenstveno vodič za diskofile. U svim tim brojnim recenzijama koje je knjiga dobila (a osim »pljuvačnice« u *Nomadu* doista su sve one hvalospjevne!) čini mi se da je upravo ta dimenzija knjige nekako najviše gurnuta u stranu. Kao diskofil pak držim da je uporabna vrijednost *Vodiča* upravo u tomu što skreće pozornost na najbolje zgoditke u diskografiji, na valjane kompilacije ili boksove te ističe godine referentnih reizdanja. Danas naime na tržištu postoji već šesta generacija CD-a, a među njima je golema razlika. Primjerice, za iste novce možete kupiti CD s traljavo prebačenom starom »vinilnom« snimkom na novi format, ali i digitalno novoobrađeno izdanje na kojemu se nalazi još i poklon-dodatak od pet-šest ranije neobjavljenih skladbi. Pokušao sam stoga skrenuti pažnju (spominjanjem diskografske kuće i godine referentnog reizdanja) upravo na takve albume iz »bolje prošlosti«.

Kako je ovo izdanje zapravo i sumiranje onog čime ste se bavili tijekom dvadesetak godina kritičarske karijere, jeste li za vrijeme kompiliranja ustanovili da biste sada o nekom albumu pisali mnogo drugačije nego prije, jeste li mijenjali starije recenzije prije uvrštavanja u* Vodič*?

— Knjiga ima blizu tisuću kartica rukopisa koji sam pisao pune

Osim mojega CD-vodiča u Hrvatskoj je za minulih desetljeća objavljeno svega nekoliko knjiga posvećenih suvremenoj glazbi ili rocku

tri godine. U knjizi je više od tisuću recenzija, no budući da su albumi procjenjivani u okviru diskografija odabranih izvođača, doista je bilo nemoguće »kompilirati« ranije napisane tekstove. »Zakopčani« su stoga samo neki recentniji materijali, dijelovi recenzija nastali tijekom pisanja knjige. Naravno da se stavovi tijekom godina revidiraju. Ne samo stoga što sam neki album izvorno precijenio ili podcijenio, već što prosudba neke ploče u kontekstu cjelokupne diskografije uvijek zahtijeva reviziju kroz optiku »naknadne mudrosti«.

Medijsko uhljebljenje

Kakva je današnja pozicija rock kritičara u ovim krajevima (je li* bizarnija*, jer na promociji knjige nazvana je takvom, nego prije)? Jesu li Vaša kritičarska karijera i članstvo u redakciji političkog tjednika kompatibilni iz nužde (jer »negdje se mora raditi«) ili je za kritičare u Hrvatskoj postalo normalno da se ne bave samo rockom (već najprije studiraju, recimo, povijest umjetnosti, a barem se donekle bave i političkim temama)?

— Sve je pitanje izbora... Najtvrdoglaviji su opstali, oni manje »zagrijani« za rock kritiku danas su glavni urednici političkih tjednika, dnevnih novina, novinari »opće prakse« ili pak uhljebljeni u profitabilnijim medijskim ili nekim drugim »disciplinama«. Neke su stvari danas ipak bitno lagodnije... U prvom redu, lakše se dolazi do recezentskih albuma premda kao okorjeli diskofil i danas ostavljam dio svojih prihoda u dućanima ploča ili na trgovištima »on line« poput »CD Now«, a odlazak na mnoge koncerte ili glazbena sajmišta poput MIDEM-a plaćam iz vlastita džepa. Naravno, to je moj osobni izbor.

Znate li kako se mlađi kritičari u Hrvatskoj pokušavaju probiti u medijima danas? Postoji li povoljna klima za razvijanje kritične kritičarske mase? Kakve posljedice za cijelu »scenu« ima nepostojanje pravog i dugovječnog rock časopisa?

— Najprije definirajmo medije! Prije dvadesetak godina u Hrvatskoj zacijelo nije bilo više od desetak »radnih mjesta« za rock kritičare i glazbene urednike na radijskim programima, danas je ta brojka barem pedesetorostruko veća. Tu su i nezavisne televizije, ma kako god one *šugave* bile, brojne dnevne novine, koje se istina ponajviše bave »estradom« i šlageristikom, no u kojima, poput recimo *Jutarnjeg lista*, čak pet kritičara sustavno objavljuje kritike! Politički magazini odreda imaju recezentske rubrike i »medijske« iliti popkulturne kolumne u kojima uhljebljenje nalaze upravo ti »mladi kritičari« o kojima govorite... Prosudite dakle sami da l' je situacija dobra, loša ili beznadna...

Zašto se ugasio* Feral Music *(je li se pokušala popuniti spomenuta praznina, kome je bio namijenjen)?

— *Feral Music* se ugasio stoga što je netom nakon objavljivanja prvoga broja započela »kriza« s distributerskim monopolistom *Tiskom*: »kriza« koja, znate i sami, traje do danas. Izdavač *Feral Tribune* bio je primoran ugasiti *FM* zato jer bi daljnjim objavljivanjem ugrozio čak i samo izdanje *Ferala*. Naime, novci od prodaje nisu stizali natrag u redakciju!

Kakvim Vam se čini* Nomad*, novina koja je uspjela okupiti mlađe autore, nametnuti se prepoznatljivim stilom i zadobiti čitatelje mlađe generacije? Radi se također o novini koja deklarirano želi biti upravo suprotno od onog što smatra da je bio* Feral Music *(»najezda vampira«).

— Ovo bi kao trebalo biti »škakljivo pitanje« jer *Nomad* mi je, kako mi vele, posvetio više prostora negoli većini relevantnih izvođača, a količine pri tome izlivene žuči i pljuvačke teško da bi pobrisale i razvikane *Viledine* krpe. Ako to vaše »neugodno« pitanje temeljito preskočim ili vam pak kažem da me *Nomad* ne zanima, da ga ne čitam osim kada mi ga doslovno netko ne gurne u ruke (i to obično uz komentar *vidi što te iskenjalo!*), držali biste da pokušavam eskivirati... No ipak moram se suzdržati od komentara, čak i onih ciničnih koji vele da je »drek najbolje ne dirati jer samo još više smrdi«... Doista ne vidim razloga zašto svakom majmunu na grani valja objašnjavati da ste *homo sapiens*... Što se pak *Feral Musica* tiče, on je bio profesionalno rađen i urađen magazin koji bi, da je *Tisak* plaćao novac od prodaje izdavaču, zacijelo i danas bio na tržištu. Konačno, deset tisuća prodanih primjeraka i dvadeset stranica oglasa bilo bi dovoljno za »pozitivnu nulu«... To glasilo »vampira« koje je dobilo i *Crnog mačka*, kao insajdersku nagradu ljudi koji pišu o rocku i srodnim urbanim zvucima, a zagovaralo je, kako vele, anakrone i iživljene žanrove, imalo je, pored ostalih, na platnome spisku i autore koji su koliko znam pisali ili pišu i u *Nomadu*: Antu Perkovića i Tamaru Visković; obrađivane su i tako »pasatističke« teme kao što je vodič za elektroničku scenu (Ilka Čulića), predstavilo se nastupnim intervjuima sve što valja na hrvatskoj sceni poput *Eddyja & Dusa, Bambi Molestersa, Jinxa, Urbana, Svadbas, Overflow, Let 3*; po prvi put u Hrvatskoj objavljen je intervju s Vladom Divljanom, recenzirani su svi aktualni albumi... Konačno ako su suradnici *FM-a* baš takve »stare prdonje« koje guraju isključivo retrogradnu estetiku, kako to da dojučerašnji nomadovci s nekima od njih, poput Darka Glavana, Dražena Vrdoljaka i Roberta Perišića, dijele honorare u *Globusu*? Zar je Pavićev *cash* tako jak antiseptik koji ubija pogubne viruse *feral-muzikovštine* i nazadnjaštvo nespojivo s avangardnim iskazom nomadovaca?

Poznajete li (i kakvim Vam se čini) izdanje Drage Borića* Pepeo i prah — rock interviews 1988-1998*, s kojim se uspoređuje Vaš vodič u* Nomadu*?

— Ako su autori recenzije moje knjige u *Nomadu CD-vodič* usporedili s knjigom Borićevih intervjua, tada su zacijelo s *CD-vodičem* postupili kao ja s Borićevom knjižicom — samo su je prelistali. No, možda će *Vodič* čitati kasnije jer, budući da je prvo izdanje u svega mjesec dana gotovo rasprodano, Mozaik knjiga ide s tiskanjem drugog izdanja *CD-vodiča*.

U pripremi je Vaš* Pojmovnik popularne glazbe*. Kako će on biti koncipiran, po kojem kriteriju ste birali pojmove i prema kakvoj svjetskoj literaturi?

— *Pojmovnik popularne glazbe* upravo je ono što mu ime kaže: leksikon termina, žanrova, stilova, glazbala ili žargona popularne glazbe. Dakle, kada je riječ o stilovima i žanrovskim vrstama i podvrstama, tu su i *rockabilly* i *country blues* ili *bluegrass*, ali i *trip-hop, gangsta' rap, ragga; rai* i *son, blue eyed soul* i *electro funk*... Definiran je i *riff* i *loop*, i *pogo* i *tango*, i *mellotron* i oboa, i *breakbeat* i *blue note*. Zapravo ideja za pisanje *Pojmovnika* rodila se pred dvije godine kada sam tijekom ljeta, kao suradnik autor natuknica iz područja popularne kulture i glazbe na projektu Anić-Goldsteinova *Rječnika stranih riječi*, »skužio« da postoji golema praznina u domaćem izdavaštvu. Ili točnije da, s izuzetkom sjajnog Gligova pojmovnika glazbe 20. stoljeća koji spominje i popularnu glazbu, nema ama baš nikakve literature tog tipa. *Pojmovnik* će objaviti *Šareni dućan*, izdavač koji je objavio već naramak sjajnih knjiga u rasponu od Elmora Leonarda do Burroughsa ili Nicka Cavea — i morao bi biti nešto kao »pomoćna« literatura i pratilac srednjoškolskim glazbenim udžbenicima, a bit će objavljen negdje na jesen.

Hoće li* Vodič *biti preveden na slovenski?

— Kako bi se to reklo, postoje indicije, no odluku o tome donijet će *Mozaik knjiga* kada procijeni isplati li se ulagati u skupi prijevod ili je pak bolje računati i u Sloveniji na publiku koja čita hrvatski.

Ovdje ste se bavili samo inozemnom glazbom; kakve Vam se pritom nameću usporedbe s domaćom scenom?

— Enciklopedijski CD-vodič domaće glazbe nažalost nije moguć. Zašto? Stoga što većina esencijalnih izdanja hrvatske glazbe još nije »prebačena« na CD-format, a dobar je dio nekoć objavljenih izdanja rasprodan i nedostupan tržištu.

Web — medij sadašnjosti

Kako gledate na razvoj modernih tehnologija s obzirom na »budućnost rocka« (Internet, mp3...)? Mislite li da će i rock kritike izlaziti samo na* Mreži *i hoće li njihovo pojavljivanje imati manje smisla što je glazba dostupnija?

— O fenomenu formata mp3 dosta sam se već napisao, a već godinama posjećujem MIDEM-ske okrugle stolove na kojima strategiju »odgovora« na novu tehnologiju — i posljedice koje ona ima na diskografsku industriju te cijeli paket negdašnjih autorskih prava te prava intelektualnog vlasništva — traže vodeći stručnjaci globalnih diskografskih korporacija. Osobno držim da su i Internet i mp3 nasapunali dasku globalnoj diskografskoj industriji prisilivši je konačno da, želi li opstati, ili smanji cijene nosača zvuka, koje su ionako bezobrazno velike, ili da promijeni postojeće moduse promocije i funkcioniranja cijelog biznisa. Budući da spadam u ovisnike o Webu, konačno mnogo više čitam s ekrana negoli iz novina, a suradnik sam (i jedan od kućnih kritičara) najbolje domaće stranice *Urbani Argonaut* (na adresi www.trigon.hr). O Internetu mislim sve najbolje. Ne samo da je riječ o »mediju« budućnosti — kada je novinarstvo ili rock kritika u pitanju — već o mediju bez kojega, za mene osobno, ne bi bilo ni sadašnjosti. Jer, već sada dobar dio medijske publike, a i ja osobno, drži da se ono što nije zabilježeno na Webu nije ni dogodilo. Bio bih sretan kada bih, što prije to bolje, mogao isključivo raditi za izdanja *on line*. Z

kritika

Nigdine kazališne semiotike

Možemo možda i zanemariti što se preko pedeset posto dosad navedenih imena, što u tekstu, što u indeksu imena, što u bibliografiji, višekratno navodi ortografski netočno, no teško da ćemo ostati ravnodušni na tvrdnju kako »govorne činove istražuje fonetika«

Lada Čale Feldman

Uz knjigu Borislava Pavlovskog, *Prostori kazališnih svečanosti*, Zagreb, Naklada MD, 2000.

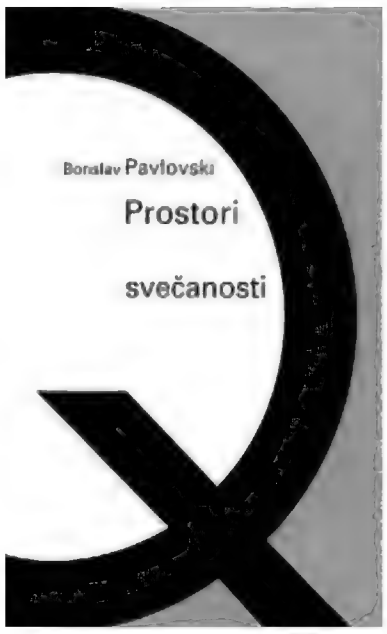

Dvojna namjena studije zagrebačkog makedonista i teatrologa Borislava Pavlovskog — između ostalog i iznimno dragocjenog izučavatelja recepcije hrvatske dramatike na makedonskim scenama — usmjeruje našu pozornost ne samo prema jednoj od temeljnih kategorija kazališnoga medija — prostoru, osmišljenom ovdje u razmjerima od svemira do njegova zemaljskog predstavljačkog zakutka, nego i prema opusu jednog od najznačajnijih makedonskih dramatičara dvadesetog stoljeća Koletu Čašuli o čijoj bogatoj profesionalnoj, posebice dramatičarskoj djelatnosti, možete dobiti iscrpan uvid na središnjim stranicama knjige.

Nevjerice naslova

Utoliko nas njezin naslov ipak djelomice zavarava, obećavajući opsežnu, autorsku, obaviještenu i teorijski inventivnu diskusiju o jednoj od krucijalnih dimenzija egzistencijalne jednako koliko i kazališne ubačenosti u svijet. Nasuprot tomu, pitanjima teorijskog osmišljavanja problematike kazališnog prostora posvećen je tek prvi dio knjige, no i on je tu manje u prethodno ocrtanom svojstvu a više u znanstveno-analitički uhodanu svojstvu kritički izloženog metodološkog uvoda, kao i ponudi terminološkog aparata kojim će se zahvatiti poetička obilježja kako Čašulina dramaturškog prostora tako i kazališne, napose kritičke njegove transkodifikacije. Nema sumnje da je kompozicijski opravdano što Pavlovski progresivno sužava fokus svojeg ambicioznog pogleda, koji vodi od svemirskih prostranstava do Čašulinih dramskih fikcija, jer ga temelji na misli o inspirativnoj i reklo bi se razgaljivačkoj korespondenciji makrokozmičkih i mikrokozmičkih prostornih prekoračenja, koja od svakog nastavatelja kazališnog imaginarija, bio to dramatičar, glumac, redatelj ili gledatelj, našao se on na *mondenoj* »periferiji« ili u »centru«, tvori ne samo stanovnika svijeta, nego i sudionika tajnovitog beskraja, da ne kažemo mističkog *onkraja*. Pavlovski se ne libi zakoračiti ni tako daleko, pa čak ni tako (teorijski) opasno: prvi su mu sudruzi u raspravi ni manje ni više nego Tales, Parmenid i Zenon iz Eleje, Leibnitz, Descartes i Newton, Lorentz, Planck i Einstein.

Skok od svemirskog, kako ga naziva, »otvorenog djela« do zemaljsko-civilizacijske, kazališne njegove sastavnice — koja prema Pavlovskom svojim konstitutivnim strukturnim afinitetom s »mrežom svemirskih polja« prirodno žudi da u sebi, paradoksalno, obuhvati i nezemaljsku protegu — vodit će ponajprije do socio-kulturalnih i povijesno-estetičkih te pragmatičko-iskustvenih i arhitektonskih teatroloških tipologija kazališnih prostora. Samo je po sebi očito da za Pavlovskoga takvi pristupi prije svega upravljeni društvenome kontekstu i materijalnoj pragmi raznolikim modalitetima kazališnoga uprostorivanja, predstavljaju kobnu redukciju teatarske kozmologije ili čak točnije kozmogonije, jer nerijetko previdaju povijesno izmjenjive epistemološke modele koji uvjetuju njezine konceptualne i konkretne koncepcijske preobrazbe, oduvijek upućene na to da budu »slike univerzuma«. Nadalje, uza svu svijest o nuždi metodološkog eklekticizma kakvoj će voditi njegov sveobuhvatni analitički program — koji se, uza sve spomenuto, trsi voditi računa i o odnosu kazališta prema ostalim umjetničkim medijima — našeg autora ipak zanima *sustavna i dosljedna* eksplikacija fenomena koji je zacrtao promišljati, a kojoj spomenuti pristupi problematici kazališnog prostora, kako drži, nisu uspjeli udovoljiti bilo da je u njima povlaštena sinkronijska (Duvignaud, Wilson) bilo da ih vodi dijakronijska (Molinari, Breton) perspektiva.

Nakon što nam, dakle, ponudi svoj iscrpni pregled »povijesti kazališnih i redateljskih koncepcija prostora« (zapitati nam se doduše zašto su »kazališno« i »redateljsko« ovdje suprotstavljeni kao da nisu u logičkom odnosu uzajamne supsumpcije, tj. tek povijesno kasna preklapanja) koji se završava Artaudom i njegovim nastavljačima u sedamdesetima, Pavlovski će se orijentirati prema kazališnoj semiotici kao ključnoj teorijskoj ispomoći u osmišljenju odnosa između tekstualno ucrtanog i kazališnog prostora. Autorov hod prostorima kazališne semiotike vodi ga od De Saussureove primarne distinkcije između jezika i govora, preko vodećih semiotičkih autoriteta Peircea, Barthesa i Eca, nadalje čeških kazališnih semiotičara Honzla i Veltruskog, kao i nezaobilaznog Poljaka Kowzana, sve do francuskih kazališnih teoretičara Patricea Pavisa i Anne Ubersfeld.

Nedoumice sadržaja

Tu se ujedno počinju u nama buditi prve teorijske, kako se to voli reći, nedoumice koje započinju već s terminološki nespretnim određenjem kazališne predstave kao »interdisciplinarne (!?) integracije kazališnih znakovnih sustava« što je nudi u prethodnom poglavlju. *Možemo možda i zanemariti što se preko pedeset posto dosad navedenih imena što u tekstu, što u indeksu imena, što u bibliografiji, višekratno navodi ortografski netočno* (Jean Divignaud umjesto Duvignaud, Edwin umjesto Erwin Piscator, Edmund Lich umjesto Leach, Orson Wels umjesto Welles, Valter umjesto Walter Gropius, još po autoru živ Jerzy Grotovski umjesto prošle godine preminuli Grotowski, L. Pirandelo umjesto Pirandello, Kair umjesto Keir Elam, Merle-Ponty umjesto Merleau-Ponty, Michael Bitor umjesto Michel Butor, Charles Morris čas je Moriss, čas točno napisan, Karl Bühler je i Buhler i Büler, dok je Chaudhuri pretvorena u Chawaduri, i tako dalje i tome slično), *no teško da ćemo ostati ravnodušni na tvrdnju kako »govorne činove istražuje fonetika«* (89), kada ih je J. L. Austin promovirao do nezaobilaznih, između ostalog i potencijalno kazališnoteorijski produktivnih jedinica analitičke filozofije jezika. Na stranu to što riječ kôd bez svojega ispisanog naglaska u hrvatskom funkcionira kao prijedlog, a ne kao semiotički termin za neki određeni i uređeni sustav znakova. Čini se da je i Peirceov interpretant za Pavlovskog isto što i Ecov »pošiljalac«, a ne novi znak, jer mu (interpretantu), slijedom Ecovih razmišljanja, pripisuje »kompetenciju« koja se može u stanovitoj mjeri podudarati s kompetencijom primatelja kazališne izvedbe (103).

Također mi se čini da autor brka dvostruku referencijalnost dramskog teksta o kojoj govori Anne Ubersfeld — njegovu sposobnost da istodobno referira na imaginarni svijet i ujedno odašilje izvedbene upute — s »dvostrukom referentnošću konkretnog prostora« izvedbe (115). Posvemašnje čuđenje stoga izaziva i konstatacija kako se srednjovjekovna crkvena drama »izvodi u samom referentu, tj. crkvi kao autentičnom povijesnom ishodištu određenoga dramskog prostora pripadajućega žanra«! Ni ambijentalni teatar neće proći bolje, i tu se predstave odvijaju »na samom tlu referenata« (114), premda je još Držić svoju publiku »prid Dvorom« eksplicite upozoravao kako joj valja »Rim iz Dubrovnika« gledat. Spominjući Parove režije Krležina *Areteja* i Marinkovićeve *Glorije* Pavlovski se pita: »što su autentični dubrovački prostori u tim predstavama? Mogu li oni biti referenti nečega ili to već jesu sami po sebi?« (119).

Prolog nenapisane drame

Za Pavlovskoga se ovo pitanje bez odgovora dodatno zaoštrava inscenacijom dubrovačkih tekstova, dok se prema njemu u slučaju nedubrovačkih tekstova, primjerice *Hamleta*, valja pitati je li Lovrijenac referent »Helsingora« (zašto ne Elsinorea?!)? Nasuprot analitičarovu teorijskom nećkanju, odrješito bih odgovorila — *nije*, jednako u slučaju dubrovačkih koliko i nedubrovačkih tekstova, kao što je davnih dvadesetih lijepo teorijski dokazao Vojnović koji u svojemu *Prologu nenapisane drame* izričito tematizira radikalnu povijesnu, mentalnu i emocionalnu diskrepanciju referencijalnog polja »Skočibuhina ljetnikovca«, povijesnih zbivanja, fabule dramskog teksta i kazališne ili pak filmske izvedbe koja se u njemu odvija! Sve naime što nam se (kazališno) nudi jesu znakovi, i tekstualni jezični znakovi i njihovi scenski interpretanti, ma koliko »autentični« prostori oni bili prije no što se u njih uselila dramatičarova, redateljeva i gledateljeva mašta, koja mentalno žudi dohvatiti nedohvatljivi referent, različit za svaku od spomenutih karika u interpretacijskom lancu.

Problem je između ostaloga i u tome što teorijska eksplikacija *izvedbenih* fenomena Pavlovskog staje kod rane *dramskoanalitičke* faze Anne Ubersfeld, točnije njezina rada iz kasnih sedamdesetih godina, ne obazirući se ni na njezina kasnija teatrološka rješenja (usp. tako poglavlje o prostoru iz njezine knjige *École du spectateur*, prevedeno i objavljeno u časopisu *Novi Prolog* br. 12/13), ni na druge nama dostupne semiotičke konceptualizacije toga problema, primjerice one što je nudi Darko Suvin (*Paradigmatika dramaturškog prostora*, u *Novom Prologu* 14-16) te, posebice kada je riječ o ambijentalnim predstavama, rad Vlatka Perkovića iz *Mogućnosti* br. 1 iz 1995, da i ne govorimo o studijama koje nisu prevedene, kao što je ona Jeana Altera (*The socio-semiotic theory of theatre*, 1991) koja svaku diskusiju o pronalasku, provedbi ili pak nastavanju »stvarnih referenata« dramskog imaginarija — čak i u slučaju kad je prostor dramskog zbivanja u didaskalijama izravno naznačen kao prostor kazališne pozornice — čini posve bespredmetnom. Ovako Pavlovskome i nije moguće do li aporetično tumarati između »uvjetne sintaktičko-semantičke determiniranosti« te »doslovne informacijske naravi« prostornih odnosa u dramskom tekstu i načelno neograničenih mogućnosti predstavljačkih njihovih tumačenja, kao i obrnuto, između »subjektivnih čitateljskih spoznaja« i teatralizacijom tekstualne paradigmatike ostvarenih »objektivnih materijalnih rješenja«.

Čašule i njegov prostor

Drugi je dio knjige posvećen dramskom opusu Koleta Čašulea i njegovim brojnim (virtualnim) kazališnim uprostorivanjima. I ovdje se u Čašulin mikrokozam uvodimo ponajprije neosporno napetom i zanimljivom, premda enciklopedijski sažetom, »kratkom poviješću makedonskog kazališta i drame«, koje se recentna, poslijedrugoratna dionica izdvaja i ocrtava — kroz raznolike autorske periodizacijske leće — kao neposredni Čašulin kontekst. Unutar njega Čašuli prema našem autoru pripada prekretnička uloga, koja presijeca dotadašnji dominantni dramski moralni i socijalni bunt te vodi makedonsku dramaturgiju u pravcu poetičkoga pluralizma. Šesto i sedmo poglavlje prezentira nam se u obliku svojevrsne anotirane bibliografije ne samo Čašulina života i djela, nego i njegove »recepcije u makedonskoj i inozemnoj znanosti o književnosti i kazališnoj kritici«, nakon čega se konačno dohvaćamo autorove »žanrovsko-stilske klasifikacije« Čašulina opusa i ponizno intonirana »uvoda u dramsku interpretaciju«. Komentirajući postojeće žanrovsko-stilske klasifikacije, od one što je nudi sam Čašule do onih koje nude njegovi tumači i kritičari, Pavlovski Čašulin opus podvodi pod razvojnu ili bolje reći diobenu liniju koja dijeli zatvorena od otvorenih djela — shvaćenih takvima u »lotmanovsko-ekovskoj« vizuri — uz prateće povećanje njihova »stupnja znakovitosti«, budući da njihovi »fabulativno-sižejni elementi teže određenom tipu beskonačnosti« (208). Ponovno moram reći da su autorove formulacije terminološki rogobatne jer spajaju ono što se teorija književnosti trsila konceptualno razdvojiti (fabulu naspram sižea), a i to je činila isključivo u teorijske svrhe, ne stoga da bi tijelu teksta priskrbila adekvatne priručne strukovne kostime, koje shvaćanje onda logično proizvodi »znakovitije« i »manje znakovite« tekstove. I opet napominjem kako je dramaturšku opreku zatvoreno/otvoreno upravo kroz kategoriju prostora u nas još prije nekoliko desetljeća temeljito razradio Darko Suvin te znanstveni rad koji želi produbiti pojmovlje kazališnoga prostora u navedenim terminima naprosto mora voditi računa o njegovim tezama, to prije što su objavljene na hrvatskom, pa ne spadaju u poznati alibi o nedostupnosti kritičke literature. Štoviše, upravo je po Pavlovskome odabrani žanr iscrpnog, sustavnog, preglednog i dosljednog prikaza u tome smislu iznimno zahtjevan, dok bismo manje objektivistički zacrtanim »razvrstavanjima« možda bili i skloniji ovakve propuste otpisati kao osobni odabir. Takav pristup i sam progresivno postaje svjestan nasilja što ga provodi preuzeta klasifikatorska namjera koja katkad mora raščinjati tematsko povezništvo (primjerice, u slučaju Čašulinih »makedonskih tmina«) stoga što drame okupljene u tome ciklusu ne karakterizira »jedinstven modelski sustav«, kao ni »stilsko jedinstvo« (214). Neće stoga jednom analitičar razočarano uskliknuti kako odabrani segment analize (recimo, oznaka kraja ili naznaka mjesta i vremena nastanka teksta) zbog raznolikosti svojih očitovanja »ne dovodi do određene modelske paradigmatičnosti«, pa će zato ipak glavninu svojeg »uvoda u interpretaciju« morati obaviti pješice, od dramskog teksta do dramskog teksta, ili, kako sam začudo tvrdi da Čašule smjera, »od poznatoga, pojedinačnoga, prema općem, tj. od lokalnoga i domovinskoga do globalnoga i univerzalnoga«, tragajući »za stilskim i poetičkim (retoričkim) odlikama: realističkim, ekspresionističkim i simbolističkim, tj. metonimijom, metaforom i simbolom ili ikonom, indeksom i znakom« (231)!

To tegobno traganje kroz prašumu dramskih svjetova svoj puni znanstveni učinak tako uistinu postiže tek u završnom »Zaključku«, gdje se primijenjeni rasteri naposljetku sliježu i spržu u nekoliko plodonosnih ocjena, moguće plodonosnih, čini se, za beskonačni niz daljnjih tumačenja koje Pavlovski izravno priziva, prištedivši im donekle zamor analitičkog pipkanja u (dramaturškom) mraku. Njegova studija, naime, ogledan je primjer mukotrpnog »otpora materijala« puno više negoli analitičke i interpretativne učinkovitosti oruda kojim se taj materijal pokušava ukrotiti. To je orude ionako djelatno samo u okviru vlastita teorijskog diskursa koji se bavi konceptima i problemima, a ne djelima i opusima, te ostaje nijemo nad raspršenošću i mnogoobličjem pojedinačnih dramskih ostvaraja onoga što Pavlovski silom želi vidjeti kao provodnu idiolekatsku Čašulinu »namjeru postizanja idealne dramske strukture«. Učitana mi se namjera nadaje kao svojevrsno uporno smrzavanje među neposložive slovima ledene riječi »vječnost« Andersenove *Snježne kraljice*, jer spomenuta struktura zapravo postoji kao ideal samo u očima teoretičara, zanavijek, poput zarobljenoga Kaya, zaražena otkrhnutim komadićem kobna semiotičkog zrcala. Z

p l e s

Koreografija kao teorija

Opijajuća i zarazna snaga Manterove upravo je u njezinu hrabrom ispadanju iz kazališnih, plesnih, likovnih i auralnih očekivanja

Nataša Govedić

Uz *Sedamnaesti tjedan suvremenog plesa*

Ovaj put preskačem jadikovke oko očajno niskih grana svijesti o tijelu unutar domaćeg glumišta, radije govoreći o kvalitativnoj okrepi koju nam je i ove godine omogućila selektorica festivala plesa Mirna Žagar. Ne dostaje mi prostora za podrobniji opis svih petnaest predstava (premda bi festival u cjelini zaslužio i čini mi se *trebao* uvesti praksu proizvodnje zbornika kritičkih studija o svojim gostima), zbog čega ću osvrt ekonomizirati na analizu šest najintrigantnijih ostvarenja: *Dno or The Bottom of the Heart*, *Braindance*, *Slijepi čovjek*, koreografiju Russella Maliphanta, *Bambie 6* te scenopis Vere Mantero. Komentirat ću također kratko i hrvatsku plesnu produkciju; naročito vrlo zanimljivu klasu Ivice Boban sa zagrebačke ADU.

Bez straha od intimnosti

Ako živite u viktimofilskoj kulturi, simboličkom prostoru koji na svim razinama nagrađuje žrtvovanje, a samocenzuru i samoukidanje (dakle trajnu frustraciju, u konačnici i neostvarenost) smatra nečim »najnormalnijim«, tada vas nizozemska predstava *Dno ili »dno srca«* doista može razgaliti: tematizirajući ravnopravnost međuljudskog odnosa te načine na koji tijelo/um funkcionira kao poluga »podizanja«, pronicanja, pokretanja, pridržavanja i brižno-usredotočenog kreativnog pomicanja Drugoga, sa svim elementima antisentimentalnog boravka na »dnu« ili u beketovskoj redukciji svijeta svedenog na »elementarni element« pješčanika, izvođačko-koreografski par Diane Elshout i Franka Händelera demonstrirao je da »bliskost« nipošto ne podrazumijeva »jednostavne« emocije ni narativnu okosnicu iz kič-romana (po obrascu: susret ljubavnika, zatim prepreka njihovoj vezi, pa idolopoklonsko vezivanje), a bo'me ni baletski »neuznemirujuću« i zasladenu koreografiju: znači tijelo lišeno izvođački »priznatog« napora, sukoba ili humora. Dapače, neusporedivo je teže odigrati fazu aktivnog intimnog odnosa dvoje ljudi, koji rilkeovski rečeno, u ljubavi njeguju upravo *unikatnost* onoga drugoga, negoli pasivno zajedništvo para čije dionike međusobno uopće nije moguće razlikovati ili para zarobljenog u nemogućnost komunikacije. U nizozemskoj se predstavi radi o koreografskom pristupu ili teoriji koja zastupa ne samo političku korektnost (poštivanje drugoga; tekst u *offu*: *Drugoga se ne može posjedovati*), nego i suznačnost različitog; ljubav u formi aktivnih glagola i činjenja. Patetičnost je eliminirana ne samo vizualnim minimalizmom eksplicitno ocrtanog tijela (u odjeći boje pijeska) i čaplinovski su uspješno gledateljima »podvalili« vjerojatno najozbiljnija pitanja današnjice, uključujući i problem (o)čuvanja nade i pored njezina bespoštednog parodiranja te problem postizanja osobne promjene, koja je, eto, dovoljno tvrdoglava da nastupa jedino »ovdje i sada«, zbog čega predstava i završava molbom za transformacijom muških uloga *right now* (ovog trena).

pijeska (boje kože), nego i humorom: »odguziti« na hrvatskom podrazumijeva »odbaciti«, ali u ovoj predstavi težište i uporište tijela čini upravo vesela pokretljivost stražnjice, pa »odguziti« znači »odšetati na guzi«, »ponijeti/uzvisiti partnera na poluzi vlastite stražnjice«, »na svojim ledima ponijeti partnera«. Još jedan znak demokratičnosti: stražnjica je jednakovrijedan, pa i jednako poetičan plesni dio koliko je to i dlan ili pregib koljena.

Plač (muški)

Druga nizozemska predstava *Bambie 6* svom snagom potresa muški/očinski/patrijarhalni poredak. No najjača pogođena žrtva spomenutog poretka ovaj put nije *slabiji* spol, nego onaj spol koji je osuđen da neprestano *hini snagu*, jer mu kulturološki »nije dozvoljeno« pokazati emocije, plakati, moliti za pomoć (katkad ni zatražiti objašnjenje za određene destruktivne socijalne konvencije, na primjer onu koja traži da muškarci *šute* o vlastitim problemima). Izvođači i koreografi ove mimske predstave Jochem Stavenuter, Paul van der Laan i Gerindo Kamid Kartadinata igraju patrijarhat s prisilno osmjehnutim licem niz koje pritom cure spolno nediferencirane suze (ali i dalje se drže kao da je sve »pod kontrolom« i »normalno«), kao što i u sceni ekstatičnog gubitka represivne kontrole prelaze u *ludilo*, a ne u neku novu, emancipiraniju emocionalnost. Dramaturgija predstave svojevrsna je bitka sa svime što predstavljaju stroga muška odijela »uspješnih« poslovnih aktera, pri čemu »tijelo« i »odijelo« nikako ne uspijevaju stići do »pobjede« ma kojega među njima: nepripitomljeno tijelo protestira protiv stege i oklopa odijela, no beživotna objektifikacija (predmet koji opredmećuje izvođača) ipak ga neprestano iznova »spopada«, samo da bi je trenutak kasnije tijelo još ogorčenije pokušavalo zbaciti. Igrajući predstavu na granici komičnog i tragičnog, nizozemski performeri

Smijeh (ženski)

Humor za kojim je posegnula portuglaska zvijezda Vera Mantero sasvim je drugačiji, ali time ne manje ubojit prema mehanizmu koji tijelo silom ugurava u ine ludačke košulje. Tijelo Manterove doista postaje *kritična masa*, polje značenja koje pomno bilježi i isto toliko precizno podriva prevlast kulta »stege i potiskivanja« znanog nam patrijarhalnog sustava. Prvi solo, posvećen Josephine Baker, postupno osvjetljava nepomičnu izvođačicu, počevši od njezina spektakularno oličenog lica, pa sve niže prema crno obojanom i nagom tijelu koje završava »demonskim« kopitima. Umjesto da *pleše* svoju slavnu i skandaloznu prethodnicu, Manterova uprizoruje njezinu hrabru koliko i povrijeđenu izloženost klopci pogledâ publike; njezin imidž (u smislu »slike«, kao i »reputacije«), koji se oblikuje u naporu ponosnog držanja i istodobno tihim i umiljatim izgovaranjima te ponavljanjima riječi: *kurva*, *praznina*, *pad*, *žalost*. Posljednja riječ performansa, *veselje*, prva je i jedina pozitivna odrednica čitavog tog ostraciranog tijela koje *optužuje* i svojom ljepotom i svojom »neprihvatljivošću«. Solo-improvizacija *Mogla bi prvo promisliti, pa tek onda plesati* izvrsna je *plesn*a konkordancija s dežurističkim načinom variranja i rastakanja pojedinog *glazbenog* motiva. Na granici konceptualne umjetnosti i feminističke teorije kreće se treći performans Manterove, naslovljen *Olympia* (po Manetu). Ponovno je riječ o smjeloj burleski na temu reprezentacije tijela: umjesto da pristane na poleglost i izlaganje svoga ponuđeno-obnaženog tijela voajerskim očima publike, uspravna i radnonaga Manterova prvo s mukom dovlači težak krevet u središte pozornice, a onda pokušaj da se na njemu ispruži onemogućuje vlastitom »pospanošću«, nemirom, nimalo elegantnim držanjem (pogrbljenost, raširene noge), raspuštanjem u pundžu stegnute kose originalne Manetove Olympije, nervozim plesom, na kraju okretanjem leđa publici i konačnim padom s kreveta. Opijajuća i zarazna snaga Manterove, rekla bih, upravo je u njezinu hrabrom ispadanju iz kazališnih, plesnih, likovnih i auralnih očekivanja. Kao interdisciplinarna i postmodernistička umjetnica namijenjena je isključivo obrazovanoj publici, te je to znatno stišalo timpane njezine šire recepcije u Zagrebu. No gostovanje Vere Mantero svakako bih ubrojila među najvažnije estetske događaje u posljednjoj dekadi u nas.

Smrt i ljepota, zajedno i odvojeno

Braindance švicarskog koreografa Gillesa Jobina kao da je napravljen po mjeri hrvatske publike: tjeskobna radikalizacija psihofizičke nemoći, tijela kao leša, odmah je »zavela« domaću gledateljsku klijentelu, a naklonom je prijemu svakako pomogla i činjenica da su na sceni do samog kraja predstave bila svučena, dakle ogoljena i objektificirana, isključivo skladno građena *ženska* tijela (oko kojih su, u stilu ekstaze *paparazzija*, bljeskali fotoaparati domaćih novinara), dok su odjeveni muškarci (sa) *ženskim leševima* vršili različite spacijalne manipulacije. Spolna dioba naglašena je i načinom na koji je ženskom tijelu bilo »dozvoljeno« da svojih par sekundi scenskog »smisla« postigne kroz *ukrašavanje* stakalcima koja zakratko postignu *ljepotu* bljeska svjetosti, dok je *snažnom* muškom tijelu bilo dozvoljeno da se na kraju predstave uspije teškom mukom iz vodoravne pozicije na par sekundi osoviti na *vlastite* ruke, pa onda opet onemoćalo lipsati na tlo. Nemam, dakle, primjedbi na dosljednu i vrhunski izvedenu dramaturgiju ove predstave, jedino mislim da je uvelike simplifikacijska i šovinistička, a njezinu suicidalnu poetiku ne bih nipošto držala inovativnom. Sasvim drugačiji odnos prema smrti pokazali su u Francuskoj školovani afrički izvođači iz trupe *Compagnie Sali Ni Seydou*, čuvajući senzualnost, dramatičnu akrobatičnost i isto toliko »tihu« maznost tijela, čak i u trenutku njegova opraštanja sa životom (pripao im je i najdulji te najtopliji pljesak festivala). Jednostavna i uzvišena ljepota plesački potentnog tijela »umnoženog« vlastitim sjenama ili »zatvorenog« u iluzionističku kutiju od zraka svjetlosti obilježila je koreografije sjajnog Russela Maliphanta.

Koža i kostim

Hrvatsku selekciju možemo podijeliti na kategoriju dobrih plesača, k tome vezanu za koncept plesa koji kreće »od vlastite kože« u smislu koreografije (primjerice, u predstavi izvođača koreografa *Krava Licario Sveta Oppiano* Zagrebačkog plesnog ansambla), ali i plesa koji tematizira obnaženu, oznojenu ili iznutra »izvrnutu« kožu istih tih performera (*Krava Licario*; melankolična koreografija Jasne Vinovrški); ne nužno i dramaturški zrelo osmislivši izvedbu. S druge strane imamo plesače koji prvenstveno ulažu puno truda u *koncept* predstave, držeći ipak tijelo na sigurnoj »uzdi« kostima i maske. Tu bih ubrojila Stašu Zurovca, Barbaru Novković i performativnu klasu Ivice Boban sa zagrebačke ADU, od kojih bih kao najzanimljivije ocijenila najmlađe izvođače iz radionice pokreta Bobanove i Mare Sesardić (na čelu s izrazito komunikacijski talentiranim Markom Makovičićem). Čini se da Ivica Boban vrši rijetko oslobađajući i mudar odgojni utjecaj na mlade glumice i glumce, jer su predstave njezinih studenata deset kopalja bolje od većine repertoarnih uradaka naših kazališta, kao što i gluma mladih izvođača (posebno pod autorskim vodstvom Mare Sesardić i Petre Senjanović Novosel) još uvijek ne pati od *marionetskog sindroma* svođenja glumca na poslušnu redateljsku lutku koja zbori arhaično pročišćenom i emocionalno ledenom dikcijom. Treća godina već ima ozbiljnijih nevolja s rascjepom između riječi i tijela, kao i s međusobnom kompeticijom, tako da mi se čini izvrsnim što je autorsko vodstvo Ivane Boban i Ksenije Ćorić Zec, ponovno u klasi Ivice Boban, gotovo psihoanalitičkom gestom naglasilo *stvarne* generacijske probleme te neuralgične točke oblikovanja identiteta u grupi i izvan nje. Pitanje koje me mori glasi otprilike: zašto po završetku ADU-a toliki broj glumaca i mladih redatelja naprosto potone u kulturalnu nevidljivost; zašto vrata domaćih kazališta nisu otvorenija njihovim eksperimentima; zašto onu samoispitivačku disciplinu koju započne mentorstvo Ivice Boban kasnije *i sami izvođači* ne sačuvaju od presahnuća? Dakako, imam još pitanja vezanih za podcjenjivački odnos prema tijelu u Hrvatskoj: zašto se na Festivalu plesa ni ove godine mahom *nisu* pojavili teatrolozi i redatelji srednje generacije; zašto uobičajeno pogrešna radna predrasuda glasi da »dramu« od »plesa« dijele nepremostive izvedbene razlike? Odgovori, vjerujem, nisu samo na strani tzv. *kazališne politike*, nego i nedostatka svijesti o nužnosti individualnog angažmana, samousavršavanja i neposustalog entuzijazma svakoga od diplomiranih performera, dramaturga i redatelja. *Tjedan suvremenog plesa* upravo u tom smislu predstavlja uzorno učilište; stalan studij koreografije koja je odavno postala živa teorijska lepeza postkolonijalizma, feminizma, kulturalnih studija, dekonstrukcije, psihoanalitičko-marksističkih pristupa, čak i kognitivne semantike (istraživanja sprege tijelo/um). Pritom se na sceni ne čitaju književni tekstovi, nego se rastvaraju zemljovidi ili *tjelovidi* alternativne sociološke, psihološke, kazališne i književne grade.

plesa

Može i bez plesa

Uz Sedamnaesti tjedan suvremenog plesa

Lada Čale Feldman

Ako je neuralgična točka koju uvijek iznova bolno dotiče samorazgradbeni nagon suvremenoga kazališta presjecište »predstave« i (njena) »života«, fikcije i zbilje, re-prezentacije i izvedbe, gdje su krajevi (i počeci) plesa što ih valja uzastopno, sa svakim novim njegovim suvremenim tjednom, presezati i odgađati? Nemali je broj ovogodišnjih plesnih gostovanja pružio ruku bilo ionako onemoćalom kazalištu (što god to danas značilo) bilo ionako klasifikacijski disruptivnom performansu, potvrdivši kako se naizgledno umnožavanje žanrovskih razlika iz nekog drugog kuta lako može nadati kao stapanje u jedinstven, premda ekspresivno hibridan, predstavljački prostor. Koje su to šumove u plesnom izričaju *namjerice* proizvodile ovogodišnje plesne gošće, kakve su to smrtonosne trenutke plesu upriličivale i jesu li otkrile kakve nove uporabe ili neotkrivene dijelove (nerijetko obnaženog) ljudskog tijela?

Ne znam postoji li provodna »šifra« koja je vodila Mirnu Žagar, ali se očitim čini da je i u njezinu izboru, kao tolikih posljednjih godina Eurokaza, bilo skrivene autodestrukcijske sustavnosti glede prividno neporecivih sastavnica i obilježja samoga medija plesa, kao i uhodanih receptura njegova predstavljačkoga uokvirivanja, koliko god bi od takvog nauma vjerojatno odskakao profinjeni estetizam najveće zvijezde festivala, trupe *Russell Maliphant Co*. Najprije nam je *Zagrebački plesni ansambl* uskratio pogled na dotjerano, ponosno uzdignuto, lijepo isklesano i ozareno plesačevo lice, uzdrmavši ga ne samo arbitrarnom podjelom, uskoćom i tjeskobom plesnog prostora, ne samo mrakom, poprečnim osvjetljenjem i reskim bljeskovima stroboskopa, nego i poniknućem raščupanih glava, bljedilom njihovih lica, rastrzanošću i neurozom izvođačevih grčevitih kretnji što su mjestimice opletale šupljine metalnih okvira o koje su se plesači mogli s naporom oslanjati i duž kojih su mogli/morali kliziti.

Mani-puliranje

Oprečna ugođaja, puna numinoznog svjetla, nizozemska predstava *Dno, ili the Bottom of the Heart* valjala je svojeg zamišljenog, melankoličnog muškarca (Frank Handeler) i smjelo vedru ženu (Diane Elshout) u sitni pijesak kakve utopijske ljubavne obale. »Odšetali« su zagrljeni, nježno nam okrenuvši leđa i svoje srčane, ljubavlju zagrijane *bottoms* (stražnjice), ustrajno stružući njima put do svoje komplicirane ljubavne budućnosti, ali i do onog istog smrtonosnog, pogrebnog pjeskovitog praha koji će se sručiti na glavu »u prah pretvorena« *Slijepog čovjeka* afričke grupe. Gilles Jobin odrekao se međutim takve sjetne, ali unatoč tome nepokolebljivo strasne koncepcije tijela kao moćnog, izvorom vitalizma obdarenog kontrapunkta mrtvački zapletenom mozganju, dočaravši nam opet suprotno: stanja tjelesne suvišnosti — obamrlih, beživotnih, oboljelih, nenapetih, ovješenih, manipuliranih, raskrečenih, preklopljenih, zgnječenih udova, prisilivši nas da mučno iščekujemo ponajprije znake kakve mentalne aktivnosti izvođača kao jedinih jamaca njihove tjelesne budnosti i podsjetivši nas da zvjezdano-svjetlucava apoteoza tijela katkada zaboravlja kako je komandno mjesto njegovih virtualnih atrakcija u umu, katkad i tuđem, sklonom da nas »vodi rukama«, tj. mani-pulira.

SVETA KRAVA... © NINE ŠOUĆ · STUDIO SELSKA

Kad su nam se već trbusi ispunili tom protutjelesnom tjeskobom, češka je grupa vedro rušilački izvela neke vrsti plesni *Večeras improviziramo*, slamajući jednu po jednu sve konstrukcijske grede dobro sklopljena baleta, od temeljnog zakona govorne i pjevačke šutnje, nadalje, hijerarhije kazališno-baletnih uloga ili plesnih »brojeva«, preko nužnosti »prikladne« glazbene podloge i inih reprezentacijskih pretenzija (jedan se plesač pod snopom dekorativnih snježnih pahuljica počeo smrzavati) do prešutno nepostojećeg izvedbenog odnosa viđeno-neviđeno, osporenog pokidanim koncima svih zastora što su okruživali plesni prostor, skrivajući svoje nevoljke sudionike.

Vera Mantero

Naknadni je obrat u utakmici tijelo-duh pak izvela Vera Mantero, pokazavši nam tri inačice tjelesnog otpora mentalnim koordinatama tzv. visoke umjetničke tradicije, pa čak i onda kada je svoje tijelo, kao u performansu *One mysterious thing, said the e. e. cummings*, doslovce podvrgavala mučno oskudnim zadacima, recimo, postojanosti uspravne fronetalne pozicije s nesigurnim uporištem u kopitima. Od bjelačke našminkane glave koja aporetično i dekadentno »umuje« o »odvratnosti, tuzi, besmislu, padu, odsutnosti, bezdanu, odsutnosti vizije, zasljepljenju, praznini, nehtijenju, nerazumijevanju i nesposobnosti« pogled nam klizi do crnačkog tijela kao ogledno nepripitomive tjelesne podloge čije se geste zaludno nastoje uskladiti s preciznom intonacijom iskazanih, gotovo otpjevanih umo-tvorina te, naposljetku, do već spomenutog prezrenog papčanog priključenja utegu animalnosti, iz kojeg će se »dna« i iznjedriti završni emotivni krik riječi »nježnost«, koji će naglo prekinuti rad glasovne »pokvarene ploče«. Kao utjelovljenje fiktivno utvrdiva rasporeda civilizacijskih naslaga, Mantero je u svega par minuta danih svojem minucioznom čudovištu, reinterpretaciji lika i djela Joséphine Baker, ocrtala sraz i krah kurentnih mentalnih olupina današnjega svijeta, uključujući tu i metahistoriografski postmodernizam i ikonoklastički feminizam i politički o(ne)sviješteni postkolonijalizam.

U drugoj je točci odlučila biti rasnom improvizatorskom plesačicom džeza, onom koja »prvo pleše, a tek onda misli«, koja svjesno glazbi otima svoje krhke, marionetski nagle, čas napete, čas klonule lomljive udove, koje kao da je kakav lutkarov nemar, mrveći i gnječeći lutkine prste po podu, sporadično sklapao i rasklapao, uzdizao i prepuštao gravitaciji, istezao udesno i ulijevo pa vraćao kližući »lutkom« duž pozornice. Uposlivši i oči, nos i usta, Mantero je djelovala poput lukava i okrutno duhovita montažera nasumičnih, voajerski zahvaćenih videoprizora s kakva smetlišta zamorno repetitivnih, svakodnevnih mimičkih, gestičkih ili pak tjelesnopoložajnih afektaža i prenemaganja, uokvirivši svoje audio-video nesukladne improvizacijske partiture četirima odsječenim stopalima što vise o spiralnim žičanim »koncima« ponad upaljenih svijeća — četirima »petama pod kojima joj gori«.

Polupismeni kulturni ljudi

Završni me solo ipak malo razočarao, utoliko što se ovdje parafrazirana Manetova *Olympia* već uspješno odcijepila od svoje tradicionalne primjerne kontroverze impresionizma i odveć udobno smjestila u postelju feminističkih (p)ogleda, kako u sferi likovne tako i u sferi estetike performansa. Manterina dvostruko citirana Olimpija nije upitno superiorna i ne izaziva ikakav »građanski moral«, pa čak ni famozno objektifikatorsko muško oko koje je njezinu golotinju jednoć uporabilo i oslikalo te zatim zadugo gledalo. Superiorna je možda samo svojom nadobudnom lektirom iz koje zajedno sa čitateljicom saznajemo koliko je »kulturnih ljudi« zapravo polupismeno. Ona se dosaduje, zamorena likovnim kalupom neizbježnog kreveta koji za sobom vuče poput kakva neodljepljivog tereta, glupavo zarobljena reliktima prostitucijske kostimografije na svojem golom tijelu. Crna dvorkinja je nestala s prizorišta, Olimpija je sama, lice krivi od mučaljive bespotrebnosti, okreće nam stražnjicu, kunja na rubu kreveta i naposljetku se s njega strovaljuje.

Teatrološki opterećeno oko možda bi dakle moglo zamijetiti sljedeće: nasuprot progresivnoj nijemosti *kazališta* koje se i u sferi svojeg protujezičnog arsenala okreće protiv mentalnog referencijalnog onkraja pozornice u korist performativne fizičke nazočnosti na njoj, među prostorne su se utore *plesne* dinamike, što obično veliča moćni tonus Tijela, upleli riječ, zvonki pjevni glas, slaboća nepokretnosti, citatne naslage kodiranih predodžbi i slika, nesvjesni gestičko-mimički rituali te pokidani djelići rasute dramaturške gradnje, ili, kako bi Mantero rekla, odvratna i smiješna koncepcijska »non-solution«, »incapacité«, »chute« neumoljivo i naknadno nezaljepljivo odsječene (bjelački kvazinadmoćne) glave. Ali možda se, ipak, uspjelo provući ono zbog čega ćemo se plesu uvijek iznova vratiti: »tendresse« njezina preostalog trupla (crnog, dakle svim inskripcijama potencijalno ukradivog). Z

Abeceda kritike

Javni pritisak na kritičara

Nataša Govedić

Kritičari koje sam čitala i s kojima sam imala prilike razgovarati, strani i domaći, uključujući i vlastito mi iskustvo, odlično poznaju mehanizme psihološkog pritiska kazališne javnosti kojoj pripadaju, a čiji je cilj zastrašiti, uvrijediti, ismijati, ignorirati, povrijediti i u krajnjoj liniji *ušutkati* kritičara. Kritičar zapravo uopće nije ni u kakvoj opasnosti od podmićivanja ili od olakog pristanka uz interese određene grupe umjetnika, budući da se »kritičarom« ne može nazivati ma čiji glasnogovornik ili glasnogovornica, propagandist ili propagandistica. Kritičar je, po definiciji, osoba koja ne pripada »klanovima«. Upravo je zato i *neomiljen*: ne postoji način da ga se *nagovori* na zauzimanje stava koji odgovara interesima *bilo koje* socijalne grupe. Metode pritiska na kritičara kreću se od anonimnih telefonskih poziva, bijesnog presretanja kritičara na ulici i vikanja na njega/nju, prijetnji fizičkim nasiljem, osobno intoniranih novinskih uvreda, demonstrativnog okretanja glave pri susretu s njom/njim, prestanka »prepoznavanja« i »pozdravljanja« kritičara s kojim je dotični sudionik ili tvorac predstave nesumnjivo ranije bio konvencionalno upoznat/a (ovo »gledanje kroza kritičara« Bourdieu ubraja u oblik nimalo nevinog »simboličkog nasilja«), uskraćivanja kritičaru karata za predstave, insinuiranja mentalne poremećenosti kritičara, nazivanja kritičara pogrdnim ili prostačkim imenima itd. Srećom i kritičari su ljudi, pa im sukladno tome pripadaju i različiti oblici učinkovite pravne zaštite. No pritisak javnosti mnogo je veći u onim situacijama koje se ne ubrajaju u *izravne* uvrede, nego u mehanizme *tihog* socijalnog ostraciranja kritičara. Kritičar je, dakle, između ostalog, osoba koja se *ne smije* dati ušutkati, ucijeniti ili obeshrabriti ni prijetnjama, a svakako ni izvedbama različitih socijalnih *ekskomuniciranja*. Kritičar ni ne treba željeti da bude »prihvaćen«, ali svakako bi trebao nastojati da bude »promišljan«. Repertoar omalovažavanja kritičara velik je onoliko koliko je velika i nenaviklost ili nemogućnost dane sredine da o sebi prihvati sliku koja nadilazi apsolutnu idealizaciju. Manjak demokracije uvijek prati i manjak kritičnosti i samokritičnosti. Što se Hrvatske tiče još uvijek vrijedi Matoševa o sredini koja svjesno odabire »da dnevno veći slijepac biva«; to jest o sredini koja i dalje insistira na načinima kako *još čvršće* zatvoriti oči pred svime što joj vraća odraz koji nije isključivo *laskav*, pardon: *lažan*. Posebna vrsta pritiska na kritičare vrši se i fabriciranjem ogromne količine animoziteta prema samom *poslu* kritičkog promišljanja teatra, budući da hrvatska sredina još uvijek ne može pojmiti važnost postojanja *profesionalnih kriterija*, pa onda ni s njima povezan raspon evaluacije nečijeg rada koji se kreće širokim spektrom argumentiranog nalaženja vrlina, baš kao i nedostataka. Edward Said, jedan od najznačajnijih teoretičara današnjice, drži kako je *kritičnost* obveza *svakog* intelektualca, naročito ondje gdje su pritisci namijenjeni gušenju kritičnosti bolno jaki. U svakom slučaju, pritisak omalovažavanja kritike i kritičara mjerilo je primitivnosti i totalitarističke logike određenog društva, u onoj mjeri u kojoj je kritičnost početak i preduvjet demokracije. A demokracija ne služi samo kritičaru, nego i svakome tko želi živjeti u STVARNOSTI koja raspadnutu *šlapu* na nozi pijanog susjeda RAZLIKUJE od baletne papučice na nozi Barišnjikova. Z

kritika

Rezultati eksplozije — četiri godine poslije

Bosanski pisci, bez obzira na to kako se zvali, na stranicama svoje proze nisu strasno mrzili cijele narode iz kojih su stizali oni koji su im ugrožavali živote

Igor Štiks

Dragoslav Dedović: *Evakuacija*, izbor suvremene priče autora iz BiH, Feral Tribune, Split, 1999.

Devedesete godine mnogi su bili skloni nazvati *bumom* bosanskohercegovačke književnosti. *Bumom* koji je dobrom literaturom pratio jednu veliku eksploziju koja je trajala skoro četiri godine, s posljedicama u kojima živimo i danas. Pojavio se velik broj dobrih proznih, esejističkih i poetskih tekstova koje je pratila kako domaća tako i inozemna recepcija. Dio razloga za pojačan interes za bosanske prozaike te čitanost njihovih ostvarenja sklon sam tražiti u jednostavnoj činjenici koju nudi čitanje njihovih zbirki ili romana, a to je da je veći dio među njima, ako se to tako može reći, sačuvao čast u najmanje časnim vremenima. Pritom mislim na činjenicu da bosanski pisci, bez obzira na to kako se zvali, na stranicama svoje proze nisu strasno mrzili cijele narode iz kojih su stizali oni koji su im ugrožavali živote niti su vjerovali u važnost vlastita angažmana u okviru nacionalne stvari. Oni su uglavnom, pričajući o ratu, pričali priče o ljudima s nerijetko tragičnim sudbinama, sudbinama koje mogu biti svačije, a još su se pritom znali vrlo dobro smijati svemu oko sebe, sebi samima i svijetu koji se silno trudio pomoći. U trenutku kada se taj isti svijet počeo zanimati za bosansku literaturu, tamo su se nalazili još prije rata stasali pisci, pisci kojima je rat tek otvorio vjerojatno nenaslućivane teme i koji su tom svijetu, što je ipak najpresudnije u recepciji bosanske proze u inozemstvu, imali ponuditi stranice i stranice dobre proze

koja podjednako govori kako tuzlanskom tako i, na primjer, nešto otvorenijem bostonskom ili napuljskom čitatelju. Usuprot zlonamjernima, koji su uspjeh nekih bosanskih pisaca smatrali kratkotrajnom epizodom čije je trajanje ograničeno na trajanje medijski isplativog rata, zanimanje za ono što se zbiva u jednoj maloj književnosti kao što je bosanska na sreću nije splasnulo. Ovoj tvrdnji ide u prilog i činjenica da je, nešto prije objavljivanja antologije *Evakuacija* Dragoslava Dedovića u domaćoj biblioteci *Feral Tribune*, ovaj izbor suvremene bosanskohercegovačke priče već doživio i svoje njemačko izdanje. Naime, izbor je unutar tvrdih korica luksuzno opremljene knjige objavio austrijski izdavač *Drava Verlag* iz Klagenfurta. U ovom trenutku razmišljam o tome kolike su mogućnosti da jednoga dana, paralelno s domaćim izdanjem, neka antologija hrvatske proze bude objavljena na, recimo, engleskom ili francuskom. Svaki zaključak u tom smjeru iz ove mi se perspektive čini poražavajući. Danas takve stvari od hrvatskih prozaika radi još jedino Slavenka Drakulić, što u hrvatskoj literarnoj sredini prolazi uz malo slavlja. No, to su već klasična domaća pitanja i sam znam da ih, dok držim u ruci Dedovićevu knjigu koja okuplja poveći broj odličnih pisaca, ne treba ni otvarati.

Mlađi naraštaj

Na početku bilo kakvog razgovora o *Evakuaciji* možda je potrebno napomenuti da podnaslov »izbor suvremene priče« možda i nije najprecizniji za sam sadržaj antologije. Uobičajeno je da »suvremeno« pokriva nekih dvadesetak posljednjih godina, a često takav »suvremeni« izbor otvaraju nešto stariji, ali još aktivni pisci koji bi danas mogli imati oko šezdesetak godina. U tom se smislu, nakon uvida u Dedovićevu namjeru, ne treba čuditi što u izboru »suvremene« bosanske priče nema, na primjer, Marka Vešovića, Dževada Karahasana, Irfana Horozovića, Seada Mahmutefendića ili nekog drugog pripadnika vremešnije generacije. Dedović je naime odlučio antologizirati prozni korpus novog, mlađeg naraštaja bosanskih pisaca koji se s prvim proznim knjigama javlja od kraja osamdesetih. Kao što sam priređivač kaže u »onih nekoliko predratnih godina u kojima komunisti nisu više u stanju da vladaju a šovinisti još nisu konsolidovali vlast, stara pravila igre jedva da važe, a nova su nejasna«, pa nastavlja, »u tom beštežinskom prostoru pojavljuje se niz imena na rubu bh. literarne scene koja najavljuju prevrednovanje zatečene literarne tradicije«. Dedović će ono što sam označio u uvodnim redovima kao skoro sveopći stav spram ratnih zbivanja — koji se može iščitati na skoro svakoj stranici kvalitetnije bosanske proze — puno bolje i, rekao bih, iz »insajderske« perspektive objasniti rečenicom: »Tim su se mladim ljudima (najstariji je imao 36, a najmladi 18 godina), još uvijek jednako esencijalnim činile razlike i sličnosti između Tarkovskog i Lyncha, Paje Patka i Lyotarda kao razlike ili sličnosti između nacija iz kojih potiču.« Na taj je način s *Evakuacijom* jedan raznoliki naraštaj dobio antologiju te antologičara koji uvrštene pisce poznaje do te mjere da u izboru donosi i priče iz rukopisa budućih knjiga.

Autori i djela

Dvadeset tri autora u ovoj su antologiji predstavljena s trideset dva prozna teksta nastala u razdoblju između 1987. i 1998. godine, a s dvjema pričama u njoj se pojavljuju Miljenko Jergović, Alma Lazarevska, Goran Samardžić, Damir Uzunović, Nenad Veličković, Aleksandar Hemon, Zlatko Topčić, Semezdin Mehmedinović i Dario Džamonja. Za upotpunjavanje slike nove bosanske književnosti, za same uvjete u kojima je nastajala, iznimno važnom držim posljednji odjeljak pod naslovom *Autori i njihove knjige*. Tamo možemo saznati da su najstariji autori Dario Džamonja i Zlatko Topčić rođeni 1955. godine, da za njima po godini rođenja slijede Aleksandar Obradović (1956), Alma Lazarevska (1957), Mario Parić (1958), Dubravko Brigić (1959-1998), Vladimir Pištalo (1960), Semezdin Mehmedinović (1960), Jasmin Imamović (1960), Goran Samardžić (1961), Majo Otan (1962), Nenad Veličković (1962), Marko Čejović (1963), Dragan Šimović (1964), Aleksandar Hemon (1964), Damir Uzunović (1965), Miljenko Jergović (1966), Adin Ljuca (1968) i Vule Žurić (1969), a da najmladu generaciju pisaca predstavljaju Karim Zaimović (1971-1995), Damir Ovčina (1973), Asmir Kujović (1973) i Jasmila Žbanić (1974). Uvršteni autori danas su, poput velikog broja svojih sunarodnjaka, raseljeni po svijetu, pa tako neki od njih žive u gradovima čudnih imena poput Kerkradea u Nizozemskoj i Tamperea u Finskoj, dok su drugi emigranti smješteni u Pragu, Frankfurtu, Washingtonu, Chicagu, Zagrebu ili Beogradu. Oni koji su ostali u Bosni i Hercegovini uglavnom žive i djeluju u Sarajevu, a dvojica među njima više nisu među živima: Karim Zaimović, jedan od najtalentiranijih mladih pisaca i autor odlične zbirke priča *Tajna džema od malina*, te pjesnik Dubravko Brigić koji je umro u Torontu ostavivši iza sebe prozni rukopis.

Važno je napomenuti da ovu knjigu čitateljski iznimno zanimljivom čini sama organizacija grade tj. raspored tekstova. Naime, Dedović je zaobišao neka od uobičajenih rješenja: tekstove nije rasporedio po godini rođenja autora ni po abecednom rasporedu, a nije priče ni organizirao u niz po vlastitoj čitateljskoj logici. Tekst antologije podijelio je u četiri cjeline naslovivši ih *Dijete*, *Žena*, *Vojnik* i *Grad*, dakle, priče je rasporedio tematski, ne pridržavajući se kruto zadanih podnaslova, grupiravši ih u četiri cjeline organizirane oko tematskog kompleksa djetinjstva, ljubavi i rata te »grada« kao presudne pozadine za samu radnju i sudbine likova. U većini slučajeva grad se može prevesti sa Sarajevo koje predstavlja paradigmu svega onoga što se desilo u Bosni od travnja 1992. godine kada je u život pala prva granata. Da se poslužimo rečenicom iz priče *Bitanga i princeza* Asmira Kujovića, »ono što je većinu ovdje prisutnih činilo srodnicima, bila je neka vrsta zavade sa vlastitom prošlošću: svi su u razgovoru svoj život dijelili na prije i poslije rata«. Sam rat je u svemu tome pozadina na kojoj se ispisuje kako djetinjstvo, život u tudini, zaljubljivanje, urbani ambijent i njegovi likovi tako i događaji iz jednog drugog rata te vojničke priče sa same linije fronta.

Uspio izbor

Sam izbor otvara kratki tekst priređivača, u kojem se Dedović nije bavio kritičkim pregledom antologizirane građe ni opisom stanja stvari u novoj bosanskoj prozi devedesetih godina. Svaki budući kritičar koji će se pozabaviti tom temom (zasada je, koliko znam, značajnije tekstove o tome objavljivao Enver Kazaz) zasigurno neće moći zaobići *Evakuaciju* kao izvor možda i ponajboljih tekstova. Tako gledano Dedovićeva *Evakuacija* u potpunosti ispunjava zadaću svake antologije, a to je da čitatelju prezentira književno stanje, a kritičarima i povjesničarima književnosti omogući lakše snalaženje. Uzmemo li u obzir činjenicu da je kratka prozna forma u suvremenoj bosanskoj prozi, slično kao i u hrvatskoj novoj prozi, omiljena forma i mnogih romanopisaca, *Evakuacija* Dragoslava Dedovića sadrži koristan pregled svih važnijih proznih pojava mlađeg naraštaja bosanskohercegovačkih pisaca, a za one koji se tek spremaju čitati bosanske autore, dobar uvod u suvremenu proznu produkciju Bosne i Hercegovine. Z

Knjižara *Meandar*

Opatovina 11,
HR-10000 Zagreb
tel/fax: 01 4813323
e-mail: *meandar@zg.tel.hr*
http://*www.meandar.hr*

najprodavanije knjige od 25. svibnja do 1. lipnja 2000.

fiction

1. Tatjana Gromača: *Nešto nije u redu?*, Meandar, Zagreb 50,00 kn
2. Zoran Ferić: *Anđeo u ofsajdu*, Naklada MD, Zagreb 90,00 kn (s popustom 80,00 kn)
3. Ryunosuke Akutagawa: *Rashomon i druge priče*, Šareni dućan, Koprivnica, 69,00 kn
4. Nick Hornoby: *Hi-Fi*, Celeber, Zagreb 125,00 kn
5. Milan Kundera: *Nepodnošljiva lakoća postojanja,* Meandar, Zagreb 160,00 kn (s popustom 144,00 kn)

non fiction

1. Stanko Lasić: *Autobiografski zapisi*, Globus, Zagreb 275,00 kn
2. George Soros: *Kriza globalnog kapitalizma*, Feral Tribune, Split 120,00 kn (s popustom 108,00 kn)
3. Maren Frejdenberg: *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Dora Krupićeva, Zagreb 180,00 kn
4. Nicos Mouzelis: *Sociologijska teorija*: *Što je pošlo krivo?*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 117,00 kn
5. Hrvoje Turković: *Teorija filma*, Meandar, Zagreb, 160,00 kn

Knjižara *Meandar* osim na vlastita izdanja čitateljima *Zareza* omogućuje popust 10-30% na knjige, umjetničke kataloge i časopise hrvatskih i bosanskih nakladnika: BOSANSKA KNJIGA, DEMETRA, DURIEUX, DRUŠTVO POVJESNIČARA UMJETNOSTI, FERAL TRIBUNE, FIDAS, FILOLOŠKO DRUŠTVO Filozofskog fakulteta Zagreb, GALERIJE GRADA Zagreba, HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA, IRIDA, IZDANJA ANTIBARBARUS, IZDAVAČKI CENTAR RIJEKA, KLOVIĆEVI DVORI, KONZOR, KRUZAK, LUNAPARK, MARJAN EXPRESS, Međunarodni centar ITI, MH Dubrovnik, MH Osijek, MOZAIK KNJIGA, NAKLADA CID, NAKLADA MD, NAPRIJED, NOVA STVARNOST, POLITIČKA KULTURA, SARA 93, STARI GRAD, ŠKOLSKA KNJIGA, V. B. Z., ZAVOD ZA ZNANOST O KNJIŽEVNOSTI Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ZID — Sarajevo, ZNANJE

KNJIŽARA MEANDAR — MJESTO VAŠE INTELEKTUALNE UTJEHE

kritika

Zašto danas čitati Zweiga

Recepcija Zweiga u Hrvatskoj temeljila se na dubinskom socijalnom očaju, u našoj autodestruktivnoj potrebi da podijelimo sa svijetom barem zajednički kraj

Andrea Zlatar

Stefan Zweig, *Jučerašnji svijet*, prevela Mary Melichar, Antibarbarus, Zagreb, 1999.

Kada se pred ljeto 1999. godine pojavio novi prijevod Zweigova *Jučerašnjeg svijeta* nije bilo lako pretpostaviti oblike njegove recepcije. Posvemašnja šutnja, nalik onoj koja prekriva većinu nekomercijalnih književnih izdanja? Obnova sentimenalnog čitateljskog ugođaja, uz reminiscencije na doba dobro tapeciranih fotelja, džepnih satova i kavanskih rasprava? Poticaj na prekapanje po receptima za bečke kolače? Tko je Zweiga poznavao od ranije, mogao je razmišljati o promjeni čitateljskog horizonta očekivanja — no, nije se činilo da bi vrijeme, u tom pogledu, moglo raditi u Zweigovu korist. Izdanje *Jučerašnjeg svijeta*, pod uredničkom brigom Alberta Goldsteina, bilo je, zapravo, pripremljeno nizom knjiga istoga izdavača koje su publiku senzibilizirale za teme i pitanja Srednje Europe, od kojih je najznačajnija bila studija *Beč krajem stoljeća. Politika i kultura* Carla E. Schorskea. Recepcija Zweiga nije toliko zanimljiva s obzirom na objavljene recenzije koliko u vrsti rasprava koje potiče duh *Jučerašnjeg svijeta*, stvarajući refleksije o analogijama Austrije tridesetih i Hrvatske devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Taj je odnos negativna slika rasprava koje su se vodile sredinom osamdesetih godina na temu pripadnosti Hrvatske konceptu Srednje Europe, u političkom, kulturalnom i zemljopisnom smislu.

Analogije u vremenu

Moguća usporedba Austrije tridesetih i Hrvatske devedesetih godina ovoga stoljeća ne samo da nas

udaljuje od ugodnog osjećaja pripadnosti srednjoeuropskom krugu, nego potiskuje i veze koje između Zweiga i hrvatske literature postoje još od vremena njegovih hrvatskih suvremenika. Dva su književna imena koja treba spomenuti, oba uspješna u dramskoj književnosti. To su dramatičari Josip Kosor i Milan Begović koji su se okušali kao prvi prevoditelji Zweiga, dok se Zweig bavio promocijom njihovih kazališnih komada na austrijskim i njemačkim pozornicama.

U svijesti modernog hrvatskog čitatelja, s druge strane, Stefan Zweig je prije svega novelist i biograf; njegove biografije Fouchea, Rollanda, Erazma Rotterdamskog i Magellana pripadaju elementima »opće kulture«. Biografski i autobiografski tekstovi u cjelini nude čitateljima model za identifikaciju, model za prepoznavanje sličnosti, a u ranijim razdobljima europske kulture biografija je ujedno predstavljala i socijalni model prikladnog ponašanja, koji se publici nudio kao primjer za oponašanje, kao ono što je u biti *imitabile*. Poznavanje Zweiga kao biografa, međutim, ne daje nam mnogo osnova za razumijevanje Zweigove autobiografije.

Jučerašnji svijet kao autobiografija

U vrijeme nastanka Zweigova *Jučerašnjeg svijeta* autobiografija je bila prilično raširena u spisateljskoj praksi, ali relativno slabo identificirana kao književni žanr. Veliki autobiografski romani, poput Proustova ciklusa *U potrazi za izgubljenim vremenom* ili Joyceova *Portreta umjetnika u mladosti*, već su bili napisani, a Zweig je — ispisujući biografije drugih — zasigurno bio spisateljski oponomoćen za autobiografski poduhvat. Zweigovi razlozi za pisanje autobiografije ne čine se, pak, formalnim razlozima, artističkim porivima, već su posljedica životnih i povijesnih okolnosti u kojima se našao. Jednako tako, vrijeme nove recepcije Zweiga u Hrvatskoj obilježeno je velikom produkcijom autobiografskih tekstova. I ta produkcija nije rezultat utjecaja estetskih trendova, već posljedica povijesnog vremena, u koje su se sabili krizni događaji koji su tražili prikladan literarni izraz. Devedesete godine u Hrvatskoj obilježene su činjenicom rastućeg broja autobiografskih tekstova, kako autobiografija, dnevnika i pisama, svjedočanstava izbjeglica i prognanika, ratnih izvješća, publicističkih tekstova tako i autobiografskih i pseudoautobiografskih romana.

Zweigov *Jučerašnji svijet* je autobiografija u užem smislu, tekst koji ne ostavlja dojam nejasnoće u pravcu svoje fikcionalne ili nefikcionalne identifikacije. Za promišljanje autobiografije značajniji su, međutim, od naratoloških kriterija oni koji govore o relaciji između proživljenog života i ispripovijedanog (ispisanog) života. Riječima P. J. Eakina, recepcija autobiografije počiva na neizrečenoj pretpostavci »ovo nije knjiga, tko ovo dotakne, dotiče čovjeka«. U takvome razumijevanju autobiografije nalazi se i prihvatljivo tumačenje Zweigova poriva za pisanjem vlastita životopisa; to pisanje je neka vrsta egzistencijalnog imperativa. Refleksijom o sebi i svijetu u kojemu živimo stvara se prostor u kojemu se »ja može kretati po vlastitoj volji«.

Zlatno doba sigurnosti

Do pojačane potrebe za autorefleksijom i samoodređenjem pojedinca dolazi u specifičnim povijesnim i kulturnim prilikama: u razdobljima društvenih kriza i lomova, raspada starih vrijednosnih sistema. To posebno vrijedi za Zweiga, tu se krije njegova motivika, vidljiva već u prvim rečenicama *Jučerašnjeg svijeta*: »Pokušam li iznaći prikladnu formulu za vrijeme prije prvoga svjetskog rata, u kojemu sam odrastao, mislim da ću biti najsažetiji ako kažem: bilo je to zlatno doba sigurnosti.« Kad nesigurnost zamijeni sigurnost, nastaje egzistencijalni procijep u kojemu se pojavljuje poriv za autobiografskim pisanjem i autorefleksijom.

Zweig na prvi pogled potiskuje u pripovijedanju svoju vlastitu priču, on se posvećuje ocrtati obrise svijeta u kojemu je živio. Istovremeno, njegova individualna pripovijest postaje kostur velike priče svijeta.

U pisanju autobiografije Zweig teži podudaranju teksta i događaja, povlači se kao pripovjedač i pruža prostor zbivanjima. Pa ipak, njegova autorska refleksija uokviruje cijelu nad-osobnu priču. Na kraju knjige, mogli bismo reći da je za Zweiga pisanje postalo život: dolazi do vremenskog podudaranja pripovijedanja i zbivanja. Ali, pripovijedanje ne može nadomjestiti život i kada je ono bilo završeno, Zweig se, u egzilu, ubio.

»Vraćajući se kući, primijetio sam pred sobom vlastitu sjenu, kao što sam za sadašnjim ratom vidio sjenu prošlog. Sve ovo vrijeme nije me napuštala ta sjena, nadvijala se nad svaku moju misao i danju i noću; možda njezin tamni obris leži i nad mnogim listovima ove knjige.« Bezbrižan pogled u budućnost bio je uskraćen i Zweigu i nama: »Samo onaj tko je bezbrižno mogao gledati u budućnost, uživao je potpuno u sadašnjosti.« Na taj način, besperspektivnost budućnosti ukida i pravo na sadašnjost.

Zajednički kraj

Recepcija Zweiga u Hrvatskoj 1999. bila je određena i političkom i socijalnom situacijom. Pojačana recepcija temeljila se na dubinskom socijalnom očaju, u našoj autodestruktivnoj potrebi da podijelimo sa svijetom barem zajednički kraj, kad već nismo u mogućnosti dijeliti budućnost.

Zweigov strah sastojao se u tome da sve ono što držimo temeljima zajedničke europske civilizacije propada pred najezdom fašizma. U Hrvatskoj smo imali drugačiju situaciju; strah da Hrvatska ostaje unepovrat na drugoj obali, a da cijela Europa prelazi u treće tisućljeće, u budućnost koja ima perspektive. Nas je pritiskao strah da ćemo na napuštenoj obali vremena ostati sami, zatrpani nepreglednim naslagama vlastite prošlosti. Recepcija Zweiga bila je u potpunosti obilježena duhovnim stanjem nacije krajem devedesetih, krajem desetljeća koje je Hrvatsku vodilo u smjeru suprotnome od onoga u kojem se kretala Europa i u kojem smo, umjesto da se rasterećujemo tereta prošlosti, samo nagomilavali ono najgore što smo iz vlastita nasljeđa mogli uzeti.

Ili, Zweigovim riječima:

»Mi koji smo u novom stoljeću naučili da nas nijedan ispad kolektivnog zvjerstva ne iznenađuje, mi koji od svakog novog dana očekujemo nešto još gore nego što je bilo jučer, postali smo mnogo sumnjičaviji glede mogućnosti moralnog odgoja čovječanstva.«

»I bilo mi je jasno: i opet je prohujala čitava jedna prošlost, i opet je uništeno sve što je bilo stvoreno — Europa, naša domovina za koju smo živjeli, razorena je na duže nego što će potrajati naš život. Počinjalo je nešto drugo, neko novo vrijeme, no koliko je pakla i čistilišta trebalo proći da bi se do njega stiglo.«

Zweig piše iz osobnog iskustva povijesti, koje ga je u nekoliko desetljeća poučilo da svaka stvarnost, svaki svijet može biti razoren i da ništa ne može ni garantirati »sigurnu budućnost« ni povratiti »jučerašnji svijet«. Ali vrata budućnosti nije u potpunosti pred sobom zatvorio — *Jučerašnji svijet* nesumnjivo je pisao za budućnost. Prenijeti »budućem naraštaju« iskustvo tragedije vlastitoga Zweigu je bio zalog smislenosti osobnoga života i poslanja. Iskustvo Zweigove generacije — da nije moguće obraniti se i zaštititi se od stvarnosti, od glupe politike i okrutnih ratova i egzila — nama današnjima govorilo je ponajprije jedno: da smo za svoj život odgovorni i onda kada nam se čini da je u rukama drugih. Ukratko: pripadnost Srednjoj Europi kao prostoru nemira i nesklada ne može nam dati povijesnu ispričnicu i lišiti nas odgovornosti za oblik naše egzistencije. To je možda točka u kojoj se susreću recepcija Zweiga danas i suvremene rasprave o sudbini srednjoeuropskoga kruga. Z

PROMETEJ

Nabavite Prometejeve knjige po najpovoljnijoj cijeni!

* 20% jeftinije knjige u pretplati
* plaćanje čekovima građana u dvije rate za iznos veći od 500 kn
* za pravne osobe plaćanje preko računa

Dostavljamo knjige pouzećem, poštarina nije uključena.

Knjige možete kupiti na Kaptolu 25 u Zagrebu i u svim većim knjižarama u Hrvatskoj.

Dragutin Kiš: *Hrvatski perivoji i vrtovi*

* Format 24 x 28 cm, 362 str., 290 kolor reprodukcija, tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak.
* Cijena: 390 kn.
* Nagrada *Josip Juraj Strossmayer* za najuspješniji izdavački pothvat s područja prirodnih znanosti.

Gjuro Baglivi: *De fibra motrice et morbosa (O zdravom životu...)*

* Format 17 x 24 cm, 434 str., 35 ilustracija. Dubrovački liječnik svjetske slave piše o zdravom životu, liječenju biljem, glazbom, meditacijom...
* Cijena: 200 kn.

Dušan Kalogjera: *Korčulanska brodogradnja (Shipbuilding in Korčula)*

* Format 24 x 31 cm, 680 str., 500 fotografija, tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak. Knjiga sadrži povijest brodogradnje u Hrvata.
* Cijena: 398 kn.
* Nagrada *Josip Juraj Strossmayer* za najuspješniji izdavački pothvat s područja tehničkih znanosti.

Stjepan Kožul: *Martirologij Crkve zagrebačke (I. svezak), Terra combusta — Spaljena zemlja (II. svezak)*

* Povijest stradanja KC i ostalih vjerskih zajednica od svih totalitarnih režima XX st.
* Format 17 x 24 cm; tvrdi uvez, šivano; kolor ovitak. *Martirologij:* 830 str., 55 fotografija i faksimila. *Terra combusta:* 424 str., 3 arka fotografija i reprodukcija.
* Cijena: Komplet (oba sveska u zaštitnoj kutiji) — 395 kn.

Stjepan Kožul: *Sakralna umjetnost bjelovarskoga kraja*

* Format 21,5 x 27,5 cm, 868 str., tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak.
* Cijena: 498 kn.

Toma Kempenac: *Nasljeđuj Krista*

* poslije Biblije najčitanija i najprevođenija knjiga svih vremena.
* Format 12,5 x 19 cm; opseg 254 str., dvobojni tisak; tvrdi uvez sa zlatotiskom; šivano.

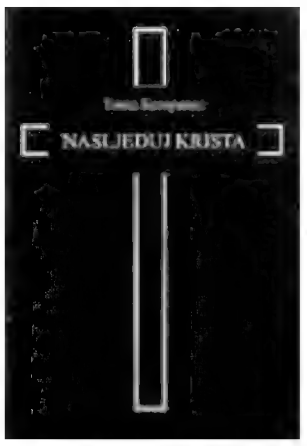

* Cijena: 100 kn.
* Proslov: mons. Josip Bozanić, zagrebački nadbiskup

U pripremi:

Ivo Dragičević: *Kina*

* Povijest kineske kulture i civilizacije od prvih dinastija do naših dana.
* Format 21,5 x 27,5 cm; opseg: oko 800 str., 300 ilustracija, tablica i karata; šivano, tvrdi uvez, kolor ovitak.
* U pretplati: 400 kn.

Hotimir Burger: *Sfere ljudskoga (Kant, Hegel i suvremene diskusije)*

* Format 17 x 24 cm.

Mijo Mirković — *Hommage uz stotu godišnjicu rođenja*

* Format 17 x 24 cm

Papa Ivan Pavao II: *Testament za treće tisućljeće*

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 200 str.
* U pretplati: 165 kn.

Jasper Ridley: *Tito*

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 450 str.
* U pretplati: 300 kn.

Dara Janeković: *Susreti s poviješću*

Razgovori s najvećim državnicima XX. stoljeća

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 200 str.

Način plaćanja:

Virmanom — pouzećem

Narudžbe slati na adresu:

Zarez
Hebrangova 21
10000 Zagreb

tel: 4855449, 4855451
fax: 4856459

kritika

Hijerarhija i anarhija

Ne postoji jedan smisao Nietzscheova pisma, već samo slojevi stila, koprene i zastori

David Šporer

Friedrich Nietzsche, *Antikrist*, Izvori, Zagreb, 1999, prevela Neda Paravić

Stotinu godina nakon smrti Friedrich Nietzsche još je uvijek važna točka u humanističkom i intelektualnom koordinatnom sustavu. Uz Marxove i Freudove, njegovi su tekstovi — po utjecaju, brojnosti komentara, biografija i monografija — još uvijek vitalni i živi. Ako se sve drugo i zanemari, Nietzsche je još uvijek, i za današnje doba, provokativan i poticajan autor.

Jedan od povoda za pisanje o Nietzscheu — jer nakon toliko mnogo toga što je o njemu napisano moglo bi se reći da doista treba povod — jest prijevod *Antikrista*. To je prvi novi prijevod nekog Nietzscheova teksta nakon dužeg vremena, izuzme li se pretiskivanje, nekih već ranije prevedenih spisa, tijekom devedesetih. Kako izgleda Nietzsche stotinu godina poslije samog sebe? Zaključak koji se može izvući iz različitih čitanja njegova pisma jest da je ono — koju god os čitanja odabrali — prepuno aporija. Vidljivo je to i na primjeru *Antikrista*, posljednjega djela koje je objavio za života, ili barem za svojeg svjesnoga života, prije zapadanja u mentalnu tamu.

Uzmemo li kao jedno od načela čitanja žanrovsku pripadnost, već je odavno primijećeno da je Nietzsche pjesnik među filozofima i filozof među pjesnicima. Ne samo zbog toga što je doista pisao poeziju i uključivao pjesme u svoje »filozofske« rasprave i ne samo zbog toga što je njegova koncepcija u komentarima označena kao »artistička metafizika«, odnosno kao filozofija koja odbacuje i metafiziku i gnoseologiju u korist artizma i estetike. Ne dakle samo zbog toga, već i zbog doslovne neodredivosti žanra njegova pisma koje stalno igra na rubu retorike, zaigrane figurativnosti »neozbiljnog« izraza s jedne, i »doslovnog« i »ozbiljnog« izraza filozofije s druge strane.

Nedistancirano distanciranje

Ako se pak kao os čitanja — reducirajući time žanrovsku ambivalentnost na nulti stupanj pisma — uzme »ozbiljni« aspekt, ponovno su uočljive proturječne napetosti. Kao autor koji »filozofira čekićem« uzdrmavajući zgradu metafizike Zapada, Nietzsche u Heideggerovu čitanju ostaje zatočenik te zgrade koju ruši iznutra. Nietzsche je tako shvaćen kao posljednji među metafizičarima upravo zbog toga što je antimetafizičar. Dakako, zanimljivo je kako reintegriranje Nietzschea u metafizičku tradiciju služi, (u) toj heideggerovskoj redakciji, kao jedan od načina potvrđivanja njezine vlastite dezintegriranosti u destrukciji zapadnjačke ontoteologije. Odlučimo li se za lektiru pod tim reflektorom, naći će se mnoštvo potvrda za takvu *interpretaciju*.

Tako recimo, dok u *Antikristu*, s jedne strane, napada kršćanstvo i Crkvu, bezgrešno začeće kao paradigmatsku metafizičku ideju idejâ, esenciju svih metafizičkih esencija i opijuma, *causu sui* kao najveći misterij koji i ne može biti pojmljen drugačije nego kao misterij, on, s druge strane, u svojoj genealogijskoj arheologiji iskopava neko dublje, »pravo«, »istinsko« i autentično kršćanstvo Evanđelja, začeto Isusovim životom kao djelom. Nietzscheova pobuna protiv kršćanske pobune — koja počiva na »čandalskom« *ressentimentu* kojem on suprotstavlja aristokratski *raffinement* — jako je nalik onome protiv čega ustaje: u žučljivosti pobune, na vrhu oštrice njegove *otmjenosti* nazire se upravo *ressentiment*. Njegovu je pobunu protiv Crkve tako moguće vidjeti kao gubitak *distance* (koja je gotovo sinonim za *raffinement*, *hijerarhiju*, aristokraciju). U svojem distanciranju od crkvenog, kršćanskog nauka o *jednakosti* — tj. ne-distanci koja je sinonim za anarhiju, za *ressentiment*, za mržnju zavis(t)nih — Nietzsche gubi upravo svoju distancu. Njegovo distanciranje je ne-distancirano, anarhično, ne-otmjeno.

I tako neprestano. S jedne strane, piše kao anarhist, i to epohalni anarhist koji se buni protiv milenijskog svećeničkog *establishmenta*, crkvene hijerarhije, ponavljajući gestu kršćanskog *ressentimenta*, mržnje spram hijer-arhije, protiv *arbe*. S druge strane, odbacuje anarhiju, eksplicitno izjednačujući kršćanina i anarhista, zalažući se za obnovu plemenitaškog, arij(ev)skog, »instinktivnog« morala koji izvire iz osobe, koji počiva na individui (a ne na općim načelima), koji jednostavno ne raspravlja. I time opet ponavlja ono što toliko mrzi: on afirmira drukčiju hijerarhiju, ne svećeničku, već političku, ne onostranu, nego ovostranu: u kršćansko-religioznom moralu »istine« on razotkriva istinu iza koje stoji, ne Božja sveprisutnost, već sveprisutnost moći (jer »iza« svake »istine« stoji moć, iza *meta*-fizike fizika). Stoga ne čudi da on, kao najveći antiplatonist, elaborira pojam pravednosti koji je vrlo nalik Platonovoj pravednosti: nepravda je, za Nietzschea, tražiti jednaka prava, i sa svojim trima društvenim kastama on »opasno vonja« na onog kojeg najviše prezire — Platona.

Proto/anti/feminist

Naposljetku, ako se kao os čitanja uzme pitanje spola, ponovno je uočljiva napetost dva proturječna (s)pola. Nietzsche naime izgleda kao proto/anti/feminist u svim kombinacijama ove tri riječi. Dok tako i u *Antikristu* izjednačuje ženu i znanost, »istinu« kao emancipaciju od tiranije svećeničkog morala, on istodobno ispisuje sasvim »muške«, falogocentričke i mizoginijske rečenice.

Ne postoji jedna Nietzscheova filozofija. Zbog toga je moguće sastrugati slojeve i svesti ga bilo na anarhiju bilo na hijerarhiju, na metafiziku i antimetafiziku, na mizoginiju i feminizam, na emancipatorsku i na konzervativnu, represivnu dimenziju. Jer dok se jednom pisaljkom obračunava s platonsko-crkvenim rascjepom koji svijet dijeli na pravi i prividni, razastirući veo kojim je »platonizam za mase« prekrio originalnu i originarnu laž (i time govori kako *nema ničeg izvan ovoga svijeta*), u isto vrijeme drugom pisaljkom , drugim stiletom postavlja drugi veo — upravo time što probija onaj prvi — između Evanđelja i Crkve, između pravog i nepravog kršćanstva, otkriva »skrivenu« istinu Isusova života, »pravi« smisao Isusove bio-grafije. To je upravo taj drugi potez, potpuno crkvena, platonska gesta: postoji nešto »pravo«, »istinsko«, »autentično« što se krije, što se nalazi »iza« privida, varke i obmane. Međutim stvari se kompliciraju time što baš Nietzsche izvan snage stavlja platonski rascjep zbilje, ukida razliku prividnog i pravog. Jer što se zbiva kad ono što se razastiranjem otkriva nije skrivena istina, već laž, kad je istina laž — »pravo« postaje tek još jedan privid u nizu. U tom smislu ono što on naziva »pravim« i »istinskim« možda je tek igra onog koji nas — svaki put kada mislimo da smo »ga« uhvatili — *istinski* obmanjuje, koji nam govori *pravu* laž. Najzaoštrenije, najakutnije pitanje Nietzscheove filozofije postaje tako oštrica njegova stila, *acutus* i *stiletto*. U tako »ozbiljnom«, »razumskom« i »muškom« žanru kao što je filozofija njegov je stil svojevrsna umanjena replika i ilustracija, *mise en abîme* i *mise en scène* njegova konceptualna potkopavanja filozofske tradicije, razastiranje koprene sa »skrivene istine«, a ta je da istina nema dna, da istina nije u dubini, iza vela, već da se iza jednog vela nalazi tek novi veo i nova »istina« koju treba razotkriti. Ne postoji jedan smisao Nietzscheova pisma, kako je to formulirao Jacques Derrida, već samo slojevi stila, koprene i zastori koji se samo nasilnim prekidanjem njihova beskonačnog regresa, trenutačnom fiksacijom za potrebe interpretacije, mogu svesti na pravu istinu Nietzscheove filozofije. Z

kritika

Lordovi ženidbeno-udajnog podrijetla

Čitatelj kojem *Politički sustav Velike Britanije* dođe u ruke najbolje će proći ako prouči solidnu bibliografiju (oko 150 naslova) dodatne literature na kraju svakog poglavlja i cijele knjige i tu pokuša naći nešto korisnije

Bruno Kragić

Anthony H. Birch, *Politički sustav Velike Britanije*, prevela s engleskog Iva Maračić, predgovor Anđelko Milardović, Pan liber, Osijek/Zagreb/Split, 2000.

Politički sustav Velike Britanije prijevod je desetog izdanja knjige *The British System of Government*, objavljene 1997. godine. Djelo je zamišljeno kao čitak i pregledan uvodni tekst o prirodi britanskih političkih institucija i načina njihova djelovanja. Za englesko izdanje, s kojeg je prevedeno, nadopunjeno je analizom parlamentarnih izbora 1997. te osvrtima na problematiku odnosa u Europskoj uniji i ustavnih promjena u Ujedinjenom Kraljevstvu. Podijeljeno je na pet većih cjelina te 18 poglavlja u kojima autor opisuje i razmatra društvene osnove britanskoga političkog sustava, potom ustavni poredak, čimbenike i njihove uloge (stranke, izborni sustav i slično), proces državne uprave te građanska prava, uz dodatak o sjevernoirskoj politici. Uvodni i pregledni karakter djela čini ga stoga dosta prikladnim za objavljivanje u prijevodu, posebice ako imamo u vidu oskudnost literature ovog tipa u Hrvata. Problem nastaje u trenutku kada se taj pristojan, premda nipošto ne bezgrešan, tekst prevede s mnoštvom pogrešaka i uokviri predgovorom koji stvari dodatno zamagljuje umjesto da ih razjasni.

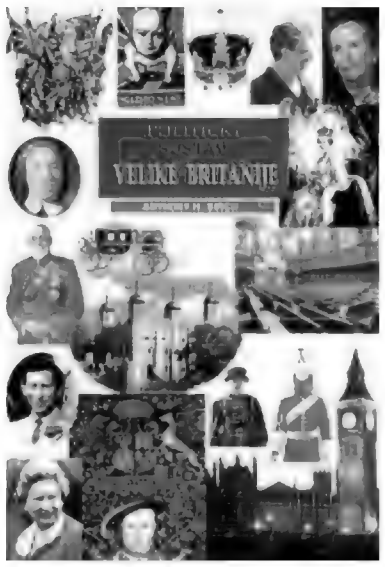

Prevoditeljska šlampavost

Tijekom stoljeća engleski je jezik razvio bogato i vrlo zanimljivo političko nazivlje. Ova knjiga, u skladu sa svojim spomenutim uvodnim karakterom, ne ulazi u detaljno razmatranje tih pojmova koji bi tražili posebnu prevoditeljsku vještinu. Tim više su nedopustivi propusti koji su se dogodili prevoditeljici, a potom i urednicima koji su trebali pročitati tekst prije tiska, posebno kad je riječ o nazivima izrazito ovisnima o kontekstu. Birch tako govori o izborima 1918. godine na kojima je premoćno pobijedila ratna koalicija konzervativaca i dijela liberala. Pritom on rabi naziv *coupon elections* koji prevoditeljica doslovno i točno prevodi kao *kuponsko glasovanje*. To, međutim, hrvatskome čitatelju ne znači ništa bez napomene koja naziv kontekstualizira. Kandidati spomenute koalicije dobivali su naime kupone kojima su se identificirali biračima pa odatle potječe kolokvijalni naziv za te izbore. Ovaj propust ipak ovisi o poznavanju užeg povijesnoga konteksta, pa ga možemo zanemariti osobito ako uzmemo u obzir druge. Prevoditeljica tako spominje zatvaranje parlamenta koji su 1992. g. predviđale neke predizborne ankete. Naravno da se ne radi o nikakvome *zatvaranju parlamenta*, već se, kao jedna mogućnost, prognozirala situacija koja bi dovela do tzv. *hung parliament*, što se može prevesti samo opisno kao parlament, u kojem nijedna stranka nema natpolovičnu većinu mandata. Nadalje, fraza *to return to parliament* u engleskom političkom govoru znači biti izabran u parlament a ne doslovno biti vraćen, dok bi *Social chapter* Maastrichtskog ugovora bolje bilo prevesti kao poglavlje o socijalnoj politici, budući da o tome govori, nego kao *Društveno poglavlje* što ne znači ništa. Prilično me iznenadilo otkriće da je pri razmatranju ustrojstva i rada Konzervativne stranke nužno razlikovati *stranku u Westminsteru* i *stranku na selu*. Očito da je prevoditeljica preduhitrila brojne prognozere potpunoga konzervativnog nestanka iz gradova poput Liverpoola ili Manchestera. Fraze *party in the Westminster* i *party in the country* odnose se na razlikovanje stranačke parlamentarne skupine (kluba zastupnika) i stranačke središnjice spram lokalnih podružnica u čitavoj Velikoj Britaniji, dakle zemlji kao takvoj. Posebna je poslastica prijevod uobičajenog naziva za britanski izborni sustav — *first past the post* kao *prvi poslije pošte*. Kako je u istoj rečenici taj sustav jednostavno opisan kao sustav obične većine u jednomandatnim izbornim jedinicama (izabran je dakle prvi kandidat po broju glasova), mogao se prevesti kojekako, primjerice, prvi koji stigne ili krajnje kolokvijalno *tko prvi njegova djevojka*, ali pošte tu nemaju što tražiti. Potonji je primjer tek najdrastičniji pokazatelj ne samo prevoditeljičine šlampavosti nego, još u većoj mjeri, uredničke indolencije. I dok bi prevoditeljica morala znati da *lieutenant* ne znači samo poručnik, nego i pomoćnik, a i pobočnik, pa se tako na strani Jamesa II nisu borili samo njegovi poručnici (valjda je bio i pokoji satnik), urednici su morali znati da John Redwood kao Majorov protukandidat za mjesto konzervativnoga vođe očito nije pobijedio sa 89 glasova, budući da je izabran Major, nego ih je toliko osvojio premda je glagol u oba slučaja isti (*to win*).

Urednička indolencija

Kada pak pročitamo predgovor Anđelka Milardovića, inače glavnog urednika biblioteke *Politički sustavi i komparativna politologija* u kojoj je ovaj prijevod objavljen, prestajemo se čuditi gore spomenutim propustima. Zamišljen u obliku uvodne studije i svojevrsnog analitičkog sažetka same knjige predgovor upada u proizvoljnosti, netočnosti i jezične nezgrapnosti. Tako ne znam što bi trebao značiti engleski glagol u sintagmi »...poslije je došao Neville Chamberlain, kojega je *replaced* Winston Churchill«, osim da pokaže kako autor zna engleski. Milardović pravi i ozbiljne, a ne samo smiješne greške. Kaže kako je, po Birchu, »bitno obilježje britanskog stranačkog sustava *dvostoljetna prevlast* dviju najjačih stranaka: Konzervativne i Laburističke«. Ja to u knjizi nisam pronašao, ali čak i ako sam propustio, Milardović ne bi smio ponavljati očitu netočnost. Laburisti su drugom strankom (umjesto liberala) postali 1922, a zajedno s konzervativcima dominiraju u dvostranačkom sustavu (koji se posljednjih godina razgrađuje) od 1924. Nisam baš dobar u matematici, ali mislim da 76 godina ne čini stoljeće, a pogotovo ne dva stoljeća. Potpuno je proizvoljno prikazan sastav Doma lordova. Milardović navodi kako u tom Domu sjede predstavnici visokog svećenstva (*The Lords Spiritual*) i predstavnici svjetovne aristokracije: nasljednog plemstva (*The Lords Temporal*), lordovi koji pomažu zakonodavnom radu parlamenta (*Law Lords*) i lordovi ženidbeno-udajnog podrijetla (!?) (*Life Peers*). U ovoj klasifikaciji jedino je točan prvi navod. Naziv *The Lords Temporal* obuhvaća sve druge članove Doma lordova osim nadbiskupa i biskupa Anglikanske crkve, pa se ti lordovi dijele na nasljedne plemiće (*Hereditary Peers*), doživotne (*Life Peers*), dakle one koji su imenovani za članove Doma i to ostaju do smrti te na vrhovne suce (*Law Lords*) koji čine najviši sud u zemlji, a također su doživotni članovi tog parlamentarnog Doma. Ključni problem predgovora ipak izvire iz onog u čemu bi trebao biti najjači: aktualnosti. S obzirom da je od engleskog izdanja prošlo tri godine moglo bi se očekivati da će se u predgovoru proanalizirati neke promjene koje su se u međuvremenu dogodile. Milardović tek ovlaš spominje izbore za škotski parlament i velšku skupštinu 1999. dok o provedenoj reformi Doma lordova govori kao najavljenoj. Nadalje, u Donjem domu od 1997. ne sjedi 651, nego 659 zastupnika, članovi vlade u Velikoj Britaniji nisu ponajčešće nego uvijek članovi parlamenta, a Novi Zeland nakon promjene izbornog sustava prije nekoliko godina nema više dvostranački, nego umjereni višestranački (3-5 stranaka) sustav. Posljednja primjedba možda i jest sitničarenje, ali ilustrira nemar pa i podcjenjivanje čitatelja autora predgovora.

Naravno ne leži sva krivnja na prevoditeljici i urednicima. I Birch ima svojih *zlatnih trenutaka* pa navodi kako Margaret Thatcher nikada nije na dužnost u svojoj vladi imenovala ženu (Lady Young je bila članica kabineta 1981-83), a u Hrvatskoj je održan referendum (kojeg Birch priziva) prije nego je međunarodno priznata.

Čitatelj kojem *Politički sustav Velike Britanije* dođe u ruke najbolje će proći ako prouči solidnu bibliografiju (oko 150 naslova) dodatne literature na kraju svakog poglavlja i cijele knjige i tu pokuša naći nešto korisnije. Problem je naravno što se u tom slučaju mora služiti engleskim jezikom, pa možemo zaključiti kako je prilika za pojavljivanjem solidne uvodne knjige o britanskom političkom sustavu (što ovo djelo usprkos nekim greškama jest) na hrvatskom jeziku propuštena zbog nemara ljudi koji su hrvatski prijevod radili. To je ujedno upozorenje Britanskom veleposlanstvu i Britanskom savjetu (inače financijski ne pretjerano darežljivima) da sljedeći put bolje pripaze kako troše novac britanskih poreznih obveznika. Z

u k r a t k o

Historiografija

Dijalog povjesničara-istoričara, I-II, (ISBN 953-96037-3-0), Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2000.

Da nije bilo lako organizirati dva dosadašnja skupa u Pečuhu i prikupiti tekstove i autorizacije s njih, svjedoče uvodne napomene Igora Graovca u oba dijela — knjige *Dijalog povjesničara-istoričara* što su se nedavno pojavile u izdanju Zaklade Friedrich Naumann iz Zagreba. Knjige su zasad predstavljene na trećem skupu povjesničara u Pečuhu (održanom od 11. do 14. svibnja), s kojeg se knjiga tek treba pojaviti.

Iako poznati kao skupovi hrvatskih i srpskih povjesničara, u Pečuhu su se u studenom 1998. godine susreli povjesničari iz Hrvatske, Mađarske, Njemačke, Poljske i Srbije, odnosno SR Jugoslavije, dok su u studenom 1999. godine skupu bili nazočni povjesničari iz Hrvatske, Njemačke, SAD-a i SRJ. Ipak, da je prvenstveno riječ o susretu povjesničara iz Hrvatske i Srbije, osim popisa sudionika svjedoči i uvodni tekst prve knjige autora Hansa-Georga Flecka koji govori o problemima organiziranja hrvatskih i srpskih povjesničara u dijalog, pa je potreba prvog skupa nalagala konvencionalnu međunarodnu znanstvenu konferenciju kao most preko kojeg je susret uopće bio moguć. Tom su prigodom o temi *Državotvorne ideje i nacionalnointegrističke ideologije u Hrvata i Srba* raspravljala dvadeset i četiri sudionika, a istodobno je zamijećeno da su se skupu odazvali predstavnici hrvatske takozvane službene povijesti kao i oni znanstvenici koji predstavljaju tzv. alternativu ili oporbu, za razliku od srpskih znanstvenika koji su bili predstavljeni samo oporbom, a to znači i alternativom male društvene moći. Drugi skup nije patio od izostanka srpskih povjesničara nacionalne službene orijentacije, pa je uglavnom uspostavljen pluralistički sastav delegacija, a dijalog postignut tom prigodom vodio se u kombinaciji plenarnih izlaganja i radom u pet radionica. O temama *Procesi modernizacije u Hrvatskoj i Srbiji u 19. i 20. stoljeću*, *Tvorba etničkih i nacionalnih identiteta u južnoslavenskome prostoru iz povijesne perspektive*, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca — hrvatski i srpski pogled na kraju stoljeća*, *Manjine u Kraljevini Jugoslaviji* te *Katolička i Srpska pravoslavna crkva u totalitarnim režimima u Hrvatskoj i Srbiji u 20. stoljeću* raspravljalo je četrdesetak sveučilišnih i znanstvenih radnika. Da je kakav-takav dijalog uspostavljen, pokazuje i bitno uvećan sadržaj druge knjige. Tom prigodom nametnule su se i teme koje bi nužno bilo što prije raspraviti, ali koje uključuju i poziv službenim predstavnicima vlasti, primjerice, školski udžbenici iz povijesti. Zbog toga se od nekih tema odustaje ili se zaobilaze da skupovi ne bi postali službeno bilateralno izjašnjavanje vladinih delegacija, a ne dijalog u svrhu obrazovanja odraslih što je prvenstvena zadaća Zaklade. Parafrazirajući Fredricha Meineckea Fleck zapisuje *Nemojmo dopustiti činjenje ponovljenih grešaka te povjerovati u stabilnost i vjerodostojnost demokracije bez demokrata*. Uvažavajući grobove koji stoje između dijaloga hrvatskih i srpskih povjesničara on iznosi generalnu poruku Europe o potrebi dijaloga radi stabilnosti prostora kao uvjeta njegova integriranja u svjetske tokove.

Kako Zaklada nema pravo prodaje knjiga, to je, u uvjetima trgovinskih odnosa svega pa i knjige, njihova distribucija otežana i uglavnom se mogu dobiti obraćanjem na Zakladu ili čekanjem na eventualno predstavljanje knjige u javnosti, a koje nije lako organizirati s obzirom na sudionike skupova u Pečuhu — autore tekstova u knjigama. Z

Grozdana Cvitan

Proza

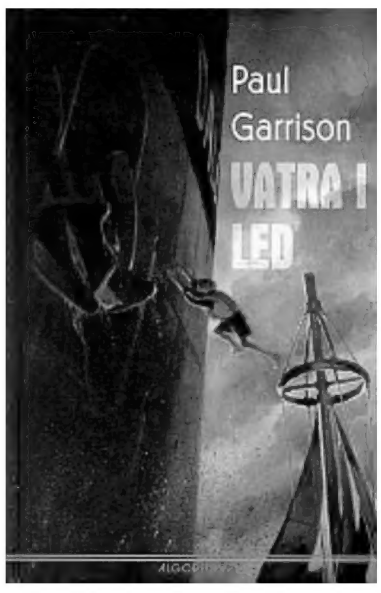

Paul Garrison, *Vatra i led*, preveo s engleskoga Damir Biličić, Algoritam, Zagreb, 2000.

Većina novih knjiga koje stignu u redakciju *Zareza* prođe preko mojih ruku na putu prema autoru koji će o pojedinom naslovu pisati. Tako sam *Vatru i led* automatski željela proslijediti u Split, našem dežurnom krimi-kritičaru, ali me početna rečenica bilješke na koricama poljuljala u toj namjeri: »Sara i Michael Stone su liječnici koji na svojoj trinaestmetarskoj jedrilici bolnici krstare Marshallovim arhipelagom uživajući sa svojom kćeri Ronnie u neograničenoj slobodi široke pučine Pacifika.« Plovidba i Pacifik bili su dovoljan razlog da se prihvatim čitanja ovoga krimića, iako nisam veliki ljubitelj toga žanra. Bilješka dalje kaže da je Garrison iskusan moreplovac, i ta mi se činjenica čini presudnom za čitav roman. Jer, Garrison je očito bolji moreplovac nego pisac: bilo bi bolje da je o svojim (p)lutanjima Pacifikom napisao putopis. Opisi jedrilica, brodova, luka, dijelova brodske opreme, arhipelaga i obala, tehničkih detalja vezanih uz pojedine rute smjenjuju se s pokušajima stvaranja napete priče o otmici liječnice i njezine kćeri, koje suprug pokušava pronaći. Na samom početku jasno je da će slabiji pobijediti jačeg i spasiti nedužne, to jest da će liječnik Michael Stone (kojeg traži FBI zbog podmetnutog ubojstva) spasiti svoju crnu, hrabru suprugu i izuzetno pametnu i slatku kćer koje su otete zato što je bogati mafijaški brodovlasnik ranjen u pucnjavi, a baš se krenuo osvetiti za strahote koje je proživio u japanskom zarobljeništvu. *Vatra i led* prilično je neuspio krimić, dijelom i zbog toga što autor putem svojih likova želi iskazati svoje političke stavove o rasnoj snošljivosti, pravednosti borbe malih naroda za samostalnost i nužnosti raskidanja s prošlošću. Plemenita namjera, no način na koji je autor provodi više odgovara problemskim pričicama za osnovnoškolce. Preporuka bi stoga glasila: roman idealan za one koji ljetnu lektiru biraju po načelu *mozak na pašu*, pogotovo ako su ljubitelji dalekih mora i egzotičnih plovila. Z

Dušanka Profeta

Poezija

Zora Birimiša, *Zatočenica*, Književni krug, Split, 2000.

Zora Birimiša, profesorica hrvatskog jezika u splitskoj gimnaziji, objavila je prvu zbirku pjesama. Njezine pjesme nazvao bih egzistencijalističkom poezijom mističkog određenja. Njezin je jezik prilično jednostavan i čist, pa čak i u onim pjesmama napisanim na splitskom dijalektu. Također, unutar njezina poetskog jezika/izraza postoje određene konstante. Te bi konstante najpreciznije bilo nazvati metafizičkim; riječ je o vrlo postojanim pojmovima kao što su: zanos, ljepota, ljubav, prolaznost itd. Autorica je također vrlo vezana za zavičaj i domovinu: Splitu je posvetila nekoliko pjesama. Ona je začuđena svijetom, začuđena njegovom tajnom. Poezija metafizičke nostalgije i izgubljenosti duša ipak nosi određena ograničenja. To je prije svega nedostatak običnog, svakodnevnog događaja koji bi pjesmu mogao usmjeriti na detalj i tako joj dati dodatnu simboliku. Na drugoj razini to bi značilo daljnje širenje vokabulara i proširenje na druge vrste jezičnih igara. Stoga, unatoč dubokoj emotivnosti autorice, čitanje postaje dosadno jer se teme iznova ponavljaju. Širenje vokabulara trebalo bi ujedno značiti — da citiram poznatu filozofsku izreku — širenje granica autoričina svijeta. Ipak, zbirki se ne može osporiti stanovita osjećajnost i meditativnost. Z

Rade Jarak

Časopisi

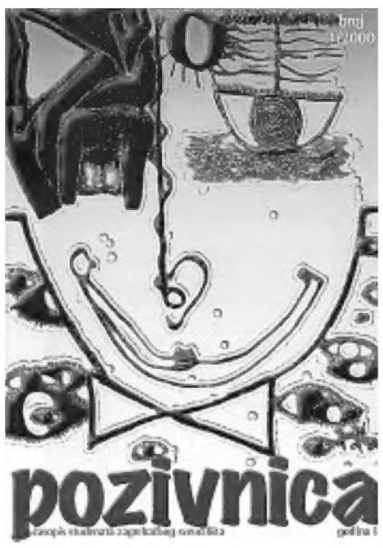

Pozivnica, časopis studenata Zagrebačkog sveučilišta, 1/2000, AGM, urednik Ivan Pavlović

Studentska časopisna produkcija kod nas je trenutno katastrofalna i beznadna, što se posebno odnosi na književne časopise u kojima studenti mogu objavljivati. U Hrvatskoj postoji samo jedan studentski list za književnost *Vrisak*, a izdanak je nedavno protjerane *Libre* iz okrilja SC-a. Ostale studentske novine i časopisi, osim donekle *Revolta* i *Studentskog lista*, najčešće su stručno vezani za pojedine fakultete. Nedavno se u tom siromašnom izdavaštvu pojavio i jedan novi časopis, nazvan *Pozivnica*. U podnaslovu »časopis studenata zagrebačkog sveučilišta« i prema riječima glavnog urednika Ivana Pavlovića »spreman je okupiti uredništvo sa svih zagrebačkih fakulteta i drugih sveučilišta«. Dakle, *Pozivnica* je poziv na suradnju svim studentima koji žele objaviti svoje književne uratke, ali ne samo njima jer uredništvo očekuje i »skladatelje, slikare, prirodnjake, društvenjake, srednjoškolce, mlade...«

Nastao s takvom intencijom prvi broj *Pozivnice* okupio je prilično mnogo suradnika. U prvom bloku su zastupljene različite i nesrodne teme, pa se tako piše o proteklih sedam Goranovih proljeća i njihovim mladim pobjednicima, časopisu *Teatar&teorija*, lažnom hrvatskom glamuru, izlizanim filmskim konvencijama, pa sve do eseja o intelektualcima i ironijskom diskursu Krležinih *Legendi*. Ta dva eseja strše i po opširnosti i po stilu od ostalih tekstova: u okružju laganih, pomalo površnih i infantilnih priloga izgledaju prilično knjiški i pretenciozno, te se čini da su nastali kao seminarski radovi na Filozofskom fakultetu. Od kritika knjiga izdvajamo Ivana Janjića koji piše o *Filozofiji vina* i *Jasminu i maslini* Bele Hamvasa tako zanosno kao da je čitajući konzumirao ono o čemu Hamvas piše. U drugom dijelu *Pozivnice*, koji donosi literarne, poetske i prozne pokušaje, Janjićeva priča *Potkovani divlji konji* izdvaja se od drugih. Janjić u maniri »iskrenog«, autobigrafskog pripovjedača, škrtim proznim izrazom, priča o sentimentalnom doživljaju iz djetinjstva, prožimajući priču specifičnim bosanskim humorom. U časopisu je objavljena i drama *Pas nije zalajao, mačka nije skočila na drvo* studentice kroatistike i teatrologije Marije Škaro. Trivijalni dramski obrazac ljubavnog trokuta autorica je odlično iskoristila za psihološku razradu likova, uklopivši je u atmosferu poslijeratnog hrvatskog društva, ujedno propitujući i samu strukturu književnog teksta.

Usprkos pomalo nesređenom konceptu i dizajnu časopisa, vrijedi pohvaliti uredništvo *Pozivnice* (koje inače čine studenti kroatistike poznati po scenskoj adaptaciji Pelegrinovićeve *Jeđupke*) na trudu uloženom u stvaranju časopisa. Nakladnika su pronašli u prestižnom AGM-u što obećava da će *Pozivnica* izlaziti redovno, za sada tromjesečno. Zbog otvorenosti i želje za suradnjom nadamo se da će okupiti suradnike za nove i što bolje brojeve. Z

Milan Pavlinović

Književna smotra, časopis za svjetsku književnost, broj 114, 1999, glavni i odgovorni urednik Dalibor Blažina, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb

Za razliku od uobičajenih brojeva *Književne smotre* ovaj posljednji broj u cijelosti je posvećen jednom fenomenu — kompjutorima, Internetu i njegovu utjecaju na suvremenu kulturu. Tematski broj pod nazivom »*Cyber*-kultura« u cijelosti je uredio Zoran Roško koji ujedno potpisuje uvodni tekst i jednu od rasprava. Pored mnoštva inozemnih autora koji se bave različitim temama iz virtualne stvarnosti — pored ostalog preveden je i dio teksta *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century* Donne Haraway — nalazi se i nekoliko tekstova domaćih autora. Uz recenziju koja je također vezana uz problematiku *cybera* temat je nadopunjen kratkim, ali korisnim pojmovnikom, koji je sastavio Zoran Roško, te opsežnom bibliografijom i *webliografijom* koju je također sastavio Zoran Roško, ali uz pomoć Igora Markovića. Ukratko radi se o korisnom tematu koji neupućenima može poslužiti kao uvod i pomoći da stvore sliku o tome što se to zbiva s kulturom u doba Interneta, a upućenima ili upućenijima bibliografijom pružiti uvid u literaturu za koju možda nisu znali. Z

David Šporer

reagiranja

Cahiers Croates nisu djelo jednog čovjeka

Tomislav Rajić, predsjednik AMCA-Paris i Maja Perinić, predsjednica AMCA-Paris u prethodnom mandatu

Uz tekst Antona Zakarije *Kad se važni ljudi rasrde*, Zarez, br. 32

Cahiers Croates — Hrvatske bilježnice, nastale su u okviru AMCA-e Paris, kao želja čitavog društva AMCA (Almae Matris Croaticae Alumni), s namjerom da približi hrvatsku kulturu francuskim čitateljima. *Cahiers Croates* rezultat su rada jednog od ogranaka AMCA-e, — Izdavačkog ogranka; u AMCA-i postoje i drugi ogranci: Likovni, Ogranak za rad sa studentima itd.

Od samog osnutka 1991. godine, AMCA izdaje svoj Bilten, koji je dvojezičan, informira o kulturnim zbivanjima u Hrvatskoj, o radu društva i upoznaje Francuze s Hrvatskom i hrvatskom zajednicom u Francuskoj. Godine 1996. Izdavački ogranak želi proširiti svoju djelatnost, ima planove za izdavanje turističkog vodiča o Hrvatskoj, udžbenika za hrvatski, izbora novije hrvatske poezije na francuskom...

Članovi ogranka su Francuzi i Hrvati, ljudi koji imaju iskustva u pisanju i izdavanju knjiga: Annie Le Brun, Luise Lambrichs, Borka Le Gras, Maja Dolibić, Janka Stahan, prof. Dražen Mirko Grmek, Radovan Ivšić, Leo Košuta, Vlatko Marić i Tomislav Rajić. Dogovoreno je, da se pokuša izdati časopis literarnog karaktera koji bi sadržavao jednu glavnu temu i rubriku aktualnosti, te je izabran naslov časopisa *Cahiers Croates*.

Prvi broj posvećen je Marku Maruliću i složen zahvaljujući Marulianumu iz Splita i požrtvovnosti osoba iz Književnog kruga u Splitu. Uloga Maje Dolibić vrlo je važna, ona kao glavna urednica ima puno slobode, ulaže vrlo mnogo svog vremena u tipkanje tekstova, stvaranje sloga, no tekstove pišu, prevode i lektoriraju drugi ljudi i stručnjaci.

Moramo zahvaliti g. Zakariji na opširnom izvještaju iz njegova dopisa, o dosada izašlim brojevima, no ne možemo prihvatiti cijeli niz netočnosti:

1. *Cahiers Croates* nisu djelo jedne osobe, ma koliko ona bila požrtvovna.
2. Financiranje *Cahiers Croates* osigurali su najprije pretplatnici; zatim Centre nacional de livre /institucija francuskog Ministarstva kulture/, zahvaljujući naporima Tomislava Rajića; te HIKS i Ministarstvo za kulturu Republike Hrvatske, zahvaljujući zalaganju Janke Stahan. Tijekom svog dugogodišnjeg rada AMCA-Paris nije dobila subvencije od Francuske, ali je dobila besplatno nekoliko puta dvorane za koncerte, koje je organizirala kao i prostore za izložbe, na kojima je pokazala francuskoj javnosti ratom uništenu hrvatsku baštinu ili djela hrvatskih umjetnika iz domovine i iz Francuske.
3. Problem je nastao sa zadnjim brojem *Cahiers Croates* posvećenom hrvatskom jeziku, kada je Maja Dolibić pod svaku cijenu htjela tiskati broj, a čitav izdavački savjet (5 osoba) i članovi redakcije (3 osobe) smatrali su da se broj treba usavršiti, dopuniti, imati konkretnu koncepciju i biti jasan za francuskog čitatelja, a tek onda u roku od dva mjeseca ići u tisak.
4. Usprkos odluci Upravnog odbora AMCA-e da se pričeka, nađe rješenje, Maja Dolibić samovoljno je izdala časopis, uvjeravajući Odbor da to neće napraviti.
5. Glavna urednica nije sama sebe izabrala, ona je član odbora i društva kojima po statutima polaže račune. Maja Dolibić pokazala se nesolidarnom u svojoj funkciji glavne urednice i u funkciji tajnice društva, te do danas nije predala arhivu Upravnom odboru.
   Ona se time ogriješila o statut udruženja, ne slijedeći odluke Upravnog odbora (koji je demokratski biran od svih članova) te o francuske zakone, jer je posljednji broj časopisa ilegalan, budući da je tiskan bez odobrenja izdavača, Upravnog odbora AMCA-e.
6. Sve aktivnosti članova AMCA-e: organiziranje koncerata, organiziranje izložbi i predavanja, promocije knjiga, organiziranje lingvističkog boravka desetina hrvatskih studenata u Parizu, itd., pa i rad na *Cahiers Croates*, isključivo su bazirane na dobrovoljnom radu članova.

NAGRADNA KRIŽALJKA

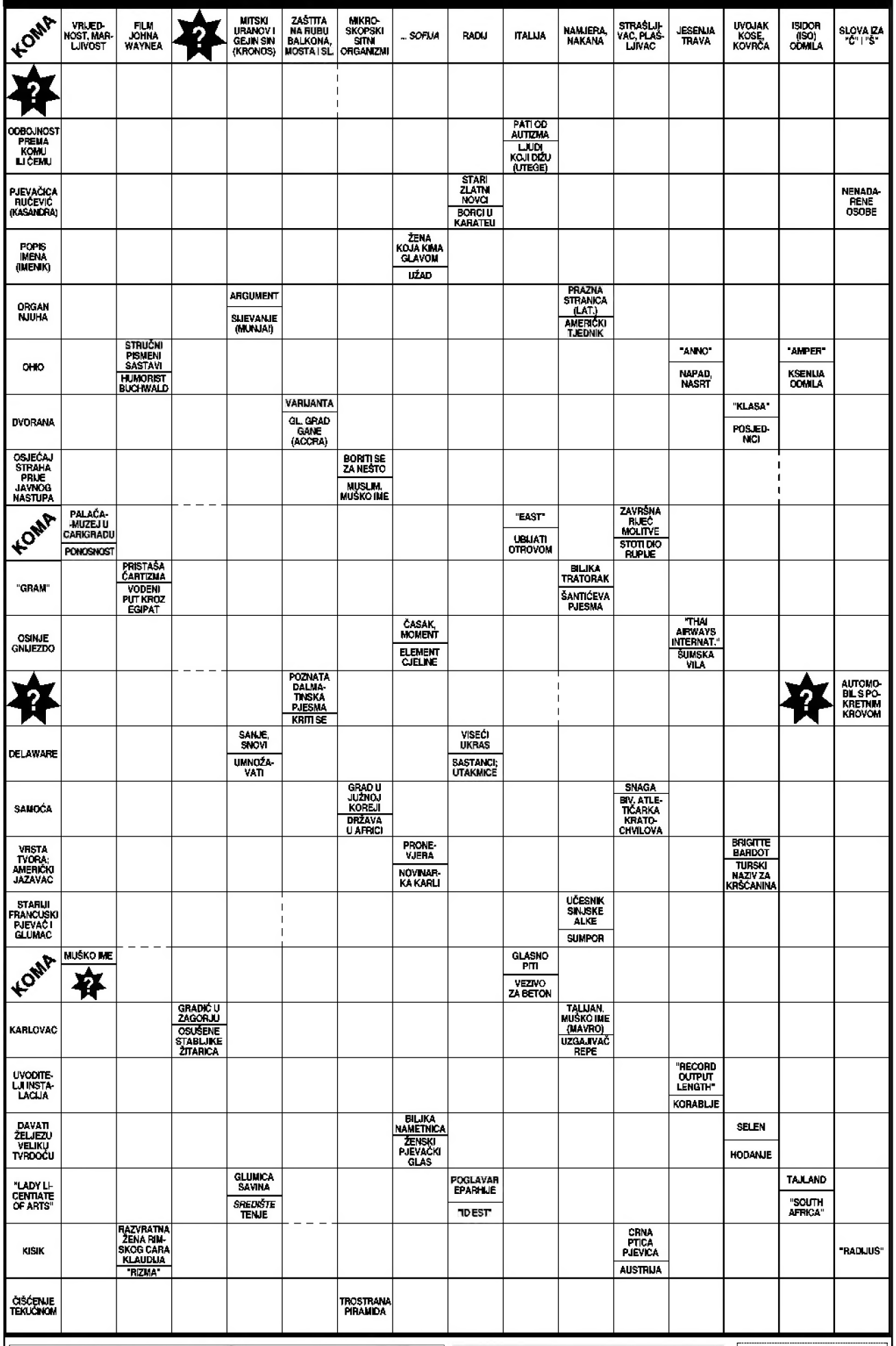

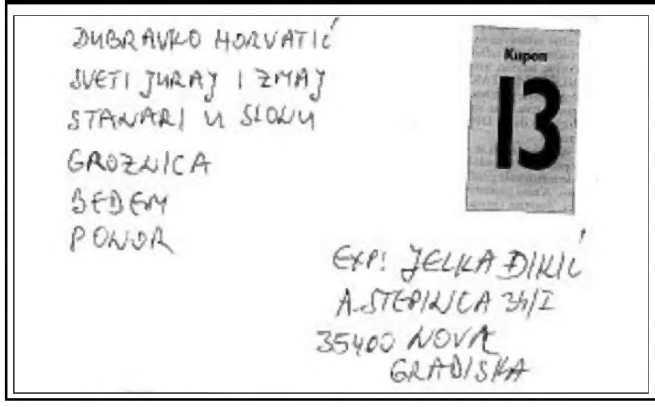

Rješenja s nagradnim kuponom poslati u redakciju do 1. srpnja 2000, a ime dobitnika bit će objavljeno u sljedećem broju 6. srpnja 2000.
Biblioteka Mansioni nagrađuje vas knjigom *Antologija suvremene škotske drame*, nakladnika Hrvatskoga centra ITI–UNESCO.

Kupon 14

Ukorijenjene predrasude

Vrlo poštovani gospodine Grass,
Vi ste nedavno u Moskvi pred delegatima PEN-a iz cijeloga svijeta među ostalim izjavili (citiram po sjećanju): »Mi smo predugo trpjeli srpski i hrvatski teror«. U ovoj su rečenici točne samo riječi »predugo trpjeli«, a krivo je »srpski i hrvatski teror« trpati u isti lonac ili izreći u istom dahu. To je otprilike isto tako krivo kao kad bih ja u jednom dahu osudio »njemački i poljski teror« zadnjih dvaju stoljeća. Smatram da to ne bi bilo pravedno prema Poljacima. U našem slučaju njemačku su ulogu preuzeli oni koji već stoljeće i pol njemačkim metodama nastoje pod svaku cijenu stvoriti svoje veliko carstvo na Balkanu.

Vaše izjednačavanje dvaju terora duboko me povrijedilo. To potvrđuje Vaše (i nažalost ne samo Vaše) ukorijenjene predrasude i nedovoljno promišljene stavove koje ste se usudili izreći pred svjetskim forumom pisaca, a to boli.

Pišem Vam u nadi da se i Vaše predrasude mogu smanjiti makar i brzinom puža.

To da su se i Hrvati dali uvući u povremeni protuteror, ja kao Hrvat žalim više nego Vi. Vjerujte mi!

Srdačan pozdrav, Edvin Bukulin, Flörsheim

euro zarez

Srđan Rahelić,
Gioia-Ana Ulrich

Austrija

Marcela Gjoni na završnoj izložbi Akademije likovnih umjetnosti, *Atelierhaus*, Lehárgasse, Beč, do 7. srpnja 2000.

U *Atelierhausu* u utorak, 20. lipnja bečke Akademije likovnih umjetnosti otvorena je završna izložba Akademije na kojoj su od oko dvije stotine studentskih radova kustosi Kasper König i Martin Fritz odabrali tridesetak studenata, među kojima i hrvatsku umjetnicu Marcelu Gjoni. Ona predstavlja svoje radove pod imenom *Kupačice* i *Svijet po meni*. Kupačice predstavljaju instalacije koje se u skupinama od po šest i četiri mogu vješati na strop ili zid, a stojeće figure ciklusa *Svijet po meni* čine cjelovit niz u dužini od 13 metara. (S. R.)

Njemačka

Dogovor o zatvaranju nuklearki

U Njemačkoj je postignut povijesni dogovor kako bi se u (ipak daljnjoj) budućnosti izbjegle ovakve fotografije. Iako nuklearke pokrivaju oko trećine energetskih

potreba Zemlje, njemačka je vlada s industrijalcima potpisala sporazum o progresivnom zatvaranju nuklearnih elektrana. (S. R.)

Izgradnja Pinakoteke za modernu umjetnost

Velike umjetničke zbirke umjetnosti 20. stoljeća smjestit će se u Pinakoteci za suvremenu umjetnost. U neposrednoj blizini Stare i Nove Pinakoteke u Münchenu započela je izgradnja najambicioznije muzejske građevine u Njemačkoj. Pinakoteka za modernu umjetnost, rad minhenskog arhitekta Stephana Braunfelsa, trebala bi biti dovršena 2001. godine, a troškovi izgradnje iznosit će dvjesto milijuna njemačkih maraka. Pod istim krovom naći će se četiri državne zbirke: predmeti Nove zbirke za primijenjenu umjetnost, četiristo tisuća stranica grafičke zbirke, arhitektonska zbirka Tehničkoga muzeja te blaga Galerije za modernu umjetnost među kojima se nalazi na svijetu najveća zbirka Maxa Beckmanna. U takozvanoj trećoj Pinakoteci također će se nalaziti radovi Josepha Beuysa, Cy Twomblyja, Sigmara Polkea, Brucea Naumana, Georgea Baselitza, Maria Merza, Andyja Warhola i drugih umjetnika te jedna od najznačajnijih privatnih zbirki moderne umjetnosti: zbirka Anette i Uda Brandhorsta. München će izravnim povezivanjem Pinakoteke s drugim pinakotekama, zbirkom antike, gliptotekom i muzejom Lenbachhaus postati jedinstveni muzejski grad u Njemačkoj, kojemu može konkurirati još jedino Berlin. (G.-A. U.)

Velika Britanija

London sudionik u pljački svjetskog umjetničkog blaga

Svjetski stručnjaci tržišta umjetninama koji su se okupili u Londonu 12. lipnja optužili su britansku vladu da je »sudionik u krađi i oštećivanju svjetske umjetničke baštine«. »Uvoz ukradenih antikviteta danas u Velikoj Britaniji nema nikakvog ograničenja«, rekao je lord Renfrew od Kaimsthorna, te »nema nikakve mogućnosti da se spriječe aukcijske kuće i antikvari u prodaji ukradenih umjetnina«. Stručnjaci su u izvještaju naslovljenom *Krađa povijesti* optužili britansku vladu da zatvara oči pred trgovinom koja sudjeluje u pljački svjetske umjetničke baštine. Stručnjaci Međunarodnog vijeća muzeja i Britanske udruge muzeja zahtijevaju od Londona ratifikaciju međunarodnih konvencija (posebno Unescove iz 1970. godine) o trgovini ilegalno nabavljenim umjetninama. Patrick Greene, predsjednik Britanske udruge muzeja, tvrdi da je neophodno da »London ratificira te konvencije s obzirom na mjesto koje Velika Britanija zauzima na svjetskom tržištu umjetnina«. Inače, prema spomenutom izvještaju, ilegalni promet umjetničkim djelima u svijetu predstavlja godišnju vrijednost između 150 milijuna i dvije milijarde funti. (S. R.)

Upotrijebljen muzejski izložak

U novootvorenom londonskom Muzeju *Tate Modern* dva su se umjetnika pomokrila po slavnoj *Fontani* autora Marcela Duchampsa, eksponatu koji zapravo i jest pisoar. Yuan Cai i JJ Xi, koji su se prošlog listopada valjali po izloženome krevetu eksponatu *My Bed* umjetnice Tracy Emin u *Galeriji Tate*, svoj su postupak opisali kao »slavlje duha moderne umjetnosti«. Glasnogovornica Muzeja tvrdi kako ne može potvrditi ovaj događaj, no umjetnici su izjavili kako posjeduju fotografije i videosnimku na kojima je sve zabilježeno. Prisutni posjetitelji čak su zapljeskali vjerujući da prisustvuju službenom performansu. *Tate Modern* do daljnjeg je zatvorila pristup prostoriji u kojoj se nalazi Duchampsovo umjetničko djelo, no nije poduzela nikakve pravne postupke protiv dvojice kineskih umjetnika. (G.-A. U.)

Holokaust* u muzeju *Imperial War

Londonski *Imperial War Museum*, koji je dosada bio posvećen britanskim pobjedama u oba svjetska rata, otvorio je novo krilo u kojemu se nalazi prva stalna izložba o holokaustu u Velikoj Britaniji. Nadogradnja Muzeja iznosila je sedamnaest milijuna funti. Na prostoru od tisuću dvjesto kvadratnih metara prikazana je priča o uništavanju Židova, od dvadesetih godina do dolaska savezničkih trupa u ljeto 1945. godine. Izložba na nekoliko načina dokumentira strahote holokausta; prikazuje brdo cipela koje su za žrtvama ostale u logoru Majdanek, izlaže pojedinačne predmete, poput plišanog medvjedića, koji podsjećaju na individualne sudbine. Filmski dokumenti i razgovori s preživjelima potresna su svjedočanstva o socijalnom i psihičkom uništavanju Židova. Osnovna zadaća izložbe je informiranje i prosvjećivanje javnosti, izjavila je ravnateljica izložbe Suzanne Bardgett. Novi Muzej samo je znak kako je sudbina Židova sve prisutnija u svijesti Britanaca, a britanska je vlada 27. siječnja, dan oslobođenja Auschwitza, proglasila službenim Danom žrtava holokausta. Arhitekt Židovskog muzeja u Berlinu, Daniel Liebeskind, već planira izgradnju sljedećeg muzeja holokausta 2002. godine u Manchesteru. (G.-A. U.)

impressum

zarez

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja

adresa uredništva: **Hebrangova 21, Zagreb**
telefon: **4855 449, 4855 451**
fax: **4856 459**
e-mail: **zarez@zg.tel.hr**
web: **www.zarez.com**
uredništvo prima: **radnim danom od 12 do 15 sati**
nakladnik: **Druga strana d.o.o.**
za nakladnika: **Boris Maruna**
poslovna direktorica: **Marcela Ivančić**
glavna i odgovorna urednica: **Andrea Zlatar**
zamjenik glavne urednice: **Dean Duda**
pomoćnice glavne urednice: **Katarina Luketić, Iva Pleše**
redaktori: **Boris Beck, Dragutin Lučić – Luce**
redakcijski kolegij:
Sandra Antolić, Tomislav Brlek, Grozdana Cvitan, Nikica Gilić, Nataša Govedić, Giga Gračan, Agata Juniku, Pavle Kalinić, Višeslav Kirinić, Gioia-Ana Ulrich, Branimira Lazarin, Jurica Pavičić, Dušanka Profeta, Dina Puhovski, Srđan Rahelić, Sabina Sabolović, Ana Schmidtbauer, David Šporer, Igor Štiks, Davorka Vukov Colić
grafički urednik: **Željko Zorica**
lektura: **Marko Plavić**
tajnik redakcije: **Srđan Rahelić**
priprema: **Kolumna d.o.o.**, Zagreb
tisak: **Novi list**, Rijeka, Zvonimirova 20a

Tiskanje ovog broja omogućili su
Institut Otvoreno društvo Hrvatska
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

zarez

Cijene oglasnog prostora

1/1 stranica	4500 kn
1/2 stranice	2500 kn
1/4 stranice	1600 kn
1/8 stranice	900 kn

PRETPLATNI LISTIĆ

izrezati i poslati na adresu:

zarez

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja
10000 Zagreb, Hebrangova 21

Želim se pretplatiti na *zarez*:
- 6 mjeseci 120,00 kn **s popustom 100,00 kn**
- 12 mjeseci 240,00 kn **s popustom 200,00 kn**

Kulturne, znanstvene i obrazovne ustanove te studenti i učenici mogu koristiti popust:
- 6 mjeseci **85,00 kn**
- 12 mjeseci **170,00 kn**

Za Europu godišnja pretplata 100.- DEM, za ostale kontinente 100,00 USD.

PODACI O NARUČITELJU

ime i prezime: _____

adresa: _____

telefon/fax: _____

vlastoručni potpis: _____

Uplate na žiro-račun kod Zagrebačke banke:
30101-601-741985. Kopiju uplatnice priložiti listiću i obavezno poslati na adresu redakcije.

Feral Tribune
LA PAZZIA REGINA DAL MONDO
SLOBODA NARODU!